

HARVARDIANA
IN NOV ANG
ACADEMIA
VE RI
TAS
ET
CHRISTO
ECCLESIAE

IO. AVG. NOESSELTI

OPVSCVLORVM

AD

HISTORIAM ECCLESIASTICAM

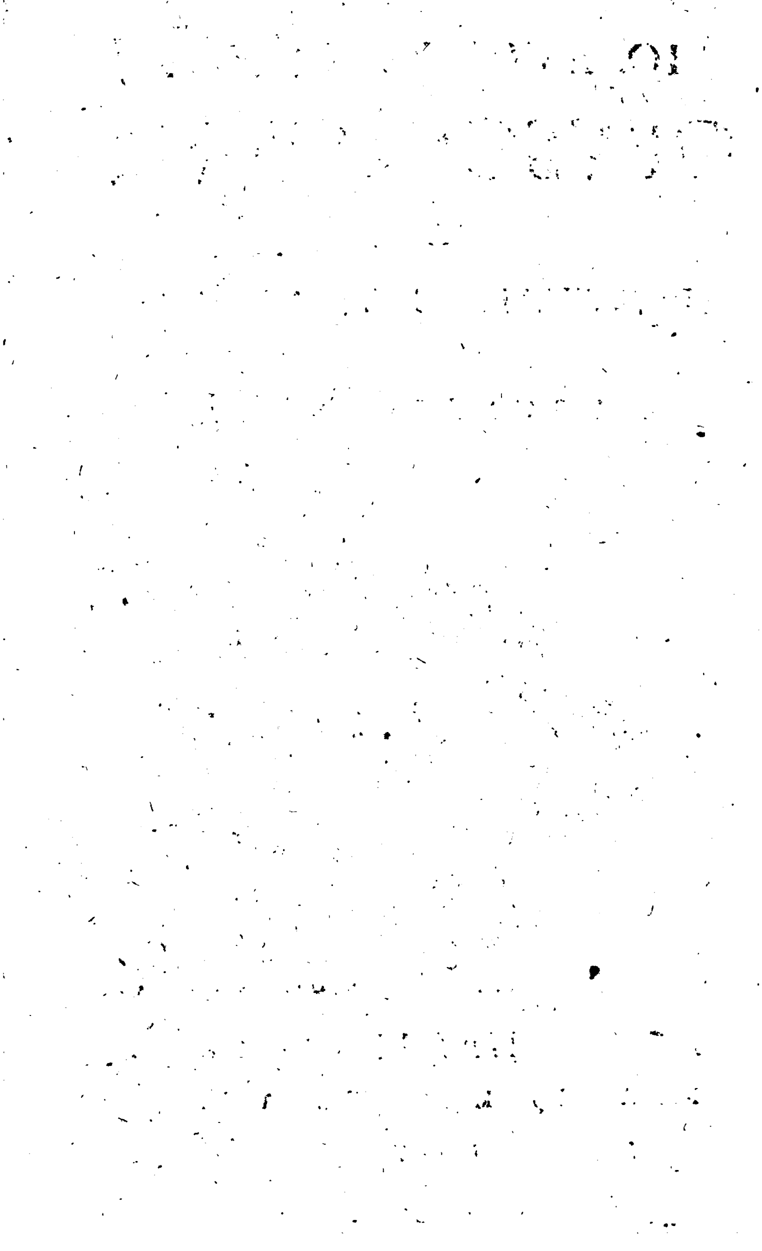
FASCICVLVS III.

HALAE,

FORMIS HENDELIANIS

1817.

IO. AVG. NOESSELTI

TRES

COMMENTATIONES

AD

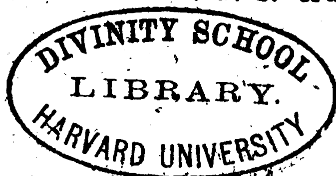
HISTORIAM ECCLESIASTICAM

PERTINENTES:

1) Providentiae divinae vestigia in pace Passaviensi 1552. et Augustana 1555.

2) De vera aetate ac doctrina scriptorum Q. S. Flor. Tertullinani. ed. tertia.

3) Observatt. de catenis Patrum Graecorum in N. Test. auctore I. F. S. Augustin.

HALAE,

FORMIS HENDELIANIS

1817.

DE

VERA AETATE AC DOCTRINA SCRIPTORVM, QVAE SVPERSVNT Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI DISPVTATIO.

IN QVA OBITER
RATIO CHRONOLOGICA IMPERII
SEPTIMII SEVERI AVGVSTI
ET
MVLTI LOCI
ANTIQVITATIS PRAESERTIM CHRISTIANAE
EXPLICANTVR.

AVCTORE
IO. AVGVSTO NOESSELT
THEOL. DOCT. ET PROFESS. PVBL. ORDIN.
IN ACADEMIA HALENSI.

EDITIO TERTIA EMENDATIOR.

ARGVMENTVM DISPVTATIONIS.

SECTIO I.
Ratio instituti § I.
Quaestiones quaedam vniuerse proponuntur §. II.
1. Quonam anno TERTVLLIANVS ad Montanistas defecerit?
2. Vtrum, his relictis, se denuo ad Orthodoxos receperit §. III.
3. Quomodo TERTVLLIANVS Montanizans a Montanista discerni possit? Huius discriminis vindiciae aduersus HOFMANNVM §. IV.
PRIMA CLASSIS LIBRORVM, qui sunt tempore prioris vexationis Christianorum sub SEVERO Aug. scripti §. V. Vbi.
I. de ipsa hac vexatione disputatur ita, vt demonstretur: talem exstitisse ante SEVERI edictum; (quam in rem propositis MOSHEMII argumentis alia noua adiiciuntur) §. VI. et initium cepisse A. P. C. N. CXCVII.
1. ex anno, quo periit ALBINVS. Quo tempore cum acciderint ea, quae caussae huius prioris vexationis fuerunt.
primum de his dicitur §. VII.
deinde A. CXCVII. ALBINVM interfectum esse probatur.
a) ex ordine belli, quod SEVERVS cum PES-

CENNIO NIGRO gesſit. Obiter quaedam notae in numis SEVERI explicantur et MOSHEMII rationes emendantur §. VIII.

b) e tempore expugnati Byzantii §. IX.

c) ex anno, quo CARACALLVS Caeſaris dignitatem e SCto accepit §. X.

2. e loco quodam TERTVLLIANI ad SCAPVLAM, qui cum alio SPARTIANI confertur §. XI.

3. ex aetate Apologetici TERT. ceterorumque librorum, qui eum antecesſerunt §. XII.

II. Aetas ipſa librorum huius generis definitur ita, vt

liber ad Martyres A. CXCVII. §. XIII.

de ſpectaculis A. CXCVIII. §. XIV.

de idololatria eidem anno §. XV.

Apologeticus A. CXCIX. §. XVI.

libri II. ad nationes §. XVII. et

liber de teſtimonio animae eidem anno aſſerantur §. XVIII.

Simul vindicantur hi omnes a Montanismi ſuſpicione, et obiter nonnulla capita ex hiſtoria SEVERI Aug. Chriſtianorumque iſtius temporis diſcutiuntur.

SECTIO II.

ALTERA CLASSIS LIBRORVM TERT., quae eos complectitur, quorum de aetate et erroribus Montaniſticis conſtat. Quo referuntur

1. liber de corona. Diſputatur: quonam tempore SEVERVS et ANTONINVS donativum in hoc libro commemoratum ediderint? quod quidem asſeritur A. CCI. eodemque anno hunc librum ſcriptum eſſe docetur §. XIX.

Poſtea ſecus ſentientium opiniones examinantur:

HOFFMANNI et ORSII, qui illum A. CXCVIII. tribuerant, et

PAGII, qui eum aſſignauerat A. CCII. §. XX.

BARONII, qui A. CXCIX. §. XXI.

denique PAMELII et ALLIXII, qui librum

conie-

coniecerant in A. CCIX. §. XXII.

2. libri II. de cultu feminarum; vbi ostenditur contra PAMELIVM et TILLEMONTIVM: vtrumque librum simul editum fuisse. §. XXIII.

Anno quidem CCI aut CCII. §. XXIV.

3. liber de fuga in persecutione, qui vindicatur A. CCII. §. XXV.

4. Scorpiace. Examinatur popularis sententia de hoc libro libris TERTVLLIANI ad MARCIONEM posteriore, deque eius aduersus hunc libris deperditis disputatur §. XXVI.

quo facto Scorpiacen efficitur scriptam esse A. CCIV. §. XXVII.

5. libri V., qui supersunt, adversus Marcionem. Quorum primus refertur ad A. CCVII. aut CCVIII., ceteros dubiae aetatis esse docetur §. XXVIII.

item TILLEMONTII opinio contraria castigatur. §. XXIX.

6. liber de pallio. Disputatur de *triplici praesentis imperii virtute*, cuius mentionem fecerat TERTVLLIANVS, et inquiritur in annum, quo GETA dignitatem Augusti suscepit §. XXX.

Deinceps dubia redditur BASNAGII et WALCHII sententia, qui A. CCXI. hunc librum editum esse voluerant, et A. CCVIII. libellus asseritur §. XXXI.

7. Denique probatur: librum ad SCAPVLAM sub initium imperii ANTONINI CARACALLI A. CCXI. prodiisse §. XXXII.

SECTIO III.

TERTIA CLASSIS LIBRORVM TERTVLLIANI, quos, quamvis incertae aetatis sint, tamen constat scriptos ante eius defectionem fuisse.

1. liber de Oratione. De HERMAE Pastore a TERTVLLIANO vel laudato vel repudiato; de die Pascha et temporibus precum apud veteres Christianos. Spiritales et fideles apud TERTVL. non semper sunt Montanistae §. XXXIV.

2.

2. liber de baptiſmo. Confutantur argumenta diſſentientium, obiterque de triplici MARCIONITARVM baptismo ac libris Sibyllinis diſputatur §. XXXV.

PAMELIVS et DVPINIVS caſtigantur. Puritas libri a Montaniſmo demonſtratur. Montaniſtae feminis non dederunt poteſtatem publice docendi. Auctoritas Episcoporum et Laicorum in conferendo baptismo apud veteres Chriſtianos. De LEVCIO, actorum PAVLLI et THECLAE ſcriptore, coniectura. §. XXXVI.

3) libri II. ad vxorem. Locnm PAVLLI 1 Tim. III, 2. interpretati ſunt veteres Chriſtiani de Epiſcopo ſecundarum nuptiarum experte. Confutatur HEVMANNVS §. XXXVII.

QVARTA CLASSIS LIBRORVM, quorum non niſi Montanismus patet.

1. liber de patientia. Error TILLEMONTII §. XXXVIII.

2. liber de velandis virginibus, qui eſt facile librorum Montaniſticorum primus §. XXXIX.

3. de exhortatione caſtitatis. §. XL.

4. de monogamia.

5. de jeiuniis

6. de pudicitia §. XLI.

7. aduerſus PRAXEAM.

8. aduerſus HERMOGENEM.

9. de anima liber §. XLII.

10. aduerſus Valentinianos. Obiter de PROCVLO Montaniſta dicitur.

11. liber de praeſcriptionibus haereticorum. TILLEMONTIVS et WHISTONVS caſtigantur et contra hunc diſputatur de appendice huius libri ſ. indice veterum haereticorum. Orthodoxos inter ac Montaniſtas nulla in fide diſſenſio fuit §. XLIII.

12. liber de carne Chriſti.

13. de reſurrectione §. XLIV.

QVINTA CLASSIS librorum, quorum nec aetas nec doctrina certa eſt.

1. liber de poenitentia. Sententia Montaniſtarum de diſciplina

plina quoad lapsos. §. *XLIV.*

2. liber aduersus Iudaeos, Obiter de expeditione SEVERI in Britannia, deque conditione Iudaeorum istius temporis in Palaestina.

Index et ordo omnium TERTVLLIANI librorum §. *XLV.*

De actis PERPETVAE et FELICITATIS, harumque Montanismo aduersus WHISTONVM differitur. Facultas miraculorum Christianis Ecclesiae Apostolicae data Saeculo II. videtur exspirasse. Paulli locus Ephes. IV, 7 seq. illustratur. Consensus Christianorum Iudaizantium cum ceteris quo fere tempore effectus? §. *XLVI.*

De MONTANISTIS Artotyritis. Quaedam contra WERNSDORFFII V. C. sententiam modeste proponuntur §. XLVII.

et expenduntur WHISTONI argumenta, quibus Acta PERPETVAE et FELICIT. TERTVLLIANO, tamquam auctori, tribuerat §. XLVIII.

Postremo vsus vniuersae disputationis, exemplis quoque ex historia Christiana ductis demonstratur §. XLIX.

DISPV-

DISPVTATIONIS
DE
VERA AETATE AC DOCTRINA
SCRIPTORVM,
QVAE SVPERSVNT
Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVLLIANI
SECTIO I
QVAE EST
DE LIBRIS IIS
QVORVM
ET AETAS ET ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ CONSTAT.

§. I.

Postquam, depulsis superioris barbariei tenebris, bonis artibus atque disciplinis pristina elegantia restituta fuit, coeperuntque prodeuntibus annis omnia literarum genera maiori lumine collustrari: non defuerunt magno et excellenti ingenio viri, qui nec arte longa, nec maximis difficultatibus deterriti, quidquid industriae poterat impendi, ad illustrandam coetus Christiani historiam contulerunt. Namque hi, vt erant

in

in ea ſententia, absque veterum ſcriptorum ſeuera lectione, neque literarum elegantiae, neque arti bene accurateque ſentiendi, neque ipſis ſanctioribus diſciplinis ſatis poſſe conſuli: ita maxime excutiendos credebant eos, quorum lectione perſpexerant ipſius doctrinae diſciplinaeque Chriſtianorum intelligentiam plurimum adiuuari poſſe. Sed, vt ipſorum temporum, ita etiam opinionum eſt quaedam vicisſitudo, haec ex antiquitate ſapiendi ratio paullatim apud nos adduci coepit in contemtum; maxime cum exſtiterint, qui propter ea, quod ſolo ſenſu communi, a patribus velut hereditate relicto, virum doctum credebant effici, modo is esſet adſtrictus ſubtilitatis Geometricae legibus, inſtituerunt Theologiae tirocinia ipſa pro Theologia habere, et, contenti ſcientia ſua tam parua, contemnere eos, quorum ſtudia aut nullam habent nouitatis formam, aut acerrimam ingenii contentionem laboremque requirunt operoſum. Vnde factum eſt, vt hodie plerisque ſordeat omne id, quod habet aliquam notam antiquitatis, et quae ad ſacrarum litterarum, veterum familiae Chriſtianae doctorum et hiſtoriae Chriſtianae intelligentiam pertinent, ea doctoribus vmbraticis, quam ſagacioribus videantur digniora.

Haec ſaepius mente agitantibus nobis, dolentibusque cum iis, qui bonam mentem amant, temporum noſtrorum infelicitatem,

visum

visum est, horum aemulari diligentiam potius, quam ceterorum obscuram sapientiam. Ex quo igitur coepimus cogitare de eo, quo possemus consequi, vt aliquid conferremus ad aliorum vtilitatem; religioni nobis duximus, viam sequi popularem, quae sensim ducet nostros homines ad barbariem pristinam, repetendaque putauimus antiquitatis studia, quae cum opera, in diuinis literis diligentius colendis a nobis collocata, maiorem aliquam habeant coniunctionem. Propterea, cum, quoad licebat, etiam ad antiquiorum Ecclesiae doctorum libros assidue tractandos animum adiunxissem meum: dignus mihi in primis TERTVLLIANVS videbatur, cuius scripta accurata lectione persequerer. Namque dubito fere, an quis in antiquitate vniuersa sit eorum, e quibus doctrina moresque veterum Christianorum possunt intelligi, qui cum maximo ingenio maiorem coniunxerit rerum diuinarum humanarumque scientiam, maioremque in commentando subtilitatem *). Sed eius qui-

*) Ne quid forte videamur dedisse partium studio, vnius IO. DALLAEI testimonium adiicimus, quod, propter nimiam huius viri in doctores antiquioris Ecclesiae acerbitatem, hic non potest esse suspectum. Is vero TERTVLLIANVM vocat *scriptorem ad miraculum eruditum, acutum, diligentem, copiosum, testem denique rerum sui aevi Ecclesiasticarum locupletissimum*, (de cultibus religiosis Latinorum lib. I. cap. XI. pag. 50.)

quidem ſcriptoris vſum in veterum Chriſtianorum inſtitutis cognoſcendis maxime impedit dubitatio, ſitne quis eius liber tum ſcriptus, cum in Montaniſtarum partes diſceſsiſſet, vel ante hanc defectionem a puriori Eccleſia? Quae quidem quaeſtio vehemeter exercuit doctorum hominum ingenia, mouitque eos ad inueſtigandam librorum eius aetatem, vt haberemus certam viam e TERTVLLIANO intelligendi, quid veteres Chriſtiani ſenſerint, quidve minus? Sed dolendum eſt ſane, horum alios, eosque praeſtantisſimos viros, non niſi vnum alterumue libellum ſumſiſſe ſibi, alios leviter opus ſuſceptum tractaſſe, alios praeiudicatis opiniombus a vero aberaſſe, quod credo conſecuturos fuiſſe, ſi nudam veritatem nudi expeditique fuiſſent ſecuti. Quare cum legisſem iſtius ſcriptoris libros atque religisſem, et obſeruarem, eſſe adhuc in iis, quae, ad librorum aetatem ſcriptoriſque doctrinam pertinentia, diſputari vtiliter posſent, ab aliis non commemorata, ac plerorumque librorum aetatem accuratius poſſe conſtitui: conſilium cepi beneuolo doctorum virorum iudicio ſubiiciendi ea, quae ſumta e libris TERTVLLIANI ipſis, cum Scriptorum veterum libris aliiſque antiquitatum monumentis collata, ad demonſtrandam eam facere poſſe videbantur. Quam quidem diſputationem ita inſtituemus, vt, praemisſis quibusdam, quae vniuerſe dicenda

cenda sunt, *primum* commentemur de libris iis, quorum et aetas constat et scriptoris doctrina, *deinde* in eos inquiramus, qui quidem non habent certas aetatis notas, sed Montanismi tamen conuinci possunt, vel ab ista suspicione liberari; *denique* eos, quorum aetas non maiorem habet claritatem quam indoles doctrinae, candide diligenterque excutiamus.

§. II.

Haec vero disputatio vniuersa vt occupatur duabus rebus, aetate librorum ac Montanismo: sic duplicem habet difficultatem non parvam, propterea, quod nec vbinis doctrinae modus certa quadam via ac ratione reperiri potest, nec sunt vbique aetatis librorum certissima indicia. Nam si disputatur de eo: vtrum sit aliquis TERTVLLIANI libellus ante scriptus, quam defecerit ad Montanistarum familiam, aut postea? ea res duobus modis intelligitur: vel ex ipsa libri aetate, vel ex iis, quae in quouis libro continentur, Montanistarum doctrinis. Sed ista superior ratio triplicem habet dubitationem. Nam horum librorum alii tam non ostendunt quaedam huius rei vestigia, vt aetas eorum plane sit desperanda; alii nil nobis relinquunt, nisi vt descendamus ad rationem coniecturalem; denique alii dant quidem suspicionem certam eius libri aetatem intelligendi, sed hoc nimirum

mirum est dubium, vtrum ista tempestate iam TERTVLLIANVS fecerit ab Ecclesia secessionem, aut eodem, vnde discesserat, redierit. Contra ea, altera aetatem definiendi ratio, praeterea quod non occurrit vbivis, dubitantes relinquit lectores, sitne iam tum facta TERTVLLIANI disiunctio ita, vt se receperit ad disciplinam MONTANI, an minus? sed in vno alteroue cum ea communiter errauerit, nec tamen iam tum miserit Orthodoxae Ecclesiae nuncium? Enimuero, sicut in eiusmodi loco, vbi vel nulla est vel dubia eius aetatis suspicio, alias, indicata ratione dubitandi, veterum illud: NON LIQVET interponemus, alias coniecturarum nostrarum rationem reddemus probabilem: sic, vt de locis reliquis singulis vniuerse dicamus, tria attingemus brevissime. *Primum* disputabimus de anno, quo ad Montanistas TERTVLLIANVS defecerit: (erit enim hoc, vnde constitui possit aetas eorum librorum, quorum non doctrina quidem, sed aetas, patet); *deinde* videbimus, vtrum TERTVLLIANVS numquam ad saniorem mentem redierit, sed manserit partibus MONTANI perpetuo addictus: *postremo* admonitiones quasdam vniuersas proponemus, e quibus quis intelligere possit, an sint e TERTVLLIANI libris nonnulli TERTVLLIANO Orthodoxo quidem sed ad Montanismum inclinanti, aut isti omnes, qui

eorum

eorum errorum dant ſuſpicionem, TERTVL-LIANO iam plane alienato adiudicandi.

§. III.

Quonam vero anno contigisſe dicamus iſtam TERTVLLIANI defectionem? Hoc quidem nec poteſt ex ipſius nec ex alius cuiusdam ſcriptoris teſtimonio percipi; neque HIERONYMVS eo, quod dicit *) TER-TVLLIANVM vsque ad mediam aetatem, Ecclesiae Presbyterum manſisſe, iuſtam dat viam eius rei inueniendae, quoniam, quando natus mortuusue ſit TERTVLLIANVS, quamue aetatem attigerit, non ſatis conſtat. Sed eſt aliqua huius rei reperiendae ratio ſita in libris iis, quorum, qui ſe excipiunt temporis ordine, alii nulla habent Montanismi veſtigia, alii haud pauca. Atqui nos oſtendemus ſuo loco, nullos esſe eorum, qui librum *de corona militis* anteces-ſerunt, in quibus iſte *de animae teſtimonio* vltimus eſt, e quibus quaedam Montanismi ſignificatio eluceat, ſed eius rei prima esſe veſtigia in libello *de corona militis*. Porro planum faciemus, hunc A. CCI. mandatum fuisſe litteris, cum liber *de teſtimonio animae* ſit fere verſus finem A. CXCVIIII. compoſitus; vnde haud difficile erit intellectu, TERTVLLIANVM anno fere P. C. N. CC. ſe Montaniſtarum partibus adiunxisſe.

At

*) in libro *de viris illuſtribus* cap. 53. in IO. ALB. FABRICII *Bibliotheca Eccleſiaſtica*. p. 125.

At maiori ſane difficultati obnoxia eſt altera quaeſtio: vtrum, ſuſceptis ſemel Montaniſtarum erroribus, numquam TERTVLLIANVS ſe ad priſtinum coetum receperit? cuius tamen quaeſtionis affirmandae nulla eſt idonea ratio. Nam ea erat iſti homini auſtero et ſupra modum rigido inſita animi imbecillitas, vt, quo ſeueriora esſent, quae ad vitam moresque pertinerent, eo magis iſta adamaret, crederetque tanto magis probata fore Deo et conſentientia cum Chriſtianorum perfectione. Atque, vt ſolent ii, qui atra bile vexantur, tenaciores eſſe eorum omnium quae nutrimento ſunt triſtitiae, eorumque opiniones cum annis noua capere incrementa: ita eſt parum credibile, TERTVLLIANVM iſtas opiniones depoſuisſe, iſtamque reliquisſe palaeſtram, in qua videbat operam ſe poſſe omnibus eius generis exercitationibus dare. Accedit ad hoc non omnium modo, qui de rebus ad eum pertinentibus commentati ſunt, ſilentium de eo, quod ad religionem priſtinam redierit, ſed ipſa etiam AVGVSTINI profesſio *), omniumque conſenſus, qui eius auctoritatem in doctrinis probandis admittere noluerunt, quoniam ad peruerſe ſentientium partes ſe contulisſet. Neque cum ſententia noſtra pugnant libri ii, quos eum vltimo fere loco ſcripſisſe oſtendemus, qui paene omnes aliquas habent maculas errorum Montani-

tani-

*) de haereſibus cap. LXXXVI.

tanisticorum adspersas. Sit igitur haec ea in re praeceptio, vt omnes isti libri existimentur ab ipso post discessionem suam elaborati, quos apparet post alios fuisse compositos, qui istorum errorum possunt haud dubie conuinci.

§. IIII.

At sunt permulti e TERTVLLIANI libris, quorum aetas cum curiosorum acumen subterfugiat, nulla habent nisi quaedam errorum Montanisticorum vestigia sibi impressa, e quibus vix tamen potest iudicari, quosnam libros ante, quosnam post defectionem suam ad Montanistas conscripserit. Vnde factum est, vt, qui ista subtilius quaerunt, TERTVLLIANVM *Montanistam* a *Montanizante* distinguendum esse haud inepte dicerent. Sed aliter visum est IO. GVIL. HOFFMANNO, doctissimo olim in academia Vitebergensi Historiae doctori, qui, cum in ea esset sententia, vt crederet, omnia TERTVLLIANI, quae supersunt, in Montanismo scripta fuisse, hoc sibi demonstrandum dissertatione singulari sumserat (Vitebergae 1739). Is quidem pulchre perspiciens, si ista subtilitas admitteretur, demonstrationem suam aliquid esse detrimenti capturam, negauit hoc admitti discrimen posse. „Carere enim hoc, ait, (§. IV. p. 17.) finibus certis, nec minus ambiguum esse vultum Montanizantis et Montanistae, quam eius, qui

aegro-

aegrotare incipit, et aegrotantis." Ego vero vehementer dubito, quod, quid sibi velint, qui ita loquuntur, HOFFMANNVS intellexerit, aut intelligere voluerit. „Libros enim TERTVLLIANI Montanizantis, adiicit (p. 18.), forte esse eos, qui quidem MONTANI dogmatibus infecti sunt, sed recte sentientes non exagitant; Montanistae vero, qui haeresin non solum continent, verum etiam contra Catholicos defendunt." Sed nobis, iisque qui ita loquuntur, quod ego quidem sciam, omnibus, is dicitur μοντανίζειν, qui quidem errores cum Montanistis communes vel omnes habet vel aliquos, sed ita tamen, vt, spreta eorumdem sacrorum cum sua Ecclesia communione, nondum se contulerit ad eiusdem societatis sacra, quacum in nonnullis doctrinis consentit; cum Montanista sit, qui vtrumque fecerit. At ista quidem HOFFMANNVS certis carere, dicit, finibus. Sit ita sane. Sit vultus TERTVLLIANI Montanistae ac μοντανίζοντος ambiguus admodum Quid ergo est? Nimirum non potest ex vultu TERTVLLIANI iudicari, fueritne is iam morbo lecto affixus, an leuiter tactus quodam eius impetu. Et id volebamus quidem, non posse ex leuibus quibusdam signis errorum TERTVLLIANO cum Montanistis communium tuto coniici, quod iam ipsa Montanistarum sacra susceperit. Neque tamen id ita intellectum volumus, quasi spurium esset, aut

B sus-

suspectum omne argumentum, quod ducitur a doctrinis Montanistarum, in hoc illoue libro TERTVLLIANI obuiis, ad Montanismum istis libris asserendum. Sunt enim ista in re fines et quasi termini, quibus vtendum arbitror, ne de TERTVLLIANI Montanismo, ex eius libris cognoscendo, parum aut nimium philosophari videamur. *Primam* igitur legem eius rei iudicandae hanc volumus esse, vt eiusmodi liber habeatur in eorum numero, quos, familiae Montanistarum iam adscriptus, composuerit, in quo occurrit nomen *Psychicorum*. Erat enim hoc veluti symbolum, quo socios Orthodoxae Ecclesiae a suae sectae hominibus, quos *Spiritales* dicit, distingueret *); atque videtur tum fere confictum, cum eos, qui rigidam MONTANI disciplinam non recipiebant, oppugnare inciperet. Neque id occurrit in vllo libro alio, quem temporis aut ipsius doctrinae ratio ostendunt ante eius defectionem conscriptum fuisse. Itaque non est dubitandum, quin sint isti libri, qui hoc nomen continent, omnes post susceptum Montanismum exarati. *Alter* canon hic esto: Omnis liber TERTVLLIANI ex MONTANI officina exiisse putetur, qui doctrinas tractat non quidem Montanistarum proprias, sed tamen *Parací*eti cuiusdam auctoritate confirmatas. Nam-

*) V. TERTVLLIANVM *de Monogamia* cap. I. Edit. NIC. RIGALTII II. p. 673. B.

Namque hic erat capitalis Montanistarum error, quod *Paracletum* iactarent suo tempore venisse talem, qui et dux esset ad veritatem omnem, et noua rerum diuinarum scientia auditores suos imbueret ita, vt cognoscerent, quae patefacta nulli essent antiquioris memoriae homini, et ad maximam perfectionem nunc adspirare possent *). Atque huius *Paracleti* agnitionem se, ait, seiunxisse ab ecclesia **); neque hunc sibi errorem persuaderi vmquam passi sunt Orthodoxae Ecclesiae socii, quoniam hic principalis erat doctrina eorum, qui MONTANVM, tamquam Magistrum, sectabantur; quamuis ceteri errores Montanistarum omnes, ex aliqua parte, vel ipso huius controuersiae tempore, vel paullo post, receptae fuerint a nonnullis antiquae Ecclesiae sodalibus. Sed quaemadmodum diximus, numquam deposuisse TERTVLLIANVM errores eos, quos semel in schola Montanistarum didicerat, id sponte sequitur, quod iam fere diximus, eiusdem generis esse libros TERTVLLIANI, in quibus alios, haud dubie Montanistarum scitis infectos, excitauit. Atque his regulis addi possent aliae, quae libros Montanismi certissime arguunt, qualis est diserta ipsius TERTVLLIANI pro-

 fessio;

*) V. eundem in libro *de velandis virginibus* Cap. I. et libro IV. *aduersus Marcionem* c. 22. p. 537. C.

**) *aduersus Praxeam* cap. I. p. 634. D.

fessio; sed sunt istae ita fere comparatae, vt disputatione non egeant, aut non sint certissimae fidei. Quod si vero exstiterit tale quid in quodam libro TERTVLLIANI, quod posset referri ad vnam regularum istarum; absque erroris periculo licet existimare, eum fuisse tum editum, cum iam inimicitias cum Orthodoxa Ecclesia TERTVLLIANVS suscepisset. Sed iam ad libros ipsos veniamus.

§. V.

Ex his primum pertractandos promisimus eos, quorum nec aetas nec doctrina dubia admodum esset; in quibus sunt primo loco ponendi, quos scriptos esse constat eo tempore, quo calamitatibus multis Christiani, regnante SEVERO AVG., propter doctrinam affigebantur a deorum cultoribus. Quorum aetas cum rite haud queat definiri, nisi figatur illud quasi punctum temporis, quo coepta est adversus Christianos saeuitia: id agamus necesse est, vt quonam haec tempore contigerit, perspicuum omnibus fiat. Sed ista vexatio quoniam bis exstitit, primum quidem ante, deinde post leges SEVERI Christianis inimicas: obseruando didicimus, annum a Christo nato ducentesimum libros TERTVLLIANI diuidere quasi in duas classes, quarum altera complectitur hos, qui sunt ab eo Orthodoxo, altera eos, qui sunt ab eo Monta-

nista

nista perfecti. Nobis itaque cum sit propositum primum dispicere de eo genere librorum TERTVLLIANI, quorum aetas satis liquido constat, ita in hoc tractando versabimur, vt demonstremus, iam ante SEVERI edictum Christianos fuisse propter doctrinam vexatos, deinde, paucis quibusdam de ipsa huius prioris tempestatis ratione adspersis, in annum, quo ista afflictio initium ceperit, accurate inquiramus.

§. VI.

Culpa, cur errauerint multi in definienda eorum librorum TERTVLLIANI aetate, qui tempore vexationis Seuerianae scripti sunt, in eo est haud dubie, quod non viderint, et ante SEVERI legem, qua suscipiendam Christianorum religionem, vetuit, deorum cultores vexasse Christianos. Ita enim factum est, vt, cum inter omnes constaret, anno demum P. C. N. CCII. hanc legem a SEVERO latam esse, libri isti omnes post istum annum inepte ponerentur. Atque fuerunt identidem nonnulli, qui hoc quidem cum libris ipsis pugnare perspicerent; sed neque hi veritatem attigerunt propterea, quod antiqua harum rerum monumenta nec candide nec prudenter, tamquam duces, secuti fuerant. Itaque maximis laudibus dignus est vir immortalis memoriae IO. LAVRENTIVS MOSHEMIVS ὁ μακαρίτης, qui, postquam eo, quo erat, acu-

min e

mine animique candore summo, inquisiverat in hanc rem diligentius, istum errorem exquisitissimis argumentis explosit *). Atque hic tantus vir effecit diligentia sua, vt nobis in demonstranda hac re multis laborandum non sit. Quam ob rem ne careant tamen ii, quibus datum non est perlegere ipsam elegantissimam dissertationem, grauissimis argumentis, quibus calamitates Christianorum tempori ante SEVERI edictum SEVERI antegresso asseruit, ea veluti in compendio recitabimus, quibus assentimur omnino, iisque adjiciemus duo alia, quae ad confirmanda ea aliquid habere videntur firmitatis. Atque is primum duxit ab eo, quod ipse TERTVLLIANVS in *Apologetico* et maxime in vniuersa illa de legibus disputatione, tot signa ediderit, quibus nondum legibus contra Christianos SEVERVM pugnasse indicat, vt nullus plane dubitandi locus supersit. Alterum ex libro *ad martyres* (c. 4.) in quo commemorat

*) in *commentatione de aetate Apologetici* TERTVLLIANI *et initio persequutionis Christianorum sub* SEVERO, quae inserta est Vol. I. Dissertationum eius ad Historiam Eccles. pertinentium. pag. 1. seqq. Daturum etiam se promiserat vitam TERTVLLIANI librorumque eius chronologiam accuratiorem ea, quam tradidit ALLIXIVS; (V. thesaurum Epistolicum Lacrozianum Tom. I. p 284.) sed id consilium postea ipsi eripuerunt grauiores sanctioris muneris curae, vt fatetur in Addendis ad Vol. I. diss. Hist. Eccl. p. 752.

morat TERTVLLIANVS ſupplicia, quibus ALBINI amicos affecerat SEVERVS, quod factum eſſe A. P. C. N. CXCVI aut, quod mallem, CXCVII, rectisſime MOSHEMIVS monuit. Tertium ipſi obtulerunt CLEMENTIS ALEXANDRINI verba, (Strom I. II Ed. Colon. p. 414. B.) quibus confitetur iam tum tormentis exagitari Chriſtianos, cum Stromatum libros componeret, quod fecit fere eodem, quo diximus, tempore. Quartum dedit aetas, in quam grauisſima ſupplicia a Scillitanis Martyribus ſumta incidunt, CLAVDIO iterum Conſule, qui cum C. AVFIDIO VICTORINO fasces A. P. N. C. CC. tenuit; quibus denique argumentis aliquid auctoritatis arbitratur ex ipſo OROSII AC FRECVLPHI teſtimonio accedere. Atque nos non ſumus ii, qui iſta quidem ad rem demonſtrandam non ſufficere arbitraremur, ea enim omnia putamus rem extra omnem dubitationem ponere. Placuit tamen, ne quid videamur praetermiſisſe, quod ad rem confirmandam facere quodam modo posſet, duo alia adjicere argumenta, quae, quamuis minora eſſe Moshemianis facile patimur, non tamen omnino reiicienda eſſe videntur. *Vnum* eſt hoc, quod AELIVS SPARTIANVS de CARACALLO dicit *): *Septennis puer, cum colluſorem ſuum puerum,* OB IVDAICAM RELIGIONEM, *grauius verberatum audiisſet, neque patrem ſuum, neque patrem*

*) in vita ANTONINI CARACALLI. cap. I.

patrem pueri, vel auctores verberum diu respexit Ex quo loco apparet, quod pater pueri istius non ipse eum propter Iudaicam religionem castigauerit, sed quod ipse SEVERVS puerum iusserit ab aliis castigari. Nam qui potuisset CARACALLVS succensere patri SEVERO, nisi is ipse hoc voluisset fieri? Itaque aliquis datur locus suspicioni, iam tum, cum CARACALLVS septem esset annorum, vi pugnatum esse aduersus Christianos; quamuis anno demum P. C. N. CCII SEVERVS leges contra horum Iudaeorumque religionem tulerit. At septimum annum egit CARACALLVS anno a nato Sospitatore nostro CXCV, quod est facile demonstratu. Norunt enim omnes, mortuum esse SEVERVM A. CCXI, cui succedens CARACALLVS interfectus est, cum supra VI. annos regnasset *); A. CCXVII Is vero cum diem supremum obiret, annum attigerat XXVIIII: quo numero detracto summae annorum eius, emergit annus CLXXXVIII, quo natus sit oportet; vnde consequitur, CARACALLVM A CXCV septimum annum egisse, quo tempore longe posterius est SEVERI edictum. Neque puto quemquam fore, qui nobis opponat, longe diuersam esse Christianae ac Iudaicae religionis rationem, nec posse demonstrari, Christianos fuisse a deorum cultoribus vexatos, quoniam

*) V. DIONEM CASSIVM Histor. Roman. libr. LXXVII. Edit. REIMARI Vol. II. p. 1314.

niam castigati fuerint, qui se Iudaicae religioni addixerant. Nam qui ita sentiunt, eos necesse est fingere, quod vulgus etiam Christianos iam satis a Iudaeis distinxerit (ab hoc enim dicimus istum tumultum fuisse excitatum). Hoc vero discrimen cum ante illud tempus, quo Seuerus imperio poliretur, ne ab iis quidem sit obseruatum, qui nosse vtramque religionem optime poterant; nec sciam, vnde probare quispiam possit, eos SEVERI tempore magis perspicaces fuisse quam ante, numquid concitatam multitudinem sub SEVERI imperio id quidem curasse aut distinxisse satis putabimus? Sed si maxime dubium est illud, tamen apparet adesse exempla odii Gentilium in eos, qui erant a deorum cultu alieni, ipsumque SEVERVM non plane ab odio isto abhorruisse. Quod si Seuerus id fecit in pueris: quibus condonare solemus saepissime, quae adultis nequaquam conceduntur; vix dubito, quin praesides auaritia plebisque tumultu eo adducti fuerint, vt grauius in Christianos animaduerterent. *Alterum* argumentum desumam ex libro, quem TERTVLLIANVS scripsit ad SCAPVLAM *). *Clarissimas feminas*, inquit, *et clarissimos viros* SEVERVS, *sciens huius sectae* (sc. Christianorum) *esse, non modo non laesit, verum et testimonio exornauit, et populo furenti in nos palam restitit.* SEVERVS dici non potest popu-

*) cap. 4. pag. 87. D.

populo furenti in Christianos palam restitisse, cum iam edictum contra Christianos constituisset. Namque id quo minus credamus, impedit durus et quasi ferreus SEVERI animus, a quo certe is impetrare non potuit, vt legem semel latam rescidisset. Et hoc ipsum, quod TERTVLLIANVS dicit, plebem exagitasse Christianos, et inuito quidem SEVERO, nonne demonstrat, id factum non esse SEVERI legibus? Habemus igitur et hic non obscurum testimonium de eo, quod ante eius edictum Christiani maximis calamitatibus afflicti fuerint.

§. VII.

At nunc discutiendus est alter iste locus de tempore, quo prior haec tempestas contigit; si prius edixero, quaenam caussae huius facinoris vulgi aduersus Christianos videantur fuisse. Atque hoc cum de omni, contra Christianos facto a plebe tumultu constat, eam his, tamquam publicis generis humani hostibus, omne calamitatis a diis immissae genus tribuisse: tum illud nimirum patet ex TERTVLLIANI scriptis, hoc fuisse in caussa, vt nunc Christianos maxime insequeretur *). Enimuero, quae SEVERVM inter et NIGRVM intercedebat, maximarum rerum aemulatio, non solum videtur quibusdam displicuisse, qui non SEVERVM sed NIGRVM contra DIDIVM IVLIANVM AVG.

*) Cf. Apoleget. c. 40: ad nationes lib. I. c. 9. cet.

AVG postulauerant *); sed illud etiam, quod, aduersus ALBINVM suscepit, bellum omnium animos vehementer concitauit **). Itaque cum prostrato vtroque, SEVERVS omnes eos exstinguere pararet, quos noverat a partibus NIGRI ALBINIQVE stetisse, optima se offerebat plebi occasio, Christianos tamquam rei publicae ac imperatoris hostes, violandi. Atque hi homines sibi videbantur hoc eo rectius exsequi posse, cum Christianos ipsis etiam diis infestos crederent, de quibus eo bene mereri posse putabant postquam dii ipsis haec quasi otia fecerant. Et ipsam hanc opinionem Christiani vulgo persuadebant eo magis quod plane nec ludis ac celebrationibus, propter reportatam SEVERI ab hostibus victoriam institutis vellent interesse ***), nec iurare per Principis genium ****), nec diis pro salute eius supplicare *****). Eo ipso autem tumultu vulgus facile eodem poterat adigere Praesides, qui non admodum alieni erant ipsi ab hoc crudelitatis genere. Namque hi eam sibi legem, veluti per manus traditam, praescrip-

*) V. HERODIANVM libr. II. cap. 8. III. cap. 5. SPARTIANVM in vita NIGRI c. 2.

**) V. DIONEM apud XIPHILINVM l. LXXV. cap. 4. p. 1258 B.

***) V. TERTVLL. de spectaculis. cap. 1. et alibi.

****) Idem in Apologet. c. 32. et libro I. ad nationes. cap. 17.

*****) Id. Apolog. c. 10. 29. seqq.

ſcripſerant, vt, qui ſemel in ius vocati eſſent, Chriſtiani, niſi a ſacris ſuis diſcederent, nequaquam dimitterentur *) cuius rei teſtem habemus ipſum TERTVLLIANVM, qui, eam ob cauſam, de recte interpretandis his legibus ex inſtituto adverſus eos diſputauit **). Ac iſtam quidem Chriſtianos vexandi occaſionem eo libentius arripiebant quaeſtuoſi Praeſides, quo certius eam, viderent, fiſco ſuo haud exiguum emolumentum eſſe allaturam. Quod me non finxiſſe ſcio ex RVTILII martyris exemplo ***), quem ſuſpicor raptum eſſe in iudicium, cum nondum SEVERI, ſed antiquis legibus, iudicium fieret ****). Eo enim adducebantur

*) V. EVSEBIVM Hiſt. Eccleſ. lib. V. c. 21, Edit. READING. p. 240.

**) in Apolog. c. 4. ſeq.

***) apud TERTVLL. de fuga in perſecutione cap. 5. p. 693. A.

****) Nempe hic liber ſcriptus eſt eo tempore, quo grauiores calamitates Chriſtianis exſpectandi erant a deorum cultoribus (coll. cap. I) h. e. vt poſtea dicetur, cum edictum SEVERI in lucem prodiisſet, timerentque Chriſtiani de ſecuritate ſua. Sed iſtum libellum cum TERTVLLIANVS componeret, iam neci datus erat RVTILIVS, qui primum aliquoties ſalutem petierat fuga, poſtea nummis ſibi pacem comparaverat, ſed denuo captus ad ſupplicium rediit. Quod ergo necesſe eſt factum eſſe ante iniquam SEVERI legem, et nouum dat argumentum eius quod diximus, Chriſtianos ſub SEVERO ante eam capitis damnatos fuisſe.

tur multi Christianorum, qui opibus vitaeque suae timebant, vt, quod alia declinare via non poterant, periculum, oblata pecunia averruncarent. Quas saeuitiae Praesidum vulgique caussas si mente complectimur: erit sane, ut sciamus tempus, quo orta est haec prior tempestas, quando, quo anno haec speciosa Christianos laedendi occasio extiterit, demonstrauimus.

§. VIII.

Ad hunc vero inuestigandum primum ipsis vtamur his, quas enumerauimus, calamitatum caussis. Illud enim, quod quasi ansas vulgo dabat ad impugnandam Christianorum familiam, erat SEVERI studium conquirendi omnes eos, quos cum NIGRO aut ALBINO adversus se stetisse compererat. Quod quoniam factum est, cum, ALBINO exstincto, Roman victor rediisset, (tum enim grauissima in eos supplicia constituit *): operae pretium est videre, quonam anno ALBINVS cum vita imperium deposuerit? Atque in isto definiendo tantum operae curaeque iam positum esse videmus a MOSHEMIO **), vt paene isti labori possemus supersedere, nisi quaedam essent in promtu, quae dici posse contra viderentur. Itaque cum-

*) V. DIONEM l. LXXV. c. 7. p. 1262. D. HERODIANVM lib. III. c. 8. et SPARTIANVM in Seuero c. 12. 13.

**) in diss. laudata §. XX. seqq.

cum hic se offerat occasio, in dubitationem vocandi opinionem quamdam popularem; atque ipsa res postulet, vt paullo aliter rationes subducantur: seruato ipso argumentorum genere, quod adhibitum est a summo viro, candide disputabimus, quae consentanea sunt veritati ipsi; et quanam in re sentiamus diversa, salua pietate in tantum virum, cuius nomen nobis etiam est post mortem venerabile, adiecta dissentiendi ratione infra notabimus. Cum ad imperium venisset SEVERVS, videretque PESCENNIVM NIGRVM in Syria copias parare, quibus se sibi opponeret, primum, ne ex vtraque parte premeretur, ALBINVM Britannici exercitus ducem fecit, eique et numos decreuit, et alia honoris monumenta. Posthac, lecto per Italiam milite et classe exornata, elapso fere mense Junio *) A. CXCIII. contra

*) Namque incipiente Junio A. CXCIII. Romam SEVERVS venit; quod patet tum, cum dies LXVI, quos imperio DIDII IVLIANI DIO (lib. LXXIII. c. vlt. p. 1240.), aut II menses ac 5. dies, quos ei SPARTIANVS (in Juliano. c. 9.) tribuit, numeremus, incipiendo a V. Calend. Aprilis h. e. XXVIII. Martii, quo die interfectum esse Pertinacem IVLIVS CAPITOLINVS (in vita Pertinacis. c. 15.) refert. Apparet, inde non minus, SEVERVM fere die Iunii 2. summi imperii clauum sumsisse, ex quo die deducendos simul esse Tribunitiae Potestatis terminos non demonstrabo pluribus, quoniam id quidem facere memini c. 6. SCHWARZIVM

tra NIGRVM profectus est. Hic, cum SEVERI duces A. CXCIIII, manum cum NIGRI militibus conseruissent apud Cyzicum, superiores fuerunt. Eadem fortuna vsi sunt anno sequenti, cum pugnatum esset in Nicaenae ac Cii angustiis. Postremo, anno fere CXCVI, cum SEVERIANI, casu castello in Tauro occupato, in Ciliciam irrupissent, vincitur NIGRI exercitus apud Portas Cilicias, neque ita multo post ipse PESCENNIVS interficitur. Sed hic ego quosdam miraturos suspicor, quid sit, quod me commouerit, vt calculos hic plane diuersos ab aliis ponerem, cum sint, qui vltimam hanc pugnam A. P. C. N. CXCIIII. factam existiment, vniuersi. Quam ob rem mea referre puto, vt recta argumenta producantur, quibus euinci possit, rationes a nobis rectissime fuisse subductas. Primum igitur vellem obseruari cognomen Imperatoris III. IV. V. VI. VII. VIII, quod datum esse SEVERO in numis perspicitur. Hoc eum exornatum necesse est intra tempus, quod ab exordio imperii eius effluxit ad illud, quo superauit ALBINVM, quia eum legimus, cum imperium

ZIVM, elegantissimum virum, in diss. *de numeranda tribunitia potestate Augustorum Caesarumque Rom.* Obs. IV. Quae cum ita sint, haud obscurum est tempus, quo SEVERVS Roma profectus est, si quidem recte commemorauit SPARTIANVS (in vita Seueri c. 8.), eum Roman intra XXX. dies, quum eo venerat, reliquisse.

perium susciperet, in numis imperatorem II.*), victo autem ALBINO, Imperatorem VIIII appellatum **). Enimuero, cum nomine *Imperatoris*, quod numeris distinctum in numis reperitur, tum Romanorum Augusti exornati fuerint, cum quid in bello eo nomine dignum gessissent ***): age! videamus, quo referendum sit hoc intra illud tempus sexies repetitum cognomen *Imperatoris*. Nempe in isto temporis spatio ter legimus SEVERVM a NIGRI militibus victoriam reportasse, tresque gentes Osroenorum, Adiabenorum et Arabum subiecisse Romanorum potestati. Igitur cum hos iam deuicto PESCENNIO, subegerit, referamus cognomen *Imperatoris* VI. VII VIII ad victos hos populos ****), ac nomen *Imperatoris* III propter proelium Cyzienum, IV. ob pugnam in Nicacae ac Cii angustiis, V. deni-

*) Vide VAILLANTII numismata Impp. Rom. Tom. II. Ed. 3. Paris. p. 238.

**) apud MEDIOBARBVM in Impp. Rom. numism. ad a. 197. Ed. Mediol. 1730. p. 271.

***) De ea re v. DIONIS CASSII Rom. Hist. lib. XXXX. c. 44. p. 372.

****) In numis a MEDIOBARBO ad a 196. excitatis. p. 270. cognomen *Imp*. VI. et VII. coniungitur cum Tr. Pot. III. et nomine *Parth. Arab. Parth. Adab.* aliisque signis victoriae. Pariter *Imp*. VIII. p. 271. cum *Victoria Parthica* et Tr. P. IV.; ac cum iisdem, tituloque *Arabici*, *Adiabenici*, in inscriptione apud MVRATORIVM in nouo thesauro vet. inscript. Tom. I. p. 244. legitur.

denique ob NIGRVM apud Portas Cilicias prostratum, SEVERO decretum esse dicamus. Iam dispiciamus, cui tandem numero Trib. Pot. adiiciantur singulae nominis Imperatorii notae; nam, si eum cognouerimus, sponte se offeret is annus, cui quaeuis pugna assignanda est *). Atqui cognomen Imp. III, quod diximus signum esse victoriae Cyzicensis, coniunctum reperimus cum Trib. Pot II. **); haec vero numeranda est ab altero die Iunii A. CXCIII. ad eumdem diem anni sequentis (coll not. z. huius sectionis et SCHWARZII diss. laud. Obs. II.); consequens igitur est, hoc proelium primum ad posteriorem partem A. CXCIII. aut priorem A.

*) Sed forsitan quispiam dixerit; hos numos non eo excusos fuisse tempore, quo SEVERVS victor ex pugnis cum NIGRO rediit, sed postea demum, ipsumque SPARTIANVM (in vita Severi c. 9.) significare, quod SEVERVS non nisi post alterum proelium in augustiis Cii et Nicaeae ad Senatnm hac de re scripserit. Sed, praeterea, quod SPARTIANVS discrepat aliquantum in narranda hac re a ceteris, iisque primariis, scriptoribus, nec nisi de prima alteraque pugna loquitur in isto loco; negari vix potest, quoniam cognomen Imp. III. IIII. V. eum diuerso plane Trib. Pot. numero coniungitur, hoc Trib. Pot. signo indicari annos eos, quibus ipsam ab hostibus victoriam ter reportauit.

**) in LAVR. BEGERI Continuatione thesauri Brandenburgici p. 690, VAILLANTII numism. Impp. Rom. T. I. p. 221. 22. et MEDIOBARBO ad a. 194. p. 269.

A. cxcv. esse referendum. Porro numus apud VAILLANTIVM SEVERVM Imp. IIII. Tribunitiamque potestatem III sustinentem exhibet, et sunt eius generis numi plures apud MEDIOBARBVM; ergo incidit altera pugna in Nicaeae Ciique augustiis in A. cxcv. posteriorem, aut sequentis anni superiorem partem. Quapropter cognomen Imp. V., et vltima victoria a NIGRO reportata, non videtur fere alii anno posse vindicari, nisi huic quem diximus A. cxcvi. Cum igitur PESCENNIVM initio fere eius anni prostrauisset SEVERVS, pergit in Mesopotamiam, indeque contra Osroenos, Adiabenos et Arabes exercitum ducit *). Facta haec omnia esse oportet sex fere mensibus, nisi mavelis, vltimam partem anni praecedentis NIGRO mortem attulisse), cum, hoc anno vertente iam contra ALBINVM profectum esse SEVERVM, ratio ipsa temporis suadeat, vt suo loco apparebit. At quo fiiri pacto potuit, vt mensibus tam paucis tot tantasque bellicosissimas gentes subegerit? At istud quidem potest animo pulchre concipi; nam ipse DIO (c. 2. libro cit.) harum gentium vrbes a tribus SEVERI ducibus, non a SEVERO ipso, captas esse ait; quod factum forsitan est, cum iam ALBINO obuiam SEVERVS iuisset, nam, eo discesso, LAETVS se his aduersariis opposuit, vt videtur ex eodem DIONE (c. 9); aut iam aliquantum eo

*) DIO libr. LXXV. init.

eo tempore, quo NIGRVM SEVERVS persequebatur, plurima enim tum fecit per duces suos: aut fuit SEVERVS qualicumque barbarorum suppresſione contentus. Ac videtur certe SEVERVS noluisse has sibi gentes prorsus subiicere, nec iam tum subiecisse, cum, ducibus contra hostes emisſis, aliena Nisibi ageret, ipseque demum post victum ALBINVM has prouincias summo impetu adoriretur; quod ipso confirmari posset HERODIANI silentio, qui de his gentibus isto tempore victis nihil habet omnino. Itaque haec prima lex sanciatur, ante finem A. CXCVI. SEVERVM contra ALBINVM non fuisse profectum *).

§. VIIII.

*) Atque hic nos non audemus plura ex ordine rerum gestarum, quas commemorauimus, deducere, sed postea dabimus. Iudicari autem ex dictis potest de eo, quod placuit MOSHEMIO τῷ μακαρίτῃ (in laud. disſ. §. XXI.), A. CXCIIII. periisse Nigrum A. CXCV. legatos in Galliam ad interficiendum ALBINVM a SEVERO misſos, et hoc anno prope exeunte insidias eorum deprehensas fuisse; quo facto, A. CXCVI. citisſime in Galliam SEVERVS venisſet. Vix crediderim, (nam de tempore proeliorum iam dixi quid sit sentiendum) legatos istos integro fere anno adquieuisse, antequam litteras ALBINO tradidisſent, et, cum A. CXCV. prope exeunte demum detectae hae fuisſent insidiae, SEVERVM, qui currentis similior quam proficiscentis recte dicitur a MOSHEMIO, vel integrum fere annum CXCVI. otio trans-

§. VIIII.

Alterum nec mediocre telum ad hanc rem exſequendam exiſtimari debet tempus, quo expugnatum Byzantium eſt. Namque hoc DIO ait (l. LXXIIII. c. 14. p. 1254.) occupatum eſſe a SEVERI militibus, cum is in Meſopotamia commoraretur h. e poſtquam NIGRVM ſuperauerat, ac prius quam pergeret aduerſus ALBINVM. Atqui Byzantinos fame demum in deditionem redactos eſſe, cum tres integros annos fuiſſent in obſidione, idem DIO memoriae prodidit (lib. cit. c. 11. p. 1252.); quare cognoſcemus annum, quo SEVERVS in Meſopotamia verſatus eſt, cum viderimus, quando iſta obſidio exordium ſumſerit. Sed eius initium coniunctum arbitror cum initio ipſius expeditionis SEVERI contra PESCENNIVM A. CXCIII, quod intelligi poteſt ex eo, quod vix eſt credibile, SEVERVM, cum NIGRO occurreret, a tergo relicturum fuiſſe fortisſimam vrbem, quam ipſi NIGRI milites tenebant et quo aduerſis rebus ſe recepturi fuisſent; idemque cum re ipſa optime conſentit. Fac ſcilicet: menſe fere Septembri A. CXCIII.

transegisſe, vel ALBINO tantum conceslisſe temporis, vt vires colligeret; cum ad veritatem ſit multo propenſius, ſi quis dicat, quod A. CXCVI. prope vertente SEVERVS profectus ſit aduerſus ALBINVM, neque multum temporis praetermiſerit, quo bello dimicare cum ALBINO potuisſet.

CXCIII. SEVERVM huius oppugnationis initium per milites fecisse (Roma enim, Iunio paene praeterlapso, discesserat (§. VIII. n. z.); incidet sane expugnatio ipsa, si post triennium integrum facta est, in Septembrem A. CXCVI, quo tempore SEVERVM in Mesopotamia fuisse apparet ex iis, quae in superioribus dicta sunt. Quam ob rem non est necesse, vt a natiua potestate verborum ἐπὶ ὅλον τριετῆ χρόνον recedamus, quo se a TILLEMONTIO adduci passus est MOSHEMIVS ὁ μακαρίτης, cuius interpraetatio, ni fallor, vi quidem verborum non facit satis. Itaque cum mense fere Septembri in Mesopotamia versatus fuerit SEVERVS, nisi A. CXCVI. iam in finem inclinato, in Galliam venire non potuit. Neque vere postea quam in Mesopotamia SEVERVS fuerat, usquam legimus, eum contra Osroenos, Adiabenos, Arabesque fuisse profectum; hos enim, teste DIONE (l LXXV c 3. p 1257.); cum Nisibi, in vrbe Mesopotamiae, SEVERVS otium sibi daret, LATERNVS, CANDIDVS atque LAETVS, SEVERI duces, subegerunt. Vnde efficitur, famam de seditione ALBINI ad SEVERVM in Mesopotamiam fuisse allatam. Enimuero non abhorret, SEVERVM, qui celeritate consilii in primis vtebatur, statim, deuicto NIGRO, misisse, qui ALBINO, occasione allatarum litterarum, insidias facerent, et hae quidem repente detectae sunt; quocirca magis

magis apparet, fere Anno CXCVI. vertente SEVERVM in Galliam concessisse *).

§. X.

Sed ista quidem vt nondum dant certam viam accurate cognoscendi annum ALBINO fatalem propterea, quod nondum apparet, quamdiu ista de summa imperii dimicatio durauerit, magis, opinor, nobis scrupulum eximet tempus dignitatis Caesareae CARACALLO collatae, ex quo efficietur, ALBINVM A. CXCVII. periisse **). Sunt enim antiqui-

*) Aliam viam ingressus est MOSHEMIVS §. XXII. Namque A. CXCVI., inquit, expugnatam esse Byzantinorum vrbem; hanc vero, HERODIANO teste (lib. III. c. 6.) nondum fuisse in potestatem Imperatoris redactam, cum ALBINO occurreret; igitur eum esse contra ALBINVM A. CXCVI. profectum. Quod argumentum, haud nego, esse maiorem vim meo habiturum, nisi HERODIANI verba pugnarent cum iis: quae tradita sunt a DIONE CASSIO, qui SEVERVM ait nuncium de capto Byzantio in Mesopotamia accepisse. Atque is merito audiendus est et repudianda HERODIANI auctoritas, quod iam egregie monuit V. C. H. s. REIMARVS in not. ad DION. CASS. p. 1252. §. 70. et 1256. §. 1.

**) Usi sumus ad hanc rem efficiendam dignitate CARACALLI Caesarea, cum MOSHEMIVS maluerit ad eam rem dignitatem *Augusti* CARACALLO collatam adhibere. Sed istius Clarissimi Viri partes deserere hic satius est visum. Nam (p. 66.) CARACALLA, inquit,

tiquitatis monumeuta quaedam, qualia PAGIVS *), exque GVTHERIO MOSHEMIVS attulit (in disſ. laud. §. XXIII.), in quibus LATERANO et RVFINO COSS. CARACALLVS ex S. C. CAESAR DESTINATVS vocatur. At illo cognomine quamuis iam CARACALLVS a patre tum exornatus fuiſſet, cum SEVERVS aduerſus ALBINVM proficiſceretur **); iſtud tamen nusquam reperimus a Senatu confirmatum eſſe prius, quam victor SEVERVS Romam, proſtrato ALBINO, rediisſet; tum enim SEVERVM legimus *Caeſarem* BASSIANVM *filium ſuum* ANTONINVM *appellari iusſiſſe* (ap. SPART. l. c. c. 14.) At enim LATERANVM et RVFINVM Conſules fuiſſe A. P. N. C. CXCVII. docent *faſti* vniuerſi; itaque ſit hoc, ALBINVM eodem anno ***) cum vita imperium amiſiſſe. Quae

inquit, Auguſti dignitate ornatus eſt eo anno, qui proelium Lugdunenſe eſt conſecutus. Itaque cum conſtet, eum hanc A. CXCVIII. accepisſe, ALBINVS A. CXCVII. occubuit. Huius argumenti, dubito fere, an ſuperior propoſitio ex omnibus, quos habemus, Scriptoribus ſit manifeſta, niſi eadem eſſe cenſeatur cum altera: de eius dignitate *Auguſti* A. CXCVIII. ſuſcepta, quae conſentit cum omnibus eius rei ſignificandae monumentis.

*) in Critica Annalium Eccleſ. Caeſaris Card. BARONII, Saec. II ad a. C. CXCVII. num. 2. Edit. Pariſ. 1689. pag. 88.

**) V. SPARTIANVM in SEVERO c. 10.

***) et XI. quidem Calend. Mart.; quaemadmodum habet SPARTIANVS l. c. c. 11.

Quae cum ita ſint, patet quod efficiendum promiſimus, ex hac occaſione plebi ad Chriſtianos vexandos poſt ALBINI interitum nata, iſtas priores Chriſtianorum calamitates A. CXCVII. initium cepisſe.

§. XI.

Accedimus ad alterum argumentum, ex quo initium iſtius tumultus a plebe excitati definire volebamus, locum iſtum quidem ſuperius (§. VI.) productum e libro TERTVLLIANI ad SCAPVLAM, in quo SEVERVS dicitur: „clarisſimas feminas clarisſimosque viros ſectae Chriſtianae non modo non laeſiſſe, verum et exornaſſe teſtimonio, populoque in Chriſtianos furenti reſtitiſſe.“ Quod cum SEVERVS non fecerit eo tempore, quo iam edictum oppoſuerat religioni Chriſtianorum, quemadmodum ibi diſputauimus; asſignandus eſt ei rei annus, quo SEVERVS nondum hac lege moleſtus fuerat Chriſtianis. Neque is tali modo clarisſimis quibusdam huius familiae hominibus tum videtur gratificari voluiſſe, cum, victo ALBINO, bellum Parthis aliisque Orientis gentibus intuliſſet, a quo perfecto non rediit prius, quam hoc idem edictum aduerſus Chriſtianos promulgaſſet. Namque tum quidem tot erat bellis cum fortisſimis nationibus implicatus, vt credi vix posſit, eum de iſtiusmodi rebus cogitaſſe. Sed verba etiam TERTVLLIANI ſunt ea, vt facile appareat,

reat, SEVERVM non has quidem sed alias tamen feminas virosque clarissimos eo tempore laesisse, a quibus is Christianos cupiebat discerni. Atque ego non video, ad quale tempus possit vis istis illata referri, nisi ad id, quo *interfectos* SPARTIANVS refert (in Seu. c. 12.) *innumeros* ALBINI *partium viros. inter quos multi principes ciuitatis, multae feminae illustres fuerunt:* propterea, quod ista in re inter hos scriptores est vel in verbis quaedam similitudo. Ego vero vix dubito, quin SEVERVS horum Christianorum quasi tutelam susceperit, eosque ornauerit testimonio tali, quo doceret, eos non esse ex amicis ALBINI, ne populus, caussam Imperatoris praetendens, hos Christianae religioni addictos insequeretur, raperetque in iudicium, quibus, nisi quod Christiani essent, aliud nihil vitio verti poterat. Verum igitur sit illud, statim post mortem ALBINI et ante SEVERI profectionem contra Parthos h. e. A. CXCVII. populum Christianos vi aggressum fuisse.

§. XII.

Denique et hoc non leue est argumentum nostrae sententiae, quod appareat, Apologeticum TERTVLLIANI non posse litteris mandatum esse, nisi ante illas leges SEVERI; de qua re nemo dubitare potest, qui cogitate hunc libellum tractauit. Sed poterit ex iis, quae postea disputabimus, nullo

lo negotio intelligi, istam defensionem veterum Christianorum aetate inferiorem esse libris eius *ad martyres*, *de spectaculis*, *deque idololatria*. Vicissimque me spero ita effecturum, quod istae religionis Christianae vindiciae scriptae sint sub initium A CXCVIIII, vt nemo vel mediocri in his iudicio praeditus de ista re dubitate possit Quare tum apparebit, libros *de spectaculis* atque *de idololatria* nulli alii anno posse assignari, nisi A. CXCVIII. Enimuero TERTVLLIANVS martyres proprio libello ad constantiam concordiamque hortatus est prius, quam se accingeret ad scribendos hos duos, quos diximus, libros. Itaque necesse est dicere, librum *ad martyres* fere A. CXCVII. in lucem editum fuisse. Quae vna res nostram sententiam de anno, quo haec superior vexatio Christianorum incepit, ponit extra omnem dubitationem. Namque hi, quibus librum obtulit, iam fuerunt propter religionem Christianam in vincula coniecti, *martyresque* isti *designati* argumento sunt, tum deorum cultores vim Christianis intulisse. Sed obiter haec fere; nunc plura de libris his ipsis dabimus.

§. XIII.

Est igitur inter huius generis libros is primus, quem TERTVLLIANVS *ad martyres* perscripsit. Cuius libri argumentum ipsum iam tum susceptas aduersus Christianos inimici-

micitias demonstrat, est enim *designatis martyribus* dicatum (coll. c. 1.); modo constituendum est id, fuerintne isti ante aut post SEVERI edictum in carcerem coniecti? Atque illud mihi magis placet pluribus de caussis. Primnm, quoniam Christianos non Imperatoris sed Procunsulis iudicia sustinere dicit (c. 2 p. 156. A.). Quod quidem, haud nego, dici etiam a TERTVLLIANO potuisse, si Praesides adhibiti fuerint ab imperatore legibus contra Christianos dimicante, propterea quod Praesides eas exsequebantur in provinciis: sed tamen ex eo primum oritur haud inepta suspicio, ipsa hac violentia eo tempore Praesides magis vsos fuisse quam ipsum AVGVSTVM. At si istud argumentandi genus videatur in vtramque partem posse disputari; hanc controuersiam dirimit haud dubie id, quod est ad calcem nostri libelli, vbi: *ad hoc quidem*, inquit, (patiendum in caussa dei), *vel praesentia nobis tempora documenta sint, quantae qualesque personae inopinatos natalibus et dignitatibus et corporibus et aetatibus suis exitus referunt, hominis caussa; aut ab ipso, si contra eum fecerint, aut ab adversariis eius, si pro eo steterint*; quod pertinere ad tempus, quo ab aemulis imperii SEVERVS tutum reddiderat orbem Romanum, nullo modo dubitari potest. Nam cum sublatus e medio esset ALBINVS, tum maxime SEVERVM animaduertisse in hos, qui steterant a NI-

GRI

GRI ALBINIVE partibus, tantum ignorant ii, qui loca superius adducta haud intellexere. Ex quo non minus licet cognoscere, quo modo potuerit TERTVLLIANVS dicere, (c. 2. p. 156. C) hos designatos *martyres*, quibus, nostrum libellum componendo, aliquod afferre alleuamentum voluit, *non participare sollemnes nationum dies, neque caedi spectaculorum clamoribus.* Quamquam enim me non prorsus praeterit, ludos etiam editos fuisse eo tempore, quo superior SEVERVS a Parthis ceterisque barbaris rediisset; facit tamen hoc ipsum argumentum, quod ad erigendos martyrum animos petit a viris clarissimis, qui idem experti erant fatum, vt ludos intelligamus eos, quos editos nouimus propter victoriam a NIGRO, magis etiam ab ALBINO reportatam. Caeterum ego non dubito primum locum nostro libello vindicare inter eos, quorum aetas certa quadam ratione cernitur, propterea quod TERTVLLIANVS non modo commemorat mutuam candidatorum Imperii aduersus partis contrariae socios violentiam, quam rem dici non potest exstitisse, nisi eodem anno, quo periit ALBINVS, h. e. A. CXCVII, sed etiam mentionem iniicit calamitatum, quas subiere Christiani, tamquam earum, quae nunc quidem initium ceperint; ceterique omnes libri, quibus scribendis occasionem haec temporum perturbatio dedit, Christianos ostendunt iam multis cruciatibus tormen-

mentisque exagitatos Neque ego nunc vereor ne hunc libellum in numerum eorum referant nonnulli, quos TERTVLLIANVS composuit, cum ab amicitia Orthodoxae Ecclesiae se remouisset; ipsa enim libelli aetas id quidem non permittit, si verum est id, quod diximus alias (§. III.), TERTVLLIANVM huic ante A. CC. bellum non intulisse. Qua in re videmus HOFFMANNVM a nobis, vt solet, dissentientem, sed ad opinionem suam confirmandam vsum argumento tali, ex quo magis appareat id, quod nos contra volebamus (diss. cit. §. X. p. 36). Videlicet martyres istos, ad quos est oratio TERTVLLIANI directa, existimat partim Orthodoxos fuisse, partim Montanistas; idque effecisse, vt dissensio nata sit inter eos, quam ex animis tollere conatur TERTVLLIANVS sub libri initium. Sed ad vniendos eos *opus erat hortatore*, inquit HOFFMANNVS, *qui vtrique parti bene cuperet; qualis erat* TERTVLLIANVS *Montanista, et in Catholicos quidem saepe peracerbus, neque tamen eos ita, ut haereticos, perosus.* Audio. Sed vt vtraque pars inimicitias deponat, certe non requiritur, vt is, qui pacem conciliare studet, vtrique discentientium faueat. Illud nimirum necesse est potius, vt dissidentes inter se cum eo, qui pacem conciliat, concordent. Planius dicam. Constat ex scriptore nescio quo? cuius verba habet EVSEBIVS (H. E. V. c. 16. p. 232. edit.

illum eodem fere anno cum Christianis communicauerit. Sed docet ipsum eius in hoc libro conscribendo consilium, euertendi istam opinionem, quod Christianis liceret interesse spectaculis: maxime tum edita spectacula fuisse, quae contemta a Christianis, tamquam *expedito morti genere*, deorum cultores dicebant (de spect. c. I. p. 89. B.). Quae quidem valde dubito, an de aliis capi spectaculis possint, quam de iis, quae propter SEVERI reditum victoriamque ab ALBINO reportatam, non Romae solum sed per prouincias etiam (coll. c. 7. p. 93. A) edita esse leguntur; qualia isto tempore habet SPARTIANVS (in SEVERO C. 14.). Namque si TERTVLLIANVM ludos commemorare videmus (c. 16.) *de natalibus et sollemnibus regum et publicis prosperitatibus*, eumque dicere, nullos a cultu deorum immunes esse, *sub quocumque demum nomine et titulo ederentur*: id nempe, quod diximus, suspicamur, maxime inducti eo, quod *praesides* dicat, (c. 30.) *persecutores dominici nominis, saeuioribus, quam ipsi contra Christianos saeuierint, flammis insultantibus olim liquescentes*; et alio quodam loco (c. 26.) *quod in Christianos quotidiani leones expostulentur, ac decernantur persecutiones* Igitur iam tum Praesides vexabant Christi cultores; quibus pertinaciam in reiicienda spectaculorum voluptate obiici vsu venerat (cap. 1.). Enimuero diximus (§. VII) in

caus-

caussis violandi Christianos eam fuisse habitam, quod hi sibi religioni ducerent, venire ad ludos; ipsamque hanc saeuitiam aduersus eos tam A. CXCVII exstitisse: quam ob rem ullum fore dubitamus, qui alio quam hoc aut sequenti anno scriptum esse *de spectaculis* librum iudicet. Atque ego non ignoro, multos fuisse in ea opinione, quasi TERTVLLIANVS nostro in libello respexisset potius ludos saeculares, quorum memoriam tot numis nouimus celebratam, et ipse ad hanc sententiam inclinauit TILLEMONTIVS, accuratissimus, si a ratione Chronologica discesseris, harum rerum interpres *). Sed isti opinioni, quo minus calculum adiiciamus, impedit primum hoc, quod TERTVLLIANVS praesides dicat auctores calamitatum in Christianos, verbis tam duris, vt abhorrens videatur ab ista cautione ac studio TERTVLLIANI remouendi a Christianis omnem suspicionem neglectae pietatis aduersus Imperatorem. Itaque hac ipsa cautione alias TERTVLLIANO vbiuis adhibita, quam hic abesse videmus, adducimur in eam sententiam, vt credamus, tempore editi huius libelli nondum sceleris istius adversus Christianos participem fuisse SEVERVM, qualis tamen fuit A. CCIIII. cum ludi isti saeculares ederentur. Deinde efficeretur ipsa hac

*) *Mémoires pour seruir à l'Histoire Ecclésiastique des six premiers siècles*, Tom. III. Edit. Paris. 1701, in 4. p. 210.

hac dissentientium opinione, hunc librum scriptum esse a TERTVLLIANO, cum transiisset ad partes Montanistarum; quod longe secus est, vt mox videbitur, ac repudiatur ab ipsis his, qui secus existimant. Neque vero aliorsum, quam fere ad huius anni CXCVIII. initium, hunc librum referri par est, quoniam ante Maium anni praecedentis, vix credibile est, SEVERVM Romam rediisse, cum sint post pugnam Lugdunensem (§. X.) multa adhuc ab ipso composita *); vnde fit, vt nec libellus *ad martyres*, qui nostro est superior, nisi ad illius anni finem, scriptus possit dici. Cui si addamus id, quod suo loco docebimus, librum *de idololatria* posteriorem esse eo *de spectaculis*, et eodem anno compositum; haec nostra de aetate libri *de spectaculis* sententia inde necessario intelligetur. Atque haec eadem libri aetas demonstrat satis, non posse eum haberi in numero eorum, quos addictus sectae Montanistarum TERTVLLIANVS conscripsit: huic enim adiunxisse se eum A. P. C. N. cc. supra disputauimus; nequa vlla est ipsi libro impressa nota imbuti Montanistarum erroribus animi. At hic tamen libellus libro *de corona* posterior est, quem nemo Montanismi signa habere negat. Ita fere HOFFMANNVS (in diss. laud. §. VII.); a quo si rationem eius rei postulas,

*) V. HERODIANI Hist. l. III. c. 8. Ed. BOECLERI p. 144.

las, nostrum prodiisse librum respondet, „cum pax Ecclesiae non quidem SEVERI edictis, sed clamoribus populi et Praesidum auctoritate sublata esset.“ At eodem illo argumento adductus, cum animum appelleret ad scribendum librum *de spectaculis*, TERTVLLIANVM plane existimo orthodoxae familiae sodalem fuisse. Namque vim argumenti contrarii vniuersam in eo esse video, quod in isto libro *de corona* (c. 1. p. 120. C.) TERTVLLIANVS bonam longamque pacem Christianis adhuc fuisse dicat; cui quid respondendum sit, postea dabitur commodior dicendi locus. Sed istud a veritate alienum est, quod *de spectaculis* liber scriptus sit post librum *de corona*; cuius rei testem habemus ipsum TERTVLLIANVM plane contrarium, qui in isto *de corona* libello (cap. 6.): *huic materiae*, inquit, *propter suauiludios nostros*, *graeco quoque stilo satisfecimus*; loquitur autem de spectaculis, quae ducta putat e diaboli disciplina. Et hoc ipsum iam ALLIXIVM commouit, vt nostrum *de spectaculis* librum antiquiorem eo esse decerneret; cuius argumenti vim eo HOFFMANNVS vult frangere, quod de graeco libello sermonem esse pronunciat, negatque, idem de latino propter rationes a se adductas sentiendum esse. Atque ego non inficior, TERTVLLIANVM de eo libro fuisse locutum, quem de spectaculis olim graece composuisset; sed neque illud potest esse obscurum, ante istum

graecum, latine etiam eum commentatum esse de eodem argumento Nonne enim is, qui de spectaculis graece *quoque* se dixisse fatetur, idem hoc voluisse censendus est, se olim alia etiam lingua istud argumentum tractasse? de rationibus autem HOFFMANNI in contrariam partem allatis, iam monui me postea dicturum. Neque est audiendus PINIVS, qui hunc quidem librum cum eo, qui est *de Idololatria*, circiter A. CCII. aut CCIII. scriptum esse opinatur a TERTVLLIANO iam ad errores Montanistarum proclini *). Qua in re deceptum eum esse suspicor natali GETAE Caesaris, cuius memini mentionem fieri in Actis PERPETVAE et FELICITATIS, quae quidem creduntur eo anno mortem subiisse. Hunc vero natalem putat a TERTVLLIANO in libro *de idololatria* indicatum, cuius rei, saltim in eo loco, quem excitauit, nullum est vestigium, ac, si esset, id nimirum caderet in disceptationem, intellexeritne TERTVLLIANVS natalem imperii aut vitae GETAE Caesaris? Sit igitur stabile, hunc *de spectaculis* librum editum fere fuisse sub A. CXCVIII. initium.

§. XV.

Hunc excipit *de idololatria* libellus. Quem cum TERTVLLIANVS scriberet, erant sane Ro-

*) *Dans la nouuelle Bibliothéque des auters Ecclésiastiques.* Edit. Paris. 1693. in 4. Tom. I. p. 91. et 108. not. 1.

Romani occupati in eo, quo ostenderent laetitiam summam de temporum istorum felicitate, eaque de caussa ipsas ianuas suas laureis exornauerant et multis lucernis (coll. c. 15). Id vero in honorem Imperatoris factum esse, demonstrat omnis disputatio, quam subiicit TERTVLLIANVS super ista quaestione: an pietas Imperatori debita requirat,' vt Christiani, ad declarandum de Caesaris salute gaudium, se deorum cultoribus adiungant vario laetitiae apparatu? Haec, si quis quaesiuerit, ad quaenam tempora spectent? nullus ego dubito dicere: ad varia laetitiae signa, quibus quasi SEVERO, e bello cum aemulis imperii reduci, Romani applaudebant. Namque ter legimus apud scriptores veteres istiusmodi quid factum sub SEVERI imperio; primum A. CXCIII., cum SEVERVS, regnum occupaturus, Romam, interfecto IVLIANO, intrasset *); postea, cum victor ex Gallia rediisset, ALBINO prostrato **); denique in decennalibus imperii sui, cum reuerteretur ex Oriente ***); quod omne genus multis confirmari numis potest. Atque primum illud haud potest a TERTVLLIANO significari. Namque, vt nunc non dicam, si adhuc

*) DIO apud XIPHILINVM l. LXXIIII. c. 2. p. 1242. C.

**) HERODIAN. l. III. c. 8. SPARTIAN. in SEVERO c. 12.

***) DIO l. LXXVI. c. 1. p. 1272. et HEROD. l. III. c. 10.

adhuc ſuiſſet imperii aemulus, quem plurimi optabant, qualis NIGER erat poſt mortem IVLIANI, vix negligentiam in oſtendenda aduerſus nouum Caeſarem pietate obiici potuiſſe Chriſtianis; (quod tamen factum apparet ex omni TERTVLLIANI ſermone): prouocat certe TERTVLLIANVS ad ſuum *de ſpectaculis* librum. quem diximus demum A. CXCVIII. ſcriptum fuiſſe. Neque vero quis debet haerere in eo. quod non de graeco huius argumenti libro, ſed de latino loquatur; nam noſtrum libellum cum ſcripſerit latine, haud dubito, quin, ſi graecum *de ſpectaculis* librum voluiſſet denotare, illum deſignaturus adiecto quodam verbo fuiſſet; atque nos, iam diximus a graeco poſſe ad latinum iam ſcriptum, absque errore argumentari. Neque etiam poſtrema ſententia videtur admittenda, quae iſtam publicam laetitiam transferre vult in decennalia SEVERI. Nolo nunc diſputare de eo, quod pugnet cum hac opinione ipſa huius libri ὀϱθοδοξία, quam ei poſtea vindibabimus, ſed eſt tamen aliquis ſuſpicioni locus, eo tempore in Chriſtianos adhuc magiſtratus fuiſſe collatos. Namque iſtam quaeſtionem: quatenus eiusmodi officium progredi deberet in ſuſcipienda religioſa aliqua conſuetudine, quae ad deorum cultum paulliſper accederet? dubito an tractaſſet TERTVLLIANVS, ſi quidem tum Chriſtiani admiſſi ad magiſtratus non eſſent. Sed equidem

dem haud nego, me ſubdubitare, quod ampſius communicata cum Chriſtianis fuerint officia publica, cum iam SEVERVS edictum de religione Chriſtianorum non recipienda tuliſſet. Reſtat igitur alterum, quod diximus, celebrationum genus, quod poſt SEVERI ex Gallia reditum exſtitiſſe perſpicuum eſt. Cuius ſententiae novum aliquod argumentum nec iſtud profecto contemnendum, peti poteſt ex eo, quod TERTVLLIANVS iſto, quo librum hunc ſcripſit, tempore Aſtrologis nuper admodum vrbem et Italiam interdictam eſſe commemorat (c. 9). Quod quando ſit factum, ex SPARTIANO non minus diſcere licet quam ex ipſo TERTVLLIANO. Primum audiamus noſtrum: (Apolog c. 35. p. 32. D.). *Qui nunc*, inquit, *ſceleſtarum partium ſocii aut plauſores quotidie reuelantur, - - quam recentisſimis laureis poſtes praeſtruebant? quam elatisſimis et clarisſimis lucernis veſtibula nubilabant? - - non vt gaudia publica celebrarent, ſed vt vota propria iam edicerent in aliena ſollemnitate - - nomen principis in corde mutantes. Eadem officia dependunt, et qui* ASTROLOGOS *et Aruſpices et Augures et* MAGOS *de Caeſarum capite conſultant.* Sed in hoc Apologetici loco haec gaudii publici ſigna edita *olim* a ſceleratis fuiſſe TERTVLLIANVS dicit, quae in libro noſtro *nunc* fieri planisſime indicat Eſt igitur iſte de *idololatria* libellus ante *Apologeticum* ſcriptus, adeoque ante initium A.

CXCVIIII.,

CXCVIIII., vt postea apparebit. Ego vero haud inepte suspicari videor mihi, pulsos Roma Italiaque Astrologos tum fuisse cum a multis de salute Caesaris fuissent consulti. Atque hi, qui tale quid sciscitati erant ex magis, capitis damnabantur eo tempore fere, quo SEVERVS proficiscebatur aduersus Parthos h. e. A. CXCVIII. Quod intelligitur é loco quodam SPARTIANI, (in vit. SEV. c. 15.) quem quoniam non satis est excussus ab aliis, hic subiicio: *Postquam* SEVERVS *Parthicum bellum susceperat, traiecto excercita a Brundisio, continuato itinere venit in Syriam Parthosque submouit. Sed postea in Syriam rediit ita, vt se pararet ac bellum Parthis inferret. Inter haec Pescennianas reliquias, Plautiano auctore, persequebatur. – – Multos etiam, quasi Chaldaeos aut vates de sua salute consuluissent, interemit; praecipue suspectos vnumquemque idoneum imperio.* Istum locum si conferamus cum eo, quem modo ex TERTVLLIANO recitauimus, apparet, vtrumque Scriptorem, cum loquatur de reliquiis aduersariorum SEVERI perquisitis, ipsum etiam tempus, quo ista contigerint, definire; quod secus est in enarrando altero de adhibitis in consilium Astrologis Sed quemadmodum illud nobis dat viam certam inueniendi veram aetatem Apologetici; ita hoc quidem nos docet, eos, qui magos de salute Caesaris percunctati fuerant, fere eodem tempore fuisse exstinctos; ex quo

saltim intelligitur id quod volebamus, nostro in libro TERTVLLIANVM de altero celebrationum genere sub SEVERO fuisse locutum. Quamquam, si velimus istam rem quaerere subtilius, et adhibere legem, e qua ordinem in rebus gestis narrandis a SPARTIANO plerumque obseruatum iudicandum esse experimento didicimus (quam longum est hic luculentius exponere): cognoscere licebit, quod ista supplicia eorum, qui Magis vsi sunt ad intelligenda imperii SEVERI fata, non necessario posteriora habenda sint suppliciis constitutis in amicos NIGRI superstites. Itaque cum haec exstiterint A. CXCVIIII. vt dicemus suo loco, illa haud inepte adsignari possunt anno praecedenti. Quae cum ita sint, patet ad A. CXCVIII. librum *de idololatria* pertinere. Atque hic ego non puto necesse esse, vt respondeatur ad ea, quae voluit TILLEMONTIVS, hunc librum scriptum esse a TERTVLLIANO, postquam ipse nouae alicuius sectae auctor exstitisset. Quod absque ratione omni defenditur, et est ab HOFFMANNO confutatum (diss. cit. §. VIII. p. 31.), qui in argumentis, e quibus eruenda est libri aetas, nobiscum fere consentit, ita tamen vt a TERTVLLIANO Montanista illum existimet scriptum. Quae quidem opinio stare non potest, si verum est id, quod superius probatum dedimus; non nisi A. CC. eum se contulisse ad disciplinam MONTANI. Neque

ad

ad eam asserendam bene HOFFMANNVS adhibuit locum TERTVLLIANI ipsius, (*de idol.* c. 22: *Multi dicunt, nemo se debet promulgare*) quem vult indicasse, quod fuerit iam tum inter Montanistas et Orthodoxos quaestio agitata de fuga in persecutione. Nempe ipsa series orationis de omni negatione fidei sermonem esse docet, neque de fuga vnice; et ex antiquissima veterum Christianorum historia, veluti ex IGNATII AC POLYCARPI exemplo, apparet, diuersas inter ipsos purioris doctrinae Christianos ea de re fuisse sententias. Sed ortam hanc Orthodoxos inter et Montanistas disputationem ex facto militis, qui coronam lauream repudiauit, adeoque hunc librum post eum, qui est *de corona*, scriptum esse, id vero est hariolari, non probare; quale genus argumentandi debet ab omni disputatione alienissimum esse.

§. XVI.

Sequitur elegantissimus *Apologeticus*, quem librorum TERTVLLIANI et doctrina et candore praestantissimum audeo dicere. Cuius aetas tametsi copiose disputata sit ab omnibus, qui ceteros etiam libros non tetigere, maxime a MOSHEMIO, elegantissimo Viro, cui hoc in genere primae debentur: tamen post istam messem licet spicas quasdam colligere, atque, praetermissis iis, quae doctissime sunt dicta ab eo, breuissi-

tissime, quam possimus, veluti per gradus adscendendo, quae ista de re dicenda habemus, exponere. Primum igitur nemini, qui fuit in eo libro tractando cum cura aliqua versatus, potest esse obscurum, isto tempore nondum fuisse legem SEVERI contra Christianos emissam Namque, hunc librum offerendo Praesidibus, quis credet TERTVLLIANVM ab iis exspectare potuisse, vt iram aduersus Christianos conceptam non mitigarent solum, sed plane deponerent, dimitterentque eos innocentes? si tamen Praesidibus agendum fuisset secundum SEVERI leges, a quibus nec licebat vel latum vnguem recedere; praesertim cum constaret quanta acerbitate vsus olim fuisset aduersus eos, quos intellexerat officio iudicis haud bene defunctos. (V. SPARTIANVM in SEV. c. 8.). Neque vero mirum cui videri debet, si Praesides cum plebe soli iniuriosi fuerunt in Christianos, quam ob rem non ad Caesarem ipsum TERTVLLIANVS prouocauerit, neque Christiani receperint in eius tutelam? Etenim si Christiani occasione eorum, qui propter NIGRI ALBINIQVE amicitiam plectebantur, auctore PLAVTIANO, omne calamitatum genus sustinuerunt; talis ad Caesarem prouocatio, propter summam PLAVTIANI, Praetorio Praefecti, auctoriatem locum non fuisset habitura; ne tum quidem, si facta esset ad ipsum PLAVTIANVM, impotentissimum

mum crudelissimumque hominem. Praeterea quomodo, si vel maxime PLAVTIANVS auctor tanti sceleris in Christianos non fuerit, quomodo, inquam, a SEVERO, infinite et aurum et caedem hominum innocentium ac seditionis suspectorum concupiscente, impetrari auxilium potuisset aduersus plebis furiosae impetus; quam verendum erat potius, cum nondum publicas cum Christianis inimicitias suscepisset, admonitum libellis Christianorum, eo progressurum fuisse, vt etiam mala, auctoritate sua Praesidum furorem confirmando, augeret? Hac igitur re constituta, dicere necesse est sane, quod Apologetico scribendo occasionem dederit facta a plebe Christianorum perturbatio. Atque quorumdam locorum TERTVLLIANI *) vis ita est manifesta, vt absonum plane sit, aliud ibi quid quam eam rem quaerere. Vnde fit, vt neque dici TERTVLLIANVS possit hanc Christianorum defensionem tradidisse Praesidibus, nisi cum annus CXCVII. suam iam summam compleuisset; propterea quod horum motuum origi-

*) e. c. Apol. c. 37. C: *Quoties suo iure nos inimicum vulgus inuadit lapidibus et incendiis; ipsis Bacchanalium furiis nec mortuis parcunt Christianis, quin illos de requie sepulturae auellant, dissecent, distrahant.* Et c. 35. C: *Nulli magis depostulatores Christianorum quam vulgus. Plane ceteri ordines pro auctoritate religiosi ex fide. Nihil hosticum de ipso senatu, de equite, de castris, de palatiis ipsis spirat.*

origines isti anno idoneis argumentis vindicauimus. Itaque nec opus est isto loco (Apolog. c. 35. p. 32. C.), quo inter hostes imperii CASSIOS, NIGROS ALBINOSQVE TERTVLLIANVS retulit, ad asserendam Apologetici aetatem nece ALBINIANA posteriorem; continet tamen is ipse locus vestigia quaedam non admodum obscura, quibus insistentes aetatem, quam Apologetico constituimus tribuere, accuratius inuenire possumus. Nihil iam de congiariis ab Imperatore populo datis, nihil de die sollemni Principis omni lautitiarum apparatu celebrato; nihil de votis pro Imperatoris salute susceptis dicemus: sunt enim haec vel non apta satis ad rem exequendam, vel a MOSHEMIO iam elegantissime disputata. Vnum locum excutiamus, et eum quidem superius in medium productum (§. XV.); propterea quod et is rem planissime conficit, et mouet nos, vt ab istius doctissimi viri sententia paullulum deflectamus. Ait igitur TERTVLLIANVS, *scelestarum partium socios aut plausores, post vindemiam parricidarum racemationem superstitem, quotidie reuelari*; ait etiam, *quosdam Astrologos, Augures, Magos de Caesarum capite consuluisse*. Eadem coniunxit SPARTIANVS, effecitque ista similitudo, quae vtriusque scriptoris lōca excitata intercedit, vt vtrumque eadem plane tempora respexisse dicerem. Sed quoniam nec TERTVLLIANVS consultationem

nem Magorum plane refert in eadem illa tempora, in quae reliquias amicorum NIGRI perquisitas, nec SPARTIANVS, vbi tempus diserte non definit, ordinem rerum accuratissime sequitur; fit vt nunc mittamus ea, quae de consultis Magis apud vtrumque leguntur. At alterum sequamur indicium temporis, quo scriptus est Apologeticus, videlicet istud studium PLAVTIANI protrahendi omnes eos, quos suspectos dicebat auersae a SEVERO voluntatis. Hos, SPARTIANVS ait, persecutum esse PLAVTIANVM interea, cum SEVERVS Parthos adortus fuisset, rediissetque in Syriam, vt se pararet ad bellum Parthis maiori cum vi inferendum. Enimuero credibile est, SEVERVM fere post medium A. CXCVIII. fuisse aduersus Parthos profectum *); quorum impetus cum aliquantum repressisset, in Syriam rediit forte, vt ibi hyemem transigeret. Vbi cum pararet ea, quae necessaria videbantur ad Parthos bello persequendos; PLAVTIANVS inuestigauit eos, quos superstites nouerat e NIGRI amicis; quod igitur fere factum est sub A. CXCVIIII. initium. Quare nullus ego dubito, quin sententia

MOS-

*) *Profectio Augusti* coniungitur apud MEDIOBARBVM ad a. C. 199. p. 172. et apud VAILLANTIVM in num. Impp. Vol. I. p 113. cum Tr. P. VI., quae desiit A. CXCVIIII. medio. Sed apud illum p. 273. alius numus habet SEVERI Tr. P. VI. cum cognomine *Par. Ar. Ad.* signisque victoriae aliis.

MOSHEMII, qua A. CXCVIII. medio hunc librum exaratum esse existimat, relinquenda sit ista in re propterea, quod tum modo aduersus Parthos profectus est SEVERVS, atque TERTVLLIANVS non de exstinctis ALBINI, sed NIGRI amicis loquitur, qui erant adhuc post ALBINIANOS superstites. Sed neque tempore, isto, quod diximus, posteriori facta esse videtur haec inimicorum SEVERI peruestigatio; hoc enim pugnaret cum eo, quod iam A. CC. TERTVLLIANVS Montanistarum partibus accessit, scripsitque ante hanc factam ab Ecclesia secessionem *libros ad nationes* et *de testimonio animae*, qui ne minimam quidem dant Montanismi suspicionem, et sunt Apologetico superiores; quod de libro *super animae testimonio* haud dubium est, ac *de libris ad nationes* probabile admodum. Neque nunc credo fore, qui putent, TERTVLLIANVM tum Montanistam fuisse, cum Apologeticum componeret. Etenim nisi mauelint fingere cum HAVERCAMPO V. C. (in praefat. ad Editionem Apologet. TERTVLL.) TERTVLLIANVM bis hanc apologiam paullulum immutatam edidisse, argumentis nostris cedant necesse est, quibus eam superiorem esse SEVERI edicto probauimus. Atque ego opinionem HAVERCAMPI non probo, cum lectiones quaedam textus huius libri discrepantes istam rem non conficiant satis; mihique ex EVSEBIO quidem (H. E. l. II. cap. 2.) constet,

ſtet, quod TERTVLLIANI apologia latine ſcripta ſit, poſteaque graece conuerſa, ſed quod bis edita ſit, et immutata quidem, nullo modo. Quod ſi igitur, concedant, Apologeticum SEVERI edicto eſſe antiquiorem; eos profecto oportet contra nos, ſi poſſint, certioribus argumentis pugnare, quam iis, quibus ſententiam a MOSHEMIO demonſtratam HOFFMANNVS impugnauit, quae nihil firmitatis habere egregie commonſtrauit MOSHEMIVS (in Addendis ad Vol. I. diſſ. ſuarum Hiſt. Eccleſ. p. 741 - 48.). Atque nos ipſi alteri HOFFMANNI argumento ſuo loco reſpondebimus, alterum vero monemus cum ipſa HOFFMANNI ſententia pugnare (lubet enim hoc MOSHEMIANAE reſponſioni adiicere). Nam ſi vera ſunt etiam, quae de cultu SERAPIDIS Romae per SEVERVM reſtituto HOFFMANNVS dicit, facta eſſe ea tum demum, cum Aegyptum, deuictis Parthis, peragraſſet, h. e. A. CCII: concidit id, quod antea decreuerat, ante SEVERI edictum ſcriptum Apologeticum eſſe; quoniam ante A. CCIII. Romam SEVERVS non rediit, et tamen A. CCII. edictum aduerſus Chriſtianos a SEVERO promulgatum fuisſe, nemo vnus vocare in controuerſiam poteſt.

§. XVII.

Narrat in Apologetico ſuo TERTVLLIANVS, (c. 16. p. 17. D.) *proxime* fuisſe quemdam,

dam, qui imaginem togatam, auribus instructam asininis, altero pede vngulatam, addita inscriptione: DEVS CHRISTIANORVM ONOCHOETES proposuerit. Idem *nuper* factum esse refert in priore *ad nationes* libro (c. 14. p. 59. D.); quod argumento esse potest, eodem fere tempore cum Apologetico vtrumque *ad nationes* librum editum fuisse, atque ita, ni fallor, vt post eum hi lucem viderint. Vtrumque inquam; verba enim, quibus librum posteriorem orditur, statim eum priori subiectum ostendunt. Post Apologeticum; tum quoniam illud *proxime* videtur breuius temporis spatium designare, quam *nuper*, tum, quoniam verisimilius est, si quis dicat, TERTVLLIANVM primum Praesides compellasse, quorum auctoritas maior esset, animusque tractabilior, quam populi. Atque sunt praeter haec non pauca, quibus eorum aetas multo superior edicto SEVERI intelligi possit; a quibus enumerandis me nunc quidem contineo, sed vtor tamen ad hanc rem duobus argumentis. Vnum est, quod isti libri sint populo in primis destinati; alterum, quod victoriam a NIGRO atque ALBINO tamquam non ita multo ante reportatam significent. Nuspiam Praesides alloquitur, vt fecit in Apologetico, sed vnice populum, a quo memini TERTVLLIANVM alicubi etiam (v. c. l. I. c. 3. p. 48. B.) diserte Praesides distinxisse. Deinceps hos, ait, quibus di-

cauit istos libros, accusasse Christianos (l. I. c. 20. p. 63 D.); quod quidem conuenire video in Praesides, tamen multo magis refertur ad plebem. Denique ipsum cognomen *nationum*, quod est in horum librorum epigraphe, manifestum est a TERTVLLIANO inditum esse iis, qui dediti erant cultui deorum; hic vero proprie plebem superstitiosam designat haud dubie, propterea quod paene eadem, quae disputata sunt in hoc vtroque libello, iam Praesidibus considerandа proposuit in Apologetico. Sed nuperae stragis NIGRI ALBINIQVE mentionem injicit hoc modo, vt *Syriam cadauerum odoribus spirare*, *Galliasque adhuc Rhodano suo non lauare* dicat; quod quid sibi vult aliud quam hoc: vix finem bello SEVERI cum NIGRO atque ALBINO fuisse impositum? Quae quidem omnia, istos *ad nationes* libros non post edictum SEVERI editos fuisse, sed ante, luculenter ostendunt, possuntque edocere omnes, non praeter rem hos libros comites datos a nobis fuisse Apologetico TERTVLLIANI, quippe quos ea de caussa oportet scriptos esse, cum iam dimidia pars A. CXCVIII. fuisset conuersa. Ex quo apparet simul, ipsorum auctorem tum nondum abiisse in Montanistarum sententiam, si quidem id demum A. CC. contigit, neque inueniuntur in libris istis, quae suspicionem Montanismi mouere aliquantum possunt. At vnum hoc mihi animaduersione dignum videtur

in

in HOFFMANNI argumentis, qui, eidem ſimilitudini inſiſtens, quae argumentum Apologetici horumque librorum intercedit, pronunciat in contrariam partem non bene. Namque ea eius opinio, quae in hoc verſatur, *quod libri ad nationes cum libello de teſtimonio animae non differant ab Apologetico, niſi prolixitate, eamdemque defenſionem, quam* TERTVLLIANVS *in Apologetico velut in pugnum compreſſerat, aliquanto latius explicent*; ea vero nec recte ſe habet omnino, nec eſt ad rem efficiendam ſatis idonea. De ipſius argumenti concluſione nihil attinet dicere; eſt enim hoc ſatis diſputatum a nobis, et adhuc quibusdam in locis diſputabitur. Et quamis in Apologetico fere ſimilia tradat TERTVLLIANVS eorum, quae fuerunt in libris *ad nationes* expoſita; multa tamen ſunt in iſto, quae in his prorſus non exſtant, et viciſſim in his, quae fruſtra in Apologetico quaeruntur. Quod qui perſpicere plenius velit, eum ad vniuerſum librum poſteriorem remittimus, quod verſatur in explodendis gentilium diis: vbi; ſi diſceſſeris ab vltimis libri ſectionibus, nihil reperies, quod ſit in Apologetico tractatum.

§. XVIII.

Stat mihi eadem ſententia de eo libello, quem TERTVLLIANVS *de teſtimonio animae* conſcripſit. Hunc equidem non nego aequalem eſſe libris ad nationes, ſed dubito, an

recte ab HOFFMANNO (l. c. p. 34.) dicatur altera quasi pars esse commentarii, quem in Apologeticum TERTVLLIANVS ediderit, cum libri *ad nationes* priorem effecerint. Namque ista verba Apologetici (c. 17.): *Vultis ex animae ipsius testimonio comprobemus?* quae ansam HOFFMANNO ita sentiendi dedere, non ita comparata videntur mihi, vt possint lectores omnes ad huius opinionis veritatem agnoscendam adducere, cum eodem illo loco TERTVLLIANVS et demonstrare se posse vnum deum ex eius operibus dicat; de qua re tamen nusquam eum memini ex instituto disputare saltim in libro tali, qui sit eodem tempore cum apologeticis scriptus. Certius hunc librum Apologetico aequalem esse verba docent ea, quibus in sectione quinta (p. 84.) vtitur TERTVLLIANVS: *Diuinae scripturae, quae penes nos vel Iudaeos sunt, multo saecularibus litteris non modica tantum aetate aliqua antecedunt, vt loco suo edocuimus.* Hoc vero vbinam docuit, nisi in Apologetico? (cap. 18. seqq.). Quem cum sub initium A. CXCVIIII., eos vero *ad nationes* paullo post composuerit, anno isto paene expleto nostrum libellum edidisse censendus est. Neque id abhorret ab eo, quod sibi in libello TERTVLLIANVS exsequendum sumsit, *vt aemuli persecutoresque Christianorum veritatis et erroris in se et iniquitatis in eos reuincerentur.* (c. 1. p. 80. A.) Sed in alium, eumque posteriorem

eo,

eo, quem diximus, annum coniiciendum hunc librum non puto. Etenim praeterea, quod nulla in isto libro significatio Montanismi appareat, haud inepte quis dixerit, hunc veluti appendicem esse Apologetico librisque ad nationes adiectam; quoniam in eo disputata est paullo amplius doctrina Christiana. Neque vllus eius generis liber aduersus ineptum deorum cultum est a TERTVLLIANO compositus, qui posset alii tempori vindicari, quam huic, quo ipsa violentia in Christianos requirebat demonstrationem summae iniustitiae conspicuae in superstitione ferro flammisque propaganda.

SECTIO

SECTIO II.

DE

LIBRIS TERTVLLIANI,

QVORVM

ET AETAS ET MONTANISMVS CONSTAT.

§. XIX.

In superiore disputationis parte satis expositum esse putamus de libris iis, quorum aetas et puritas doctrinae certo quodam modo effici posse videbatur. Nunc sequitur alter locus, qui pertractabit eos, quorum aetas non minus constat, quam id, quod sint a TERTVLLIANO tum editi, cum ad MONTANI disciplinam se, relicta vetere, contulisset. Inter quos primum locum tenet liber *de corona*, in cuius aetatem vt inquiramus paullo plenius, operae videtur pretium esse eo magis, quo certius hic veluti *παράπηγμα* est, ad quod exigendi sunt ceteri omnes libri, si illud veniat in controuersiam, vtrum sint ante TERTVLLIANI defectionem scripti, nec ne? Qua de re cum videamus doctos homines variis inter se dissidere sententiis, quibus impediuere magis veritatem inueniendam quam expediuere; candide dicemus, quae veri similia videntur nobis, ac vna vtemur eaque prima libri sectione, e qua erui potest et ipsa scriptoris doctrina et tempus, quo istum librum

in

in publicum propulit. Atque illam cuiuis licet intelligere ex ista disputatione vniuersa de fugiendis iis, quae vel minimam suspicionem cultus commentitiorum deorum excitare possent; vbi differentem audiet TERTVLLIANVM, non eum quidem placidum, modestum atque cedentem, sed austerum, sed vehementem, sed ira aduersus secus sentientes mirabiliter incensum, vt fere solent ii, qui modo ad disciplinam aliquam progressi, plurimum sibi sapere videntur. Alterius enim sectae *pastores* dum ait esse *in pace leones*, *in proelio ceruos*, *eosque respuisse Spiritus Sancti prophetias*; apparet sane MONTANI discipulum hic loqui, non communis Ecclesiae sodalem. Namque his verbis et alius se gregis esse profitetur ac ii, quorum doctores impugnat, et quid suum adversus eos animum concitauerit, perspicue indicat, nimirum illud, quod secum eadem Paracleti Montanistarum decreta non fuissent secuti. Hanc eamdem libri sectionem iis verbis orditur, quae fontis instar sunt, e quo omnis haurienda est aetatis notitia. Ita vero ille: *Proxime factum est. Liberalitas praestantissimorum Imperatorum expungebatur in castris. Milites laureati adibant. Quidam illic magis dei miles – – solus libero capite, coronamento in manu otioso, relucebat. – – Murmur tribuno defertur. Statim tribunus, cur, inquit, tam diuersus habitu? Negauit ille sibi cum ceteris licere. Caussas*

ſas expoſtulatus, Chriſtianus ſum, reſpondit. Huius militis factum cum ceteri Chriſtiani improbarent, exiſtimantes, *eo tam bonam et longam pacem periclitari*, contra nititur illud ſummis laudibus efferens TERTVLLIANVS. Atque in iſto loco primum videmus ab eo liberalitatem Imperatorum nuperrime factam commemorari, quos dubito an quis alios fuiſſe dixerit, quam SEVERVM et CARACALLVM, vtrumque Auguſtum. At enim in ſuperioribus CARACALLVM dicebamus dignitate Auguſti tum fuiſſe ornatum cum SEVERVS iter in Orientem aduerſus Parthos pararet, quo fere abiit poſt dimidiam partem Anni CXCVIII. conuerſam; et poſtea oſtendemus, pacem, quam hic adduci in periculum nonnulli credebant, eſſe eam, qua fruebantur Chriſtiani nondum SEVERI lege publica exagitati, quam latam eſſe A. CCII. conſtat inter omnes. Hunc igitur librum ſcriptum oportet eſſe in interuallo eo, quod ab anno ſexto SEVERI ad nonum effluxit. In quo temporis ſpatio tres obſeruaui annos Imperatorum liberalitate notatos: primum paullo ante quam SEVERVS proficiſceretur in Orientem A. CXCVIII *); alterum annum CCI. cum is militibus ſuis, propterea quod CARACALLVM Auguſtum, GETAM Caeſarem, dixerant, Cteſiphontem ſpoliandam tradi-

*) SPARTIANVS in SEVERO: c. 14: *Profectus ad bellum Parthicum eſt, edito gladiatorio munere, et congiario populo dato.*

tradidisset *); tertium A. CCII.; cum SEVERVS et CARACALLVS iter Aegyptiacum meditaretur. **) Horum annorum primum statim hic intelligendum non esse defendo. Etenim disputari potest, vtrum hoc gladiatorium munus et congiarium, quod habet SPARTIANVS, idem sit ac illud, quod datum a SEVERO fuisse populo HERODIANVS refert ***) eo tempore, quo ab ALBINO victo Romam redierat. Neque enim obiici debet id, SPARTIANVM alio loco (in SEV. c. 12.) idem, quod statim post reditum SEVERVS edidit, commemorasse. Namque, vt SPARTIANVM non dicam eadem saepius tamquam diuersa repetere, is quidem eo in loco non loquitur de donatiuo concesso militibus, sed de eo, quod SEVERVS militibus tantum stipendiorum, quantum nemo principum, dederit. Quod si igitur idem congiarium vterque respexerit, sane intelligitur non idem voluisse TERTVLLIANVM, cum anno demum CXCVIII a senatu dignitas Augusti fuerit in CARACALLVM collata. Verum si detur id etiam, aliud congiarium ab HERODIANO, a SPARTIANO aliud intelligi; tamen quod ex hoc

*) Idem c. 16: *Harum appellationum caussa donatiuum militibus largissimum dedit concessa omni praeda oppidi Parthici, quod milites quaerebant.*

**) Id ibid: *Post hoc* (cum filium maiorem Consulem secum designasset); *dato stipendio cumulatiore militibus Alexandriam petiit.*

***) lib. III. c. 8. Ed. Boecl. p. 145.

hoc primo loco excitauimus, non potest ad locum TERTVLLIANI referri eam ob caussam, quia ipsi de congiario non nisi populo data editisque spectaculis, TERTVLLIANO autem de re plane alia militibus in castris concessa est dictum. Sed neque illa postrema sententia admittenda est, vt ista liberalitas, finito in Oriente bello, in Syria contigerit A. CCII. post susceptum ab vtroque Augusto consulatum. Qui enim eius rei solus mentionem iniicit AELIVS SPARTIANVS *datum esse*, ait, *militibus cumulatius stipendium*, quod dubito an donatiuum dici possit; quale TERTVLLIANVS significare videtur. Ac si vel maxime sint, qui malint in isto loco SPARTIANI donatiuum intelligere, eos spero non penitus contempturos sententiam meam, qua liberalitatem a TERTVLLIANO expositam credo eam attingere, de qua SPARTIANVM locutum esse dixi, dum ea referebat, quae acciderunt post occupatam Ctesiphontem. Quae ista cum circumspicimus, non omnia solum, si contentio quaedam et comparatio fiat, bene se habere, sed explicari etiam egregie alterum posse ex altero animaduertimus. Nam primum isto tempore duo fuisse Augustos neminem praeterire potest; erat enim CARACALLVS iam ante expeditionem Parthicam A. CXCVIII. et nunc a militibus etiam particeps imperii dictus. Deinde donatiuum militibus datum SPARTIANVS commemorat, vnde illa libera-

litas Imperatorum in castris intelligitur. Denique sub initium huius anni CCI. nondum erat lex quaedam a SEVERO promulgata, quae omnes a religione Christianorum arceret, quorum familiam mox turbatam esse ea apparebit. Sed hoc donatiuum fuisse sub initium A. CCI. militibus distributum id vero cum habeat aliquam dubitationem, quomodo calculi subducendi sint, breuiter exponemus. Principio velimus animaduerti, quod alio quodam loco disputauimus *) SEVERVM, expleta priori parte anni CXCVIII., in Orientem fuisse profectum. Huic bello aduersus Parthos suscepto finem fere imposuit occupata Ctesiphonte. Nam, quod postea demum DIO CASSIVS SEVERVM refert bis frustra Atram impugnasse; in eo, si recte dixit, SEVERVS non videtur multum temporis consumsisse, cum altera eaque vehementissima huius vrbis oppugnatio viginti sit diebus confecta **), eamque statim secutum iter SEVERI in Palaestinam atque Aegyptum. Sed quoquo modo hoc accipiatur, Ctesiphontem hiemali prope tempore captam esse SPARTIANVS confirmat (in SEV. c. 16.). Hoc dici non potest accidisse A. CXCVIII.; quomodo enim, si dicamus etiam SEVERVM statim post susceptam a CARACALLO Augusti dignitatem Roma abiisse, quo modo, inquam, tempore tam breui tantum iter in vlti-

*) Supra §. XVI. p. 31. not. x.
**) DIO l. LXXV. c. 13. p. 1265.

vltimas quasi regiones perficere, classem exornare, peragrare Armeniam, Seleuciam Babylonemque capere, atque vastare Arabiam potuisset? Neque vero id magis anno sequenti contigisse credibile est. Etenim post captam Ctesiphontem, Atramque bis obsessam, SEVERVS venit in Syriam, vbi postea fasces imperii suscepit. Sed eum cum filio A. CCII. hos habuisse, norunt qui fastos consuluerunt, vniuersi; itaque dicendum erit; per tres fere aut duo annos nihil egisse SEVERVM in bello aduersus ceteros persequendo; quod prorsus abhorret. Restat igitur, vt captam a SEVERO Ctesiphontem A. CC. fere vertente dicamus, cuius occupationem cum statim exceperit Augusti dignitas in CARACALLVM a militibus collata, ac donatiuum iis ea de caussa concessum; hoc certe non alio tempore, nisi sub anni CC. finem aut sequentis initium contigit. Quae quidem res egregie confirmatur iis antiquitatum monumentis, quae vtriusque rei memoriam nobis tradiderunt. Etenim, vt a victoria Parthica exordiar, non EVSEBIVS solum, cuius forte quidam stare nollent iudicio, hanc victoriam a Parthis, Adiabenis, Arabibusque reportatam transfert in A. CC. *), sed fasti etiam **) et numi ***) cog-

*) Chronic. lib. II. ad h. a. Edit. SCALIGERI p. 172.

**) apud PAMELIVM in vita TERTVLL. p. 18. H.

***) apud MEDIOBARBVM ad a. C. CCI. p. 274.

cognomen PARTHICI MAXIMI SEVERO TR. P. VIII. sustinenti tribuunt, quam progredi a medio anni cc. ad anni sequentis mediam partem, nemo ignorat. Deinceps in CARACALLVM Augusti, in GETAM Caesaris, dignitatem a militibus collatam esse A. CCI. ex SPARTIANO intelligitur, quodam modo, qui hoc ait factum esse, cum CARACALLVS annum XIII ageret (l. c. c. 16.); quem eo anno egit haud dubie, vt apparet ex iis quae de eius natali alias disputauimus (§. VI. p. 10.). Ac huius quidem auctoritas si forte repudianda videtur propterea, quod in definienda CARACALLI aetate sibi ipse non constat satis; hunc certe scrupulum eximit elegantissimus numus thesauri olim Schwartzburgici, nunc Gothani, quem memoriae huius rei conseruandae destinatum fuisse, dubitari non potest*). Eius altera pars caput SEVERI laurea cinctum offert, addita inscriptione: SEVERVS AVG. PART. MAX. P. M. TR. P. VIIII. altera nudum GETAE, et CARACALLI laureatum caput, quod hunc qui-

*) Eum cum erudito orbe communicavit POLYCARPVS TENTZELIVS in diss. sub. IO. ANDR. SCHMIDII praesidio habita, vbi selecta numismata aurea, argentea et aerea maximi moduli ex gazophylacio Arnstadio-Schwartzburgico explicat; pag. 22. sqq. Aliam inscriptionem, in qua nomina trium istorum cum anno Tr. P. IIII. SEVERI, et Tr. P. IIII. CARACALLI coniungnntur, habet SCALIGER in animaduers. EVSEB. p. 228.

quidem Augustum, illum Caesarem fuisse indicat, cum epigraphe: AETERNIT. IMPERII. Nempe eo non solum confirmatur id, quod SPARTIANVS de tempore huius ab iis susceptae dignitatis tradidit, sed haec etiam sequuntur, quae antea diximus, eam rem Anno CCI exstitisse, si quidem eo anno Trib. Pot. VIIII. SEVERVS suscepit. Sed redeamus ad librum *de corona*. Huius locum supra excussum dicimus intelligi optime posse, si admittatur sententia ea, quam nobis probasse satis videmur. Namque ex ea intelligi maxime potest, qui factum sit, vt milites laureati incederent; quod nemo mirari debet, qui milites etiam triumphantes cinctos coronis fuisse nouit, quale quid hic fuisse facile perspicitur. Nam et nunc subacti paene erant omnes, aduersus quos SEVERVS exercitum duxerat, in primis Parthorum bellicosissima natio; et ipse SEVERVS, cum propter articularem morbum agere triumphum de Parthis non posset, de Iudaeis tamen eum agendum filio, ac Parthici compensandi gratia militibus forte signa triumphantium concessit. Quae si teneamus, simul illud aperitur, quo modo nunc turbandae pacis suspicio Christianis potuerit oboriri. Iam enim prostrati erant hostes Imperatoris omnes, ipsaque SEVERI iam otiosi asperitas minabatur feueritatem summam, quam, districtus adhuc grauioribus negotiis, non potuerat sequi. Et isti inflam-

flammandae maxime idoneum videbatur militis exemplum, quem eo quod coronam repudiasset, parricidium commisisse, hostemque Caesaris publicum exstitisse, suo more deorum cultores arbitrabantur.

§. XX.

At, cum his argumentis inductus, librum *de corona* A. CC. scriptum esse contendam, video plerosque contra dicere, quamuis in diuersas plane partes pronuncient. Namque ORSVS, familiae Dominicanae doctissimus monachus, eiusque adstipulator HOFFMANNVS A. CXCVIII, BARONIVS A CXCVIIII. PAGIVS A. CCII., PAMELIVS et ALLIXIVS A. CCVIIII. postremo TILLEMONTIVS imperante MAXIMINO A. CCXXXV. eum editum fuisse opinatur. Sed isti, si a TILLEMONTIO discesseris, omnes ad vnum errarunt in eo, quod aliud donatiuum militibus a SEVERO datum intellexerint, quam quod dedebat intelligi. Quocirca supersedere possemus iis confutandis, dum quale donatiuum hic fuerit a TERTVLLIANO indicatum, docuimus. At quoniam ex istius libelli tempore pendet plurimorum eius librorum chronologia, facitque ista secus sentientium confutatio plurimum ad confirmandam nostram sententiam, age! eas opiniones breuissime examinemus. Atque hic de opinione TILLEMONTII nihil atinet dicere propterea, quod tota ista res

satis

ſatis tractata videtur ab HOFFMANNO *), et plane ſequitur illam haereſin, quae neque A CXVCIIII neque paullo poſt TERTVLLIANVM vult ad Montaniſtas tranſiiſſe, quod alio loco diſputauimus. Et in iſta quidem parte diſputationis rectius verſatus eſt HOFFMANNVS, quam tum, cum ſuam ipſe opinionem protulit. Vult enim hunc librum et eo tempore fuiſſe conſcriptum, cum pax Chriſtianorum ne a Praeſidibus quidem, ne dum edicto Auguſti labefactata fuerit, et anno quidem P. C. N. CXCVIII.; quorum illud effici credit eo, quod TERTVLLIANVS Chriſtianos referat credidiſſe, pacem imprudenti militis, quem hic defendit, facto turbatum iri; hoc vero potentisſimis ait ab ORSO demonſtratum argumentis eſſe. Quae cum adhiberentur ab HOFFMANNO, vt labefactaret MOSHEMII τȣ͂ μακαρίτȣ ſententiam de vera aetate Apologetici; hic quidem **) concedit, iſtam rem rite ab ORSO fuisſe expoſitam, ſed negat, id recte proferri, quod non ſimul pace vti Chriſtiani potuerint, et ab hoſtibus tamen ſuis variis iniuriis affici. Atque ego tametſi ORSO non asſentiar, potiusque refellam poſtea, ſapienter tamen MOSHEMIVM pronunciaſſe agnosco, vbi res Chriſtianorum

*) in diſſ. de TERTVLLIANI omnibus in Montaniſmo ſcriptis, §. VI, p. 26. ſeqq.

**) in Addendis ad Vol. I. Diſſ. ſuarum ad Hiſt. Eccl. pertinentium p. 741 ſeqq.

rum dixit, cum aliis in prouinciis vrbibusque tranquillae fuerint, in aliis saepenumero a Praesidibus turbatas et talem rei Christianae faciem tempore scripti huius libri re vera fuisse. Pulchre enim id potest intelligi e libro TERTVLLIANI ad SCAPVLAM; quem editum esse imperante CARACALLO, plurimi eorum confidentur, qui quidquam in isto genere tentarunt; et apparebit id quidem ex iis, quae postea docebimus. Iam isto ex libro quis non videt, maximis tum calamitatibus expositos Christianos fuisse, Et nemo tamen vnus est inter scriptores veteres, qui Christianos sub CARACALLO vexatos esse tradat. Vnde hoc? Nimirum quia pace tum fruebantur nullo Augusti edicto turbata; sed a Praesidum tamen crudelitate non vacabant vbiuis. Tum vero se ita rem habuisse omnino, cum in litteras referret TERTVLLIANVS istas *de corona* opiniones, videri optime potest, si admittantur ea, quae nos quidem sentimus de istius libri aetate. Contigit enim hoc facinus militis in Oriente, forte in Parthia etiam, vbi ante SEVERI edictum Christianos exagitatos fuisse non legimus vspiam; sed, quae a TERTVLLIANO enarrata sunt in Apologetico ceterisque eius generis libris, in Africa potissimum exstitere, vnde ceteri in Oriente Christiani plane vereri poterant, ne pace propter facinus militis priuarentur. Sed influent in animos forsitan potentius ORSI

argumenta; itaque quaenam quantaque ista sind, videbimus. Sunt vero excursionis Orsianae tres loci, quibus rem istam descripsit *). Primum mouet, hunc librum A. CXCVIII. assignari debere, repetitque liberalitatis SEVERI apud veteres scriptores vestigia; deinde occurrit PAGIO, qui A. CCII. scriptum hunc librum existimauerat; tum ostendit, quae adductae sunt a TERTVLLIANO, huius liberalitatis περιστάσεις omnes cum rebus A. CXCVIII. gestis egregie conuenire, sed pugnare cum quocumque anno alio. Igitur et nos sequemur doctissimi viri vestigia, quoniam veremur, ne misceamus ea, quae iam ab eo permista sunt satis, ac per singulos locos, quaenam recte dixerit, quaenam secus? adiecto breuiori argumentorum Pagianorum examine, indicabimus. In loco isto primo, qui est de numero liberalitatis SEVERI Augusti, quinquies ab eo donatos milites esse, nescio an satis recte? dicit, si quidem aliquot nummi septies eam commemorant **); sed potest id quidem salua re controuersa concedi. Neque tamen in eo ORSVS sibi constat ipse, quod

*) in diss. hist., qua ostenditur, Catholicam Ecclesiam tribus prioribus saeculis capitalium criminum reis pacem et absolutionem neutiquam denegasse; Sect. II. Cap. III. Digressione 2. p. 104 — 113. Ea prodiit Mediolani 1730. 4.

**) V. VAILLANTII numismata Impp. Rom. Tom. II. p. 234.

quod TERTVLLIANVM de donatiuo A. CXCVIII. locutum esse iudicet (pag. 104.), et postea eum tamen dicat de quarta liberalitate a se indicata dixisse (p. 106.). Est enim ista quarta ut ipse monuit, haec eadem plane, quae occupatam Ctesiphontem secuta est. Alterum locum, quem dedit opinioni PAGII examinandae, non repudiamus per se, sed sunt tamen in ista disputatione, quae omnino admitti non debent. Etenim id primum inepte dicit: TERTVLLIANVM de vrbanis militibus loqui, quibus ad costodiam vrbis fuissent ad portam Viminatem castra praetoria; cuius rei ne adest vlla quidem significatio, et extra Romam tempore belli, quis dubitet, castra SEVERVM habuisse? Deinceps quod nostrae sententiae maxime contrarium videmus, liberalitatem omnem dicit pacis tempore postque reditum e bello editam fuisse; qua de re SPANHEMIVS, quem obiter citauit, nihil prorsus habet. Istud vero ego si de congiariis dici posse concedam; de donatiuis quale hoc erat haud dubie, vehementer equidem dubito. Immo ipsa post captam Ctesiphontem edita liberalitas, admissa ab ORSO, num vllo modo per verba SPARTIANI alia intelligi potest, quam quae extra Romam in bello edita fuerit? Postremo in responsione ad alterum PAGII argumentum, male argumentatur, dari eius opinionem non posse propterea, quod Christiani vel pacem a Prae-

 sidi-

sidibus vel ab Imperatore turbandam timuissent; e quibus nec illud defendi posse, quia iam A. CC. vexati fuissent Christiani, neque hoc etiam, fuisse enim eo anno SEVERVM absentem et occupatissimum. Quod posterius oppido leue est. Nam et militibus donatiua extra Romam data sunt, et isto anno CCI. bello Orientali finem SEVERVS imposuit. Sed nihil, fateor, tribuendum est PAGII argumentis *). CARACALLI enim Quinquennali, quorum caussa editam vult liberalitatem TERTVLLIANO commemoratam, ad A. CCIII. pertinent, vbi quis nescit iam Christianos fuisse propter SEVERI edictum omni scelere laceratos? Tum vero in altero argumento et hoc perperam dicitur, coeptas esse istas inimicitias a militibus, vt DIOCLETIANI tempore, atque omnis ista sententia defenditur propter eam opinionem, quod res Christianorum ante decimum SEVERI annum nondum fuissent turbatae; quod est supra satis confutatum. Tertius denique disputationis Orsianae locus, in quo verba TERTVLLIANI nullum annum praeter CXCVIII. attingere posse defendit, non est aequiore loue tractatus. Etenim quod istam liberalitatem SEVERI exstitisse ante expeditionem Parthicam putat, id vero habet aliquam ambiguitatem. Nam si ista bis edita est, primum A. CXCVII. post reditum SEVERI, quam

*) Ea proposuit in Critica Annalium BARONII ad a. C. CXCVIII. n. 3. p. m. 91. 92.

quam memoriae prodidit HERODIANVS, deinde A. CXCVIII. ante bellum aduersus Parthos susceptum, qualem SPARTIANVS tradidit; haec, vti diximus, nullo modo potest intelligi, nec videtur intellecta ab ORSO, qui ad eam rem confirmandam HERODIANVM citauit; illa vero ad rem nihil facit omnino propterea, quod eo anno nondum erat Augusti dignitas in CARACALLVM collata. Sed in iis locis, quos ex TERTVLLIANI Apologetico (c. 35.) libroque ad SCAPVLAM (c. 4.) attulit, non est quod multis versemur. Sunt enim isti a nobis eidem anno CXCVIII. ac sequenti vindicati, absque vllo caussae nostrae detrimento, ceteraque, dum donatiua extra Romam distributa esse nouimus, sua sponte concidunt.

§. XXI.

Restant de anno scripti huius libelli decreta BARONII atque PAMELII ita comparata, vt conuelli nullo negotio possint. Namque BARONIVS *), vt probaret, eum librum exaratum esse A. CCI, ante quam SEVERVS proficisceretur in Orientem h. e., vt nos loqui rectius solemus, A. CXCVIIII., numum excitat, cuius altera pars SEVERVM cum Tr. P. XI., altera liberalitatem V habet, additque multo etiam asseuerantius: *hunc numum ad res nostras, de quibus acturi sumus, perti-*

*) V. eius annales Ecclesiast. ad a. CCI. Tom. XI. Ed. Col. 1609. pag. 299.

pertinere certo scias. Quod mihi videtur eo planissime modo dictum, quo olim Pythagoraei, cum ex iis quaereretur, quare ita quid esset, illud suum *ipse dixit* interponere solebant; nihil est enim ab eo BARONII effato veritate disiunctius. Nam cum clare tradat, annum Tr. P. SEVERI septimum eo anno initium sumsisse, et tamen numum excitet cum Tr P. XI., qui plane ad A. CCIV., aut, si mauis cum ipso BARONIO, ad A. CCVI. referendus est; nonne repugnantia loquitur? Ac de altero eius argumento quid dicam? quod duxit ab eo, quod ante hanc expeditionem Parthicam nullae, post eam multae calamitates Christianorum exstiterint. In quo peccauit dupliciter; primum, quod eas ante fuisse negauerit, quam profectus sit SEVERVS aduersus Parthos, deinde quod librum *de corona* eo *de spectaculis* posteriorem esse non cogitauerit. Atque illud confutauimus suo loco; hoc vera vti nemo negare potest, nisi cui tenebrae sint mero meridie (est enim et hoc satis disputatum); ita de vexatione Christianorum, lege SEVERI antiquiore, non potest sermo esse in eo *de corona*, vbi Christiani dicuntur istas calamitates tamquam venturas extimescere; cum tempore eo, quo TERTVLLIANVS in chartam coniecit librum *de spectaculis*, iam ad Christianos impetum suum deorum cultores conuertissent. Quare, ex ipsius BARONII mente, librum de

coro-

corona ad decimum SEVERI annum referri oportebit.

§. XXII.

Ad ALLIXIVM venio doctissimum virum, quem miror tam docilem se praebuisse ad PAMELII sententiam, quo dubito an quis magis contra auspicia ad definiendam scriptorum TERTVLLIANI aetatem accesserit? Atque isti PAMELIO, quoniam liberalitatis mentionem TERTVLLIANVS iniicit, libellus ad A. CCVIIII. atque ad decennalia ANTONINI plane referendus videtur *). Sed eius quidem liberalitatem in istis decennalibus exstitisse, non probat PAMELIVS, sed plane fingit ad libidinem. Tamen alio quodam loco **) ad numum prouocat dicis caussa, eumque huius argumenti: IMP. CAES. L. SEPT. SEV. PERT. AVG - - - LIBERALITAS AVGG. S. C Hic primum mihi quis dicat, vbinam sint decennalium notae? Deinde cum ego non ignorem, SEVERVM et CARACALLVM militibus populoque communiter aliquid dedisse in decennalibus; numquid plura his congiaria non sunt aut donatiua edita? Nemo vero id quidem absque temeritate aut ignorantia dixerit. Immo si quidem PAMELIVS ausus est aliis obtrudere annum CCVIII. absque omni ratione idonea; nobis vicissim

*) in vita TERTVLLIANI, praemissa eius operibus a PAMELIO Colon. 1617. editis. p. 22. E.

**) in notis ad hunc librum pag. 210. n. 1.

ſim non poteſt vitio verti, ſi annum CCI. intelligamus; hoc enim anno et liberalitas edita eſt, et ab Auguſtis etiam. At quamuis omnino turpiter ſe ipſe dederit, tamen ALLIXIVS *) ſeceſſit in eius ſententiam; nam in libro *de corona*, inquit, excitatur libellus *de ſpectaculis*, qui ſcriptus eſt A. CCIIII. Id vero inepte dictum eſſe a PAMELIO, quem vnum ſequitur, facile intelliget, quicumque ſecum reputauerit ea, quae ſupra de iſto libello pronunciauimus; neque, ſi verum hoc eſſet maxime de eo ſuper ſpectaculis, cauſſam eſſe perſpicimus, qua propter liber *de corona* ad A. CCVIII. non ad alium referri deberet. Neque ad eam rem defendendam rectius adhibuit errores Montaniſtarum in libro *de corona* occurrentes. Quos equidem iſti libro non nego ineſſe; ſed eo argumento id poſſe effici, quod debebat, hoc vero numquam percipietur niſi ab iis, qui demum eo anno TERTVLLIANVM putant ad Montaniſtas tranſiiſſe.

§. XXIII.

Sed ſatis diu nos tenuit de libro ſuper corona inſtitutio; itaque nobis eſt properandum ad alios quosdam libros, et eos quidem, quos TERTVLLIANVS *de cultu feminarum* compoſuit. Atque hic non videtur a ſusci-

*) in ratisſima. diſſ. de TERTVLLIANI vita et ſcriptis. Cap. VI. p. 49.

ſuſcipienda diſputatione alienum, praemonere, qualis fuerit olim horum librorum inſcriptio, atque diſpicere, fueritne poſterior libellus cum altero a TERTVLLIANO eodem tempore editus? Videlicet qui ante NIC. RIGALTIVM libros TERTVLLIANI ediderunt, hi alterum *de habitu muliebri* dicebant, alterum de *cultu feminarum*. Sed iſte RIGALTIVS, cum potitus eſſet vetuſtisſimo illo codice AGOBARDI, primus auſus eſt, vtrumque *de cultu feminarum* inſcribere. Itaque et nos nulli dubitamus, hos libros non disiunctos vmquam fuiſſe, ſed vnicum quaſi effeciſſe volumen, non iſta ſolum codicis Agobardini auctoritate moti, ſed etiam propterea, quod ipſa horum librorum ratio argumentumque ſuadeat, poſteriorem non ita multo poſt priorem a TERTVLLIANO editum fuiſſe. Quod enim PAMELIVS, qui inſcriptionem alias receptam ſequebatur, vix potuit concoquere; quod, cum TERTVLLIANVS cultum ab ornatu in priori libro ſubtiliter diſtinxisſet, tamen in poſteriori, *de cultu feminarum* appellato, ornatum mulieris pertractarit, ea quidem difficultas, ſublata inſcriptione vtriusque libri diuerſa, ac argumento eius ſtudioſe cognito, mirum in modum euaneſcit. Vt enim TERTVLLIANVS habitum feminae cultu et ornatu effici dixerat, ſuperioris iſtius generis exempla putat mundum muliebrem, aurum, argentum, gemmas, veſtes, et quae ſunt generis

ris eiusdem; posterioris vero curam capilli et cutis et earum partium corporis, quae, vt ait, oculos trahunt. Atqui in priori libro aurum, argentum (cap. 4.), gemmas (c. 5.), vestes pertractat (c. 7.); in posteriori de obseruanda pudicitia in cultus et ornatus istitutione agit vniuerse (cap. 1 — 5.), deinceps de colore ornamentoque capillorum, omnemque librum finit monitis quibusdam de ornatu pudicitiae aduerso. Quare eum in illo de cultu, in hoc de ornatu feminarum egisse, ac tamquam partes vtrosque vnum librum constituisse clarum est. Nam quod TILLEMONTIVS ait *) manifestum esse quod isti duo libri separati fuerint, nec referri vnus ad alterum vllo modo possit, id vero facilius dicitur quam probatur, et ne refelli quidem debet, est enim ignorantis. Atque etiam alia est istius sententiae nostrae probatio: nam in posteriori libro impendentium Christianis malorum haud dubiam mentionem iniicit, quorum in priori nulla est significatio. Iam si aerumna tum fuissent adfecti, quomodo TERTVLLIANVS abstinuisset a commemoranda ea, vt feminis Christianis luxum dissuaderet, cum eo argumento alias frequenter vtatur? Sed cum prior iste libellus posterior sit eo *de spectaculis*, quod deinceps apparebit; dicat mihi quis, vtrum in illo quoquam

*) Memoires p. s. à l'hist. Eccles. Tom. III. p. 662. not. 12.

quam anno, qui effluxit ab eo, quo scriptum *de spectaculis* librum diximus, ad annum CCII., quo coeptae sunt aduersus Christianos inimicitiae, pace Christiani vsi fuerint, nisi forte A. CCI. aut CCII. Namque a reditu SEVERI ex Gallia ad annum CCI. fuisse Christianos maxime vexatos, et ordo librorum docet a nobis in superiori huius disputationis parte constitutus, et historia martyrum Scillitanorum (V. sup. §. VI.) Itaque cum fere post partem anni CCII. priorem editum fuerit SEVERI edictum, vt suo loco docebimus, vix potest prior *de cultu feminarum* libellus editus alio tempore dici, nisi eo fere, quo in lucem posterior eius argumenti liber prodiit.

§. XXIV.

Quorsum haec omnia? Nimirum vt intelligatur, si tempus scripti alterutrius libri constat, utriusque aetatem reperiri. Quam ob rem vt certissimam sequamur eius temporis significationem in libris ipsis; vtemur calamitatibus, quibus tum expositos fuisse Christianos TERTVLLIANVS ait, quasque tempore eo, quo alterum *de feminarum cultu* libellum componeret, fere initium sumsisse verba docent (l. II. c. 13. p. 181. C.): *Tempora Christianis semper, et nunc vel maxime, non auro sed ferro transfiguntur, stolae martyriorum praeparantur.* Quae quidem intelligi de superiore Christianorum

norum vexatione a plebe facta nequeunt propterea, quod in priore huius argumenti libro ad librum *de spectaculis* prouocat (c. 7. p. 173. C.). Namque ego mihi persuadere haud possum, TERTVLLIANVM voluisse hunc excitando graecum similis argumenti librum significare, quoniam et latinum graeco antiquiorem esse ostendimus (§. XIIII.) et ista TERTVLLIANI admonitio, qua quid a Deo esse posse pronunciat, tametsi eius rei abusus Deum non habeat auctorem, in latino *de spectaculis* libro omnino occurrit (cap. 2.). Enimuero cum *de spectaculis* scriberet, iamdudum summis malis affligebantur Christiani, de quibus ne verbo quidem in isto priori *de cultu feminarum* libro loquitur, et tempore posterioris libelli denuo imminebant, quare nec ad priorem sub SEVERO vexationem referri hi libri vllo modo possunt, sed ad annum potius P. C. N. CCI. aut II; prouti quis velit male Christianorum tum orta vel impendentia credere. Neque vero est, quod TILLEMONTIVM audiamus opinantem *), demum post annum CCIII. editum esse librum priorem, posteriorem vero multo ante, et anno quidem CXCVII. Nam in eo loco, quem excitauit **), atque potest TERTVLLIANVS priorem

SEVE-

*) l. c. p. 210. Art. VI.

**) e lib. I. c. 6. *Gemmarum quoque nobilitatem vidimus Romae de fastidio Parthorum et Medorum, ceterorumque gentilium suorum coram municipalis erubescentem.*

SEVERI ex Parthia reditum aut legationem quamdam Parthorum habuisse in animo, quam illam de Parthis victoriam posteriorem. Quod vero caussam aliquam esse dicit credendi, istum librum, quem nos posteriorem dicimus, multo ante esse scriptum, quam alterum ediderit; de eo, quoniam TILLEMONTIO non placuit eius opinionis rationem reddere, nobis vicissim placet tamdiu dubitare, quod eius generis aliquid productum ab alio quodam viderimus.

§. XXV.

Eidem tempori suam quoque originem debet liber *de fuga in persecutione.* Quod argumentum iam in illo *de corona* alias disputandum promiserat (cap. 1. p. 120. C.); cuius loci verba tametsi ad Scorpiacen potius nonulli referenda putauerint; est tamen iam aliis obseruatum, quod intelligi haec quidem non possit propterea, quod eam haereticis, sed illam *de fuga* commentationem timiditati eorum opposuit, qui erant socii Orthodoxae Ecclesiae. Igitur apparet, libellum *de fuga* demum post A. CCI. a TERTVLLIANO editum fuisse. Atque ego nullus dubito eum librum statim anno sequenti vindicare. Equidem ista lenitate ac modestia TERTVLLIANI non vtar, quae notari meretur in libro, in quo quaestionem ponit, quae Montanistas separabat a puriori Ecclesia, quibus tamen eum cum fuisse

se addictum nemo dubitabit *); dicere enim quis posset, TERTVLLIANVM, cum ad eum ista perscriberet, qui stabat a partibus Orthodoxorum, se quidem temperasse a verbis durioribus. Sane grauius aliquod argumentum positum est in eo quod, cum nostrum libellum ederet, iam coepisse quaedam aduersus Christianos flagitia dixerit. Ita enim orditur: *Quaesisti proxime*, FABI *frater*, *fugiendum nec ne? sit in persecutione, quod nescio quid annuntiaretur.* Et paullo post: *hanc materiam et tua consultatio commendauit et conditio temporum suo iam nomine iniunxit. Quanto enim frequentiores imminent persecutiones, tanto examinatio procurando est, quo modo eas accipere fides debeat.* Denique (p. 689. C.): *Haec pala illa, quae et nunc dominicam aream purgat, Ecclesiam scilicet, confusum aceruum fidelium euentilans, frumentum martyrum et paleas negatorum.* Sed quaenam hic intelligenda sit Christianae familiae vexatio, neminem fugere potest, qui superiorem illam A. CXCVII., posteriorem A. CCII. contigisse, nostrum vero

ro

*) Argumento esse potest Paracleti Montanistarum commemoratio, quem dicit non recipi ab iis, ad quos frater ille pertinebat, cui librum inscripsit (c. 1. p. 689. B.) Spiritus praeterea effatum ad testimonium citat; (cap. 9. p. 696. A.), quod cum in sacro codice non occurrat, haud dubie Spiritus Montanistici est; de quo etiam c. 11. et c. 14. loquitur.

ro libellum post opiniones Montanistarum a TERTVLLIANO susceptas scriptum esse animaduerterit. Igitur ad finem fere A. CCII. editam esse hanc de fuga disputationem dicimus maxime propterea, quod anno incipiente SEVERVS adhuc fuerit in Syria versatus; vnde vix dici potest ante confectam mediam eius anni partem suam aduersus Christianos legem tulisse.

§. XXVI.

Nunc accedimus ad TERTVLLIANI *Scorpiacen*, quam quidem anno CCIIII. asserere eiusque sententiae rationem reddere decreuimus. Quod opus cum aggrediamur, non dubitamus fore plerosque, qui istam sententiam nostram minime audiendam esse dicant. Etenim stat fere omnibus, quos ista de re nouimus disputantes, *Scorpiacen* TERTVLLIANI esse perscriptam post editos demum libros, qui aduersus MARCIONEM nostro adhuc tempore habentur. Idque videntur sibi vt praescriptum et quasi imperatum defendere eam ob caussam, quod in quinta *Scorpiaces* sectione Marcionitas ait didicisse a se, deum suum esse bonum, quam rem certe in primo alteroque contra MARCIONEM libro ex instituto disputauit. Atque ego non ignoro, libros aduersus MARCIONEM, primum saltim, A. CCVII. aut CCVIII. editum a TERTVLLIANO fuisse, ideoque et veritati consentaneum videri illud,

quod

quod *Scorpiacen* anno demum CCVIII. aut postea ediderit. Sed cum semper requiram, quid sit in quaque re maxime probabile, hoc in argumento quanta vis insit, placet quodam modo expendere. Cum TERTVLLIANVS aduersus MARCIONEM librum primum, quem superstitem habemus, componeret, iam quidem ipsi se scribendo bis opposuerat, sed vnam harum commentationum, cum postea pleniorum de ea re disputationum instituisset, rescidit, alteram amisit fraude cuiusdam, qui eam descriptam cum aliis communicauerat. Huius damni resarciendi caussa eos nunc aduersus MARCIONEM libros superstites elaborauit, et primum quidem anno SEVERI Imp. XV., vt ipse fatetur in eo libro (c. 15.) in quo de iis, quae modo diximus, exposuit (c. 1.). Quae cum animo cogitem, dubium profecto videtur, vtrum TERTVLLIANVS in libro, quem *Scorpiacen* appellavit, eos respexerit aduersus eum libros, qui ad aetatem nostram non peruenerunt, an eos potius, quos superstites esse nouimus; erant enim illi eiusdem argumenti. Iam ego non disputo, quid sit ex his eligendum? quod apparebit suo loco; sed id quidem manifestum esse omnes vident, quod dubia sit ista argumentandi ratio eorum, qui secus sentiunt, et parum praesidii inueniat in argumento eo, quod ex facta ista commemoratione posset ad librum A. CCVIII. aut se-

quen-

quentibus vindicandum duci. Neque obstat, quo minus ista de re dubitemus, HOFFMANNI responsio, qua TILLEMONTIVM hic prudenter haesitantem excepit. „primum, inquit, (diss. cit. §. XIIH. p. 44.) opusculum, vt exile, ipse suppressit, alterum inuito TERTVLLIANO, cum adhuc rude nec satis exasciatum esset, fraude alterius vulgatum, nec a SEPTIMIO agnitum est; tertium non exstat. Iam cum vix verisimile sit, prouocasse TERTVLLIANVM ad eam controuersiae Marcioniticae tractationem, quam ipse suppressit vel numquam agnouit, superest, vt intelligantur libri, qui nunc in manibus nostris sunt." Atque hic quidem non lubet multis notare ea, quae de altera istius argumenti commentatione HOFFMANNVS non satis accurate disputat, quasi ea, cum ederetur, nec satis elaborata fuerit, nec a SEPTIMIO agnita. Hoc certe non capio, quo modo possit id e TERTVLLIANI verbis intelligi, qui *hanc quoque*, inquit, *nondum exemplariis suffectam*, (h. e. nondum pluribus codicibus descriptam) *sed vno tantum* (quod is abstulit) *fraude tunc fratris, dehinc apostatae amisi, qui* FORTE *descripserat quaedam mendosissime et exhibuit frequentiae.* Omnia nunc ab HOFFMANNO tametsi recte dicta dederim; tamen, si in eius argumento ea sumta sunt, quae demum concludi debebant, omne illud argumentum nihil efficere, nemo negabit. Igitur si ista,

opinione de libris, qui ſuperſunt, aduerſus MARCIONEM. Scorpiace ſuperioribus, ante volumus adſtricti teneri, quam quid hac in re rectisſimum ſit iudicauimus, haud veriſimile id eſſe fateor, quod TERTVLLIANVS aliquem librum ſuppreſſum vel agnitum numquam in Scorpiace laudauerit. Sed iſtud fac nondum eſſe exploratum, vt eſt vere, adeoque forte ante illos ſcriptam Scorpiacen eſſe; citare primum alterumque volumen contra MARCIONEM, nunc amiſſum quidem, ſatis commode potuit; primum enim opuſculum, vt ait ipſe TERTVLLIANVS, demum *pleniore poſtea compoſitione reſcidit*, et citari id quidem poterat, cum accuratiori oratione nondum haec perſecutus fuiſſet. Quam ob rem in iſto HOFFMANNI argumento vel ea iam tamquam vera ſumuntur, quae plane ſunt in controuerſia, vel relinquuntur in medio potius. Quodſi illud eſt, ſane eius argumentum redit in orbem; ſin hoc, noſtra quidem ſententiae non eſt inferior Hoffmanniana. Sed, remota hac difficultate, quae fraudi nobis eſſe poterat, ſcriptae Scorpiaces aetatem nunc age! definiamus.

§. XXVII.

Cum TERTVLLIANVS, quae de martyrii dignitate diſputare in iſta Scorpiace volebat, in litteras referret; erant deorum cultores in Chriſtianis funditus delendis occupati; quod vniuerſum docet argumentum huius libel-

libelli iis haereticis oppositi, qui, *cum fides aestuaret, et Ecclesia de figura rubi exureretur*, suscipere propter religionem mala turpe putabant (c. 1. p. 616. C.). Huiusmodi mala iam oportet atrocissima fuisse, vt verba TERTVLLIANI ostendunt, quae in eadem sectione subiicit: (p. 617. A.). *Et nunc praesentia rerum est medius ardor, ipsa canicula persecutionis, ab ipso scilicet cynocephalo. Alios ignis, alios gladius, alios bestiae Christianos probauerunt.* cet. Atque hic nullum est dubium, quin intelligenda sit vexatio ea, quae post SEVERI edictum exardescebat; si quidem hunc librum post illum *de fuga in persecutione* composuit. Namque TERTVLLIANVM nuspiam legimus probantem, quod tales propter religionem calamitates deum auctorem agnoscant, nisi in isto *de fuga* libello, eiusque in primis tertia sectione; qua tamen de re se iam fuisse olim commentatum, ait in quarta Scorpiaces sectione (p. 620. B.). Sed, vt de aetate huius libri pressius dicam, prorsus eum existimo prodiisse A. CCIIII. Vbi primum mihi hoc argumento est, quod, cum EVSEBIVS (H. E. VI. c. 2. Ed. Cantabrig. p. 257.) calamitates a SEVERO summa vi Christianis illatas esse dixisset, et ita quidem, vt multi iam Antichristi aduentum appropinquantem putarent; neque is ipse neque, quis alius scriptorum veterum alia mala litteris consignauerit, praeter ea, quae

anno SEVERI decimo, ſub LAETO, Africae Praeſide, Chriſtianis contigerunt, et anno ſequenti auctore AQVILA, Praeſide eiusdem prouinciae. (EVSEB. l. c. c. 3. p. 261.). Nam quod haec eo anno exſtiterint, ipſe EVSEBIVS docet, qui ORIGENEM tnm Catechumenis inſtituendis praefectum fuiſſe confirmat, dum AQVILA ſe incremento Chriſtianae religionis eius asſeclas laedendo opponebat, eumque XVIII annorum fuiſſe; cum eum XVII. aetatis annum egiſſe dixisſet eo tempore, quo pater eius LEONIDES morti traderetur (c. 2. p. 258.), quod factum eſt anno decimo SEVERI. Iam ſi qui tamen pergunt opinari, noſtrum libellum ſcriptum eſſe A. CCVIII.; dicant mihi tamen, quonam iure ei anno calamitates maximas Chriſtianorum posſint aſſerere, quarum nulla tamen apud veteres ſcriptores exſtat memoria? Quo loco libet admirari tot doctisſimorum viorum leuitatem, qui, cum ſemel imbibisſent opinionem de Scorpiace libris noſtris contra MARCIONEM poſteriore, obliti ſunt eius, quod nihil ſit in hiſtoria turpius, quam temere credere. Nam ſi ego duas ſententias ferri videam, alteram opinabilem, ſed nullo veterum ſcriptorum teſtimonio efficiendam, alteram ita comparatam, vt prae ſe ferat hoc veritatis praeſidium; quidni, relicta illa, hanc ſequerer? Atqui praeter hoc praeſto eſt argumentum, idque premendum etiam atque etiam, ſi qui-

quidem postea ostenderimus, librum TERTVLLIANI *de pallio* esse in annum CCVIII. coniiciendum. Namque in eo (c. 1.) *gaudeo vos*, inquit, *Carthaginienses, tam prosperos temporum, cum ita vacat ac iuuat habitus denotare. Pacis haec et annonae otia, ab imperio et a coelo bene est.* Vbi quo modo TERTVLLIANVS potuisset temporis prosperitatem commemorare, aut ad res nullius plane momenti, quales sunt istae de pallio nugae, descendere ob pacis otia, si grauissimae tum fuissent Christianorum calamitates, quales eas in Scorpiace depingit? Itaque quam alii fere quinquennio tardius putarunt scriptam Scorpiacen, prius vtique prodiisse arbitror, quam istae, quae supersunt, aduersus MARCIONEM disputationes, et anno quidem CCIII. aut CCIIII.; cuius EVSEBIVM testem rectissimum habemus, qui nusquam id quidem dicit omnino, sed, vti vidimus, quae dicit, idem fere ostendunt. Vbi mihi quidem magis placet iste posterior annus, propter ludos, quos nuper admodum editos TERTVLLIANVS dicit *). Quos si quis mauelit editos credere in decennalibus SEVERI et CARACALLI quinquennalibus,

*) Cap. 6. p. 622. A: *Agonas istos, contentiosa sollemnia et superstitiosa certamina Graecarum et religionum et voluptatum, quanta gratia saeculum celebret, etiam Africae licuit. Adhuc Carthaginem singulae ciuitates gratulando inquietant, donatum Pythico agone post stadii senectutem.*

libus, non repugnabo admodum; quoniam id satis est a SPANHEMIO, viro in his litteris probato sane et maxime nobili, euictum *), Pythia alibi quoque quam Delphis, nec in vnius Apollinis Pythii honorem, sed Imperatorum etiam acta fuisse. Tamen ego alterum praetulerim propterea, quod Iudi Pythii sint in Graecia quouis tertio anno Olympiados editi, ipseque tertius Olympiados CCXLV. annus incidat in Annum P. C. N. CCIIII. Atque sic nulla vis infertur verbis TERTVLLIANI, quae quidem, si ii ludi editi Carthagine dicuntur, vbi Carthago ipsa praemio non poterat donari, non satis bene videntur cohaerere.

§. XXVIII.

Praeter hunc TERTVLLIANI librum supersunt ex iis, qui scripti sunt, cum iam ab Orthodoxis degenerasset, *aduersus* MARCIONEM libri V. quos dubium non est argui Montanisticorum errorum posse. Etenim, si maxime dubia videretur ipsius TERTVLLIANI professio (lib. IIII. c. 22. p. 537. C.), qua suos dicit et Psychicos in loco de Ecstasi dissentire; neque quis visorum rationem habere velit, quibus ista decreta, ait, confirmata fuisse; (l. III. c. 24. V. c. 8.) quoniam omnes isti contra MARCIONEM libri

*) in Epist. I. ad ANDR. MORELLVM, quae est adiecta huius specimini vniuersae rei numariae antiquae, in Ed. Lips. pag. 12. seq.

bri non ſunt vno tempore editi: tamen in libro eius argumenti primo MONTANI disciplinam et ſuam dicit, et ſe decreta ſua de fugiendis repetitis nuptiis auctore Paracleto defendentem (c. 29.); ac ipſa temporis ratio docet eum librum ſcriptum eſſe poſtquam a partibus Montaniſtarum iam eſſe coeperat. De quo altero loco, quem disputandum ſumſimus, cum dubitare ne in mentem quidem venerit multis eorum, qui in definienda librorum TERTVLLIANI aetate laborarunt, et ab aliis multa perperam dicta ſint; ſubtilius videmur nobis, re ſaepius cogitata, diſputare debere. Atque, vt de libro primo primum dicamus, nemo eſt qui eius aetatem controverſam eſſe dicat. Recte quidem et ſatis bene; eſt enim aperta eius rei et capitalis TERTVLLIANI profeſſio (lib. I. c. 15.), qui anno decimo quinto SEVERI hunc librum a ſe compoſitum fatetur. Sed cum de ceterorum aetate nihil dicant, ipſo hoc ſilentio eos declarant eiusdem aetatis eſſe. Quod longe ſecus eſt. Nam ex verbis iis, quibus finem libro primo TERTVLLIANVS impoſuit *); haud obſcure colligitur, eum eſſe ſeparatim editum, ceteros diverſo tempore exaratos. Etſi autem non audemus dicere, an alterum, tertium et quartum ſeorſum aut coniunctim, ac

*) *Si cui minus quid videmur egiſſe, ſperet reſeruatum ſuo tempori, ſicut et ipſarum ſcripturarum examinationem, quibus* MARCION *vtitur.*

ac quonam tempore scripserit; id tamen dubio carere confirmamus, quod quintum librum TERTVLLIANVS non eodem cum reliquis tempore ediderit. Est enim liber *de resurrectione* recentior eo, quem *de carne Christi* composuit *), in quo **) locum excitat ex libro aduersus MARCIONEM quarto, de quo postea dicemus. Enimuero in quinto Antimarcionis libro (c. 10. pag. 594. A.) ad eum remittit, quem *de resurrectione* scripserat; vnde TERTVLLIANVM patet alio tempore, quam quo quartum edidit, quintum in lucem protulisse. Pariter in primo Antimarcionis (c. 1.) opus *de praescriptione haereticorum* se confecturum aliquando pollicetur; sed in libro *de carne Christi* tale iam dicit a se scriptum fuisse (c 2.); igitur et hoc ostendit, primum non esse eodem partu cum ceteris omnibus editum. Quae cum ita sint, certe quidem confirmamus primum aduersus MARCIONEM librum A P C. N. CCVII. aut, si mauis CCVIII. prodiisse, cum XV. SEVERI annus in vtrumque incidat, sed de ceteris, quando sint scripti, dici nihil posse, nisi hoc, quod quintum reliquis aequale non sit.

§. XXIX.

At quod verebamur fore, vt quale in loco de Scorpiae diximus, libros contra MAR-

*) de resurrect. c. 2. p. 379. D. 380. C.
**) de carne Christi. cap. 7. p. 364. A.

MARCIONEM ibi citatos non eos esse, quos habemus superstites, sed alios abrogatos quasi, et dudum amissos, tale etiam his argumentis nostris nonnulli obiiciant, id fere factum videmus a TILLEMONTIO *), qui istam rem pugnacissime defendit. Oportet igitur et ea, quae pro nostris responderi possunt, in medium proferri, et discuti ea, quae in illam partem TILLEMONTIVS disputavit; sed utraque breuissime, et ita quidem, vt quae aperto firmauimus ipsius TERTVLLIANI testimonio, ea nunc plane mittamus. Itaque hoc vnum disputari potest: vtrum TERTVLLIANVS in libro *de carne Christi* quartum contra MARCIONEM librum citauerit, quem adhuc superstitem habemus? quod prorsus existimo, primum, quoniam in illo libro MARCIONIS codicem sacrum examinauit, et ibi **) reperitur omnino id, quod in eo *de carne Christi* tetigit: deinde quod, cum librum primum adhuc superstitem MARCIONI opponeret, librum *de praescriptione haereticorum* nondum ediderat. Hic tamen vti iam prodierat in publicum, cum TERTVLLIANVS de carne Christi commentaretur, quod modo probauimus; ita necesse est sane, vt tum quoque primus inter superstites contra MARCIONEM libellus iam editus fuerit. Enimuero cum hunc scriberet, duo illa

*) Memoires pour servir a l'hist. Eccel. Tom. III. p. 666. not. 19.

**) Lib. IIII. c. 19.

illa opuſcula, quibus olim MARCIONEM impugnauit, reſciderat amiſeratque TERTVLLIANVS; quocirca apparet, eum in libro de carne Chriſti ad illa remittere lectores non potuiſſe. Sed TILLEMONTIVM tamen contra diſputantem audiamus. Is primo hos TERTVLLIANI: *Scorpiacen*, *de carne Chriſti*, *de anima*, et *de reſurrectione* libros ait ſuperiores dici poſſe libris, qui ſuperſunt aduerſus MARCIONEM, huiusque nominis in iis citatos eſſe eos, qui dudum periere. Ac de *Scorpiace* ego non repugno; eſt enim illa quaeſtio ſupra ſatis tractata: ſed de ceteris non aſſentior. Nam de libro, qui *de carne Chriſti* inſcribitur, modo diximus quid ſit ſentiendum, cui ſi quis reſiſtere velit, eum audiemus. Atque cum hoc oſtendimus, ſimul illud aperiebatur, a libro *de reſurrectione*, (qui eo eſt haud dubie recentior), quod TILLEMONTIVS contra volebat, remotisſimum eſſe. Denique quod animus hominis non aliunde agitetur, in libro *de anima* (c. 21. p. 234. C.) ait ſe MARCIONEM docuiſſe. Atque iſta de re cum multa dixerit in altero, qui ſupereſt, aduerſus eum libro (c. 6. ſeq.); non abſurdum eſt dicere, quod hunc in illo reſpexerit; nec tamen mordicus id quidem tenebimus, qui vſi non ſumus iſtius libri teſtimonio. Altera dubitatio etiam puerilis eſt. In loco eo, quem e libro de carne Chriſti ad teſtimonium citauimus, TERTVLLIANVS illum librum

con-

contra MARCIONEM, quem appellauit, *libellum* dixit; itaque quartum inter superstites non voluit laudare, qui non libellus sit, sed magnum volumen. Inepta conclusio! quasi vero TERTVLLIVNVS omne opus contra MARCIONEM non *opusculum* dixisset (lib. I. c. 1. c. 31. II. c. 1. cet.), aut quasi is dici libellus non posset, qui partem maioris operis constituit. At eo modo dicendum est, TERTVLLIANVM opus nondum perfectum citasse! Hoccine vero et potuit tanto viro scrupulum iniicere, qui millies in commentariis suis ipsos libros suos numquam absolutos antestatus est? eodemque modo TERTVLLIANVM egisse quis negabit, si quidem nostras nostri argumenti vindicias legerit. Denique dicit TERTVLLIANVM de loco: quo sancti viri contineantur a morte ad vltimi iudicii diem, alia in libro *de anima* (c. 55.) *deque resurrectione* (c. 43), alia in Antimarcione (IIII. c. 34.) tradere. Audio. Sed numquid isti libri pugnant in iis locis, quos se ait in disputatione aduersus MARCIONEM pertractasse? Hoc vero nec TILLEMONTIVS vmquam probauit, nec quisquam, si in aliis ad caussam propriam non pertinentibus a se TERTVLLIANVS defecerit, dicet, admitti talem conclusionem posse.

§. XXX.

Iam nobis libellum *de pallio* tractandum sumamus, obscurum illum quidem et satis

con-

confusum, sed magna tamen omnis antiquitatis scientia refertum. De cuius aetate cum sint tot discrepantes virorum doctissimorum sententiae, id agamus necesse est, vt vel eas candide examinemus, vel nostram proponamus. Existit autem hic primo loco quaedam quaestio facile expedienda, quaenam sit ista *praesentis imperii triplex virtus, Deo tot Augustis in vnum fauente*, cui TERTVLLIANVS tribuit eorum temporum felicitatem *). Namque alii **) his vnum SEVERVM indicatum volunt propterea, quod tres illos imperii aemulos IVLIANVM, NIGRVM et ALBINVM superauerat; alii cum NIGRO et ALBINO SEVERVM ***); alii ALBINVM, SEVERVM et ANTONINVM ****), denique alii SEVERVM cum duobus filiis BASSIANO GETAQVE intelligunt. Sed trium priorum opinionum nullam probo. Nam ea GVTHERII opinatio contorta est et perinepta, vt paene nesciam, an quis vmquam tam aperte et peruersa et falsa secutus sit. Non tangam id quidem, bonum virum non vidisse, triplicem illam virtutem *praesentis* imperii, Deumque dici *tot*

*) c. 2. p. 133. C: *Quantum vrbium aut produxit aut auxit aut reddidit praesentis imperii triplex virtus! Deo tot Augustis in vnum fauente, quot census transscripti?* — —

**) IAC. GVTHERIVS de officiis domus Augustae. Edit. Lips. p. 277.

***) CENTVRIATORES MAGDEBVRGICI. Cent. III. pag. 241.

****) PAMELIVS in vita Tertull. p. 10. D. 14. F.

tot Augustis fuisse in vnum, hos etiam multas vrbes produxisse, auxisse, reddidisse; quod dicat mihi quis, an de IVLIANO, NIGRO et ALBINO affirmari queat? maxime tum, cum iam essent interemti. Nec dicam, quam male adhibita sint HERODIANI verba (lib. III. c 7.), qui SEVERVM miratur ἕνα ἄνδρα τρεῖς καθελόντα βασιλέας ἤδη κρατοῦντας; sunt enim haec iam a BOECLERO satis disputata *). Hoc vnum lubet examinare, quod ad rem nostram in primis pertinet, vtrum GETA, viuo SEVERO, numquam sit factus Augustus. Quod cum velit GVTHERIVS, primum GETAM SEVERI fratrem a GETA Caesare, SEVERI filio, non quidem, vt par erat, distinguit. Nam cum SPARTIANVS (in Sev. c. 10.) SEVERVM dicit filium suum BASSIANVM Caesarem appellasse, vt fratrem suum GETAM a spe imperii, quam ipse conceperat, submoueret, nonne consentaneum est, eum de GETA, SEVERI fratre, fuisse locutum? Deinde quod in multis Codicis titulis nomina SEVERI et ANTONINI Augustorum reperiantur, sed GETAE numquam, hoc vero ad rem nihil facit omnino, ab eo enim tempore, quo GETA dignitatem Augusti suscepit, vt postea docebitur, semper fuit patris in bello comes; in quo quod de legibus ad rem publicam spectantibus cogitare non potuerit, nemo mirari debet. Id vero nullo modo ferendum est, quod GETAM, patre viuente, Augu-

*) in annot. ad Herod. p. 420.

Augustum appellatum esse neget, numisque vtatur ad hoc efficiendum, in quibus GETAE Tr. P. II. legitur. Nam cum ipse adiiciat, GETAM, mortuo patre, cum fratre non nisi X menses XV. dies regnasse: necesse est sane, vt GETA ante patris mortem Augustus sit appellatus. Altera opinio doctissimorum virorum, qui Magdeburgi historiae sacrae centurias composuerunt, SEVERVM cum NIGRO ALBINOQVE statuit fuisse illam triplicem virtutem, et recte, vt cum TILLEMANTIO loquar, erroris conuincitur eo, quod fontem malorum imperii Romani fontem constituit, vnde manauerit tanta felicitas imperii, de qua TERTVLLIANVS loquitur. Ac de PAMELIO meliora sentiam? a cuius caussa veritas plerumque remotissima est; qui ALBINVM, quem omnes norunt propter dignitatem Augusti sibi negatam aduersus SEVERVM inimicitias suscepisse *), etiam Augustum dicere potuit? et CARACALLVM eius in imperio socium, cui demum, interfecto iamdudum ALBINO, honores Augusti concessi sunt? Quem si iocantem haec affirmasse cum SCALLIGERO dicam, parum dicam, tot tenebras veritati offudit. Igitur hoc vnum restat, vt triplicem istam virtutem SEVERVM cum filiis, iam Augustis, putemus; in quibus deus dici potest in vnum fauisse, ut verbo Septimiano vtamur, cum vnus, si recte velimus loqui, SEVERVS regnaue-

*) V. DION. CASSIVM. l. LXXV. c. 4. p. 1258.

nauerit, ceteri duo nomine magis quam re Augusti fuerint. Vnde, si teneamus, quonam anno GETA ad Augusti dignitatem euectus sit, haec non magis ad cognitionem intelligentiamque aetatis conuertent. Enimuero DODVELLVS scite, vt alia multa monuit *), multisqne comprobauit exemplis, Romanorum Imperatores curasse, vt Trib. Pot filiorum suorum a quinqueniis aut decenniis Imperii numeraretur Sed A. CCVIII. quis nescit quindecennalia SEVERI et CARACALLI decennalia exstitisse? Quocirca vix quisquam dubitare potest, quin eodem anno in GETAM Augusti dignitas collata fuerit, et quid impedit, quo minus pro more Imperatorum Rom. idem eodem die etiam GETAE contigisse, quo olim SEVERO et CARACALLO, dicamus? Ac ista res si forte dubia videri posset propterea quod vel id citius potuisset accidere vel quod vnam hanc regulam Imperatores non fuissent vbiuis secuti; quamuis id quidem verisimile in SEVERO non sit, qui artis Chaldaeorum studiosissimus fastos dies diligenter tenebat; numi tamen hoc ponunt extra omnem dubitationem. Nam si ad numerum Trib. Pot. GETAE attendimus, quibus anni huius dignitatis possunt accuratissimè effici, iste quidem ultra quartum in GETAE numis non progreditur. Sed GETA summum cum CARACALLO principatum ad mensem fere Februarii

*) Praelect. Camdem. XVIIII. §. 21. p. 621. sq.

bruarii A. ccxcii. tenuit *); igitur numerus quartus Trib. Pot. GETAE medio A. ccxi. merito debet adsignari; a quo si regrediamur, numerando, efficitur sane, GETAM post confectam dimidiam partem A. ccviii. suscepisse dignitatem Augusti; vnde apparet et hoc, librum TERTVLLIANI *de pallio* medio eius anni esse recentiorem.

§. XXXI.

Sed cum accuratior anni eius, quo scriptus hic liber est, ratio postuletur; qui ista subtilius differunt, abeunt, quantum video, in eam sententiam, vt in annum ccxi. eum coniiciendum arbitrentur. Nihil enim ceteros moramur, qui versus finem imperii SEVERI hoc opus exaratum magis vniuerse pronunciant. Sed, qui magis eam rem ad subtilitatem chronologicam exegerunt, SAM. BASNAGIVS **) et, qui illum sequitur, Ven. Gottingensium WALCHIVS ***), hi, inquam, eo, quo diximus, anno scriptum hunc librum esse decernunt; sunt enim quaedam eius libri similitudines cum rebus, qua-

*) Hoc vt multis confirmemus, non ita necesse est; satis enim ea opera functus est TILLEMONTIVS dans l'histoire des Empereurs Tom. III. P. I. Ed. Bruxell. p. 185. et in notis p. 391.

**) in Annalibus Politico-Ecclesiasticis, Tom. II. p. 217.

***) in Antiquitatibus pallii philosophici veterum Christianorum p. 227. sq.

quarum hic TERTVLLIANVS mentionem inicit. Verum, ista re diligenter examinata, mihi animus magis inclinauit in eam sententiam, quod iste libellus sit fere ad finem A. CCVIII compositus. Quam ob rem, pace Venerandi Viri, quem spero facile veniam daturum esse homini ingenuo, verumque sine vlla contentione inuenere volenti, ea explicabo breuissime, quae me mouent, vt de veritate eius sententiae subdubitem, quaeque ad eam, quam obiri vellem, commendandam facere aliquo modo videntur. Videlicet ista secus sentientium opinio vniuersa efficitur similitudine eorum, quae TERTVLLIANVS habet, cum iis, quae scimus isto anno CCXI. contigisse. Sed istud quidem argumentum, tametsi non videatur repudiandum per se, non tamen multum, opinor, firmitatis habet, si eadem similitudo ea, quae a TERTVLLIANO dicta sunt, intercedit cum iis, quae exstiterunt A. CCVIII. et amittit vim probandi omnem, si possit ostendi, A. CCXI. plane diuersa accidisse ab iis, quae in libro nostro memoriae prodidit. Quod verumque hic ita se prorsus habet. Nam, vt de hoc dicam primo loco, cum nostrum libellum litteris mandaret TERTVLLIANVS, Africa iam vacabat a terrae motibus (c. a. p. 133. A.); *pacis erant et annonae otia*, *ab imperio et a coelo bene erat* (c. 1.). Sed eo tempore, quo ad SCAPVLAM perscripsit ea, quibus animum eius reuocaret a crudelita-

te aduersus Christianos, quod fere factum est A. CCXI., vt postea docebimus, iam ante annum imbribus, igne, tonitrubus, defectu solis aliisque perterriti erant Africani. Quae omnia cum TERTVLLIANVS defendat poenarum instar fuisse deorum cultoribus propterea, quod tot miseriarum in Christianos incendia excitauerant; necesse est sane, istam horum vexationem iam vsque ab integro anno ductam fuisse. Age igitur fac A. CCXI. scriptum esse *de pallio* libellum, nonne TERTVLLIANVS pugnantia loquitur, qui eidem tempori et summam prosperitatem et calamitates grauissimas tribuit? Atque hic ego non inficior, dici forsitan posse, quod his calamitatibus aliquantisper remissis quieta quasi ac tranquilla interiecta interualla fuerint. Sed cum veteris historiae monumenta nihil prorsus prodiderint, ex quo ista res possit quodam modo intelligi, numquid ista fingere, liceret, vt opitularemur opinioni, quae paene videtur ad exitum adducta? Fuerint interim istae calamitates ad tempus dispersae, tamenne summas aduersus Christianos iniurias etiam intermissas dicamus? Etiam dices; prospera enim tempora qui potuissent exstitisse, nisi et hae aliquantum desiissent. At ego qui TERTVLLIANVM didici hostes in omnes quasi latebras persecutum, vsumque vel leuissima re ad conuincendos erroris ac flagitii eos, qui erant rebus Christianorum aduersi; hunc

ego TERTVLLIANVM putaremne adversus eos disputaturum modo eo, vt, quemadmodum iniurias aduersariorum in Christianos secutae fuissent summae calamitates, ita vicissim felicissima tempora excepisse eorum in hos beneuolentiam diceret. Atque aliud adhuc in promtu est. Nam cum TERTVLLIANVS istum *de pallio* libellum componeret, *pacis otia erant, et re vera orbis cultissimum rus imperii, concultus et amoenus super Alcinoi pometum et Midae rosetum* (c. 2.). Id vero quonam modo? *Eradicato omni aconito hostilitatis.* Sit itaque hic liber scriptus initio A. CCXI.; nam sub Februarii initium inter viuos esse SEVERVS desiit, et desiit etiam triplex imperii virtus. At isto tempore bellum aduersus Britannos nondum erat absolutum, nec vmquam postea fuit, viuo SEVERO, sed eo mortuo demum ANTONINVS pacem cum Britannis iniit *). Isto igitur anno cum certe nec fuerint *pacis otia*, nec *orbis cultissimum rus imperii;* commodior locus videtur huic libro adsignari debere, et annus quidem CCVIII. in finem inclinatus, praesertim quoniam cum eo optime concordant ea omnia, quae TERTVLLIANVS hic tradidit. Namque si requiris *triplicem praesentis imperii virtutem*, sane iam modo GETA Augusti dignitatem sumserat; si *Carthaginienses nouitate felices*, eos iamdudum numi prodi-

*) V. HERODIANVM lib. III. c. 15. p. 173.

prodiderunt *); si *cattum et rubum subdolae familiaritatis*, PLAVTIANVS, familiarissimus SEVERO, iam erat A. CCIII. e medio sublatus**), si *spem Campaniae deustae de montibus suis* (c. 2. D.), illud DIO CASSIVS ***) tempore eo, quo PLAVTIANVS periit, plane quidem commemorauit; si denique *eradicatum omne aconitum hostilitatis ac pacis otia*, erant ista sane prius quam SEVERVS in Britanniam proficiscebatur. Sed *exclusi* vbinam tandem sunt *barbari?* Ii quidem nondum eo tempore muro Britannico, sed tamen ab imperii Romani finibus ipsis legionum Romanarum praesidiis arcebantur; et ipse TERTVLLIANVS cum loquatur de multis barbaris, quidnam est causae, cur solos Britannos intelligamus? Itaque cum A. CCVIII. exsti-

*) V. SPANHEMIVM in immortali opere de praestantia et vsu numismatum, diss. XII. Vol. II. p. 443. qui istos numos SEVERI et ANTONINI, in quibus est FELIX KARHAGO, ad ius numos cudendi vrbi huic restauratae datum pertinere dicit. Quam ipsam rem aut cognatam certe si respiciant ii numi creberrimi, qui laudant *Indulgentiam Augg. in Cartag.* (ita enim mihi videtur) hoc fere exstitit A. CCIIII. aut V., quia in quibusdam cum ea re TR. I. VI. CARACALLI coniungitur. Certe editi sunt ante scriptum libellum *de pallio*; nusquam enim in iis GETAE, sed SEVERI tantum et CARACALLI nomen reperitur.

**) V. TILLEMONTII Hist. des Empereurs l. c. p. 413. sq.

***) lib. LXXVI. c. 2. p. 1272.

exstiterint omnia ea, quae commemorata TERTVLLIANO fuere; cum nullus alius possit excitari, cui aliquo maiori iure eadem possent asseri; cum ipsa denique recens dignitatis GETAE memoria videatur occasionem TERTVLLIANO praebuisse, vt eius mentionem faceret: parum videtur a certitudine abesse id quod diximus, librum *de pallio* ad A. CCVIII. pertinere.

§. XXXII.

Vltimus liber huius generis et fere credo omnium TERTVLLIANI est is, quem scripsit ad SCAPVLAM, Africae Praesidem; cuius aduersus Christianos crudelitas sine dubio post SEVERI Imperatoris edictum exstitit. Fuit enim HILARIANVS, cuius in nostro libello mentionem TERTVLLIANVS iniicit, Africae Praeses eo tempore, quo FELICITAS ac PERPETVA cum sociis suis morti traditae sunt, quam post leges a SEVERO latas accidisse omnes confitentur. Atque ex iis ipsis, quibus SCAPVLAM arguit summae iniustitiae, existimans (cap. 4.) *potuisse eum officio iurisdictionis suae fungi, et humanitatis tamen meminisse, cum nihil amplius mandetur, quam nocentes confessos damnare, negantes autem ad tormenta reuocare*, ex iis verbis, inquam, haud obscure colligitur, tum exstitisse leges quasdam SEVERI Christianis inimicas. Istae enim ante quam editae erant, Praesidesque agebant eatem duntaxat auctoritate,

qui-

quibus olim Imperatores exagitauerant Christianos, aduersus vim earum TERTVLLIANVS vehementer in Apologetico disputat. Leue hoc quidem videbitur, neque proprio quodam argumento egeret, nisi PAMELIVS *) A. cxcv. hunc librum adsignandum putasset; qui quam leuiter disputauerit, ipsa verba docent, quibus se ait inductum vt ita sentiret, si quidem TERTVLLIANVS et Albinianos numerauit in hostibus Imperatoris (cap. 2. p 85. D.). Iam si verum est id, has calamitates, quibus SCAPVLAE Christianos insectatus est, posteriores esse SEVERI lege; non minus ea intelliguntur regnante quidem SEVERO non contigisse, quod tamen video placuisse quibusdam. Nam in eo loco **), vbi TERTVLLIANVS SEVERVM dicit *patrem* ANTONINI, *Christianorum memorem fuisse, ipsumque* ANTONINVM, *lacte Christiano educatum nouisse* PROCVLVM, dicat mihi quis, cur SEVERVM patrem ANTONINI appellauerit, quod ad rem sane non pertinebat aut cur ipsum ANTONINVM ad testimonium citauerit, nisi haec hoc regnante scripta sint. Neque vero ea de re dubitandum est propterea, quod nullos Christianorum cruciatus sub CARACALLO reperimus ab aliis scriptoribus traditos, aut quod etiam ii CARACALLI tempore possunt esse posteriores. Etenim, quod isti nemini alii commemorati sint,

*) in vita TERTVLL. p. 13. C.
**) *de pallio* c. 4. p. 87. C.

sint, eius est haud dubie ratio aliqua in eo, quod illi nec diu, nec nisi in Africa exstiterint. Namque TERTVLLIANVS nunc quidem a praeside legionis et Mauritaniae dicit familiam Christianorum impugnari; SCAPVLAMQVE petit, vt saltim Carthagini pareat et prouinciae, ARRIIQVE ANTONINI exemplum imitetur, qui in Asia olim Christianos auocasset potius a cruciatibus, quam ad supplicia pertraxisset. Eos autem nec fuisse CARACALLI tempore posteriores eo efficitur, quod HIERONYMVS *) TERTVLLIANVM vltra ANTONINI tempora non vixisse dicat, nullae praeterea vsque ad DECIVM aduersus omnis generis Christianos inimicitiae reperiantur **), et quod cum CARACALLI temporibus haec, quae tradita sunt in nostro libello, optime consentiant. Tametsi enim non sit certissime exploratum, quo anno haec Christianorum defensio elaborata sit; tamen ratione quadam probabili, vt est in tali re, primo imperii Antoniniani anno vindicari ea posse videtur. Namque illum solis defectum, quem TERTVLLIANVS ait anno superiori exstitisse (c. 3. p. 86. D.) ANTONINVS LALOVERA asseruit A. CCX. ***); cui quam-

*) de viris illustribus c. 73. Ed. FABRIC. p. 126.

**) Hoc satis aduersus SCALIGERVM aliosque defendit SAM. BASNAGIVS l. c. p. 218. n. XI.

***) in epist. ad IO. BESSONVM quam edidit PETR. POSSINVS in notis ad Acta PERPETVAE et FELICITATIS, in RVINARTI actis primorum martyrum sinceris, Ed. Amstelodam. p. 119.

quamuis TILLEMONTIVS resistat eo, quod TERTVLLIANVS *solem* dixerit *non potuisse hoc ex ordinario deliquio pati, cum fuerit in suo hypsomate positus*; tamen hinc Septimii argumentandi modum, qui omnia nouit saepius inepta satis in rem suam convertere, iamdudum derisit harum rerum peritissimus SCALIGER *). Deinde cum nullam vmquam legem CARACALLVS tulerit aduersus Christianos, oportet profecto has calamitates iis a SCAPVLA inflictas reliquias Seuerianae crudelitatis fuisse, quae tum penitus exstinctae videntur, cum CARACALLVS, imperium sibi confirmaturus, in exilium missos reuocasset **). Quod cum fecerit paullo post quam GETAM fratrem sub initium A. CCXII. sustulerat, non inepte id quidem dicimus: SCAPVLAM A. CCXI. aduersus Christianos egisse.

*) in animaduers. ad EVSEBII chronicon p. 10.
**) V. DIONEM CASSIVM lib. LXXVII. c. 3.

SECTIO

SECTIO III

DE

LIBRIS TERTVLLIANI,

QVORVM

VEL AETAS VEL DOCTRINA VEL VTRAQVE LATET.

§. XXXIII.

Tertia haec disputatio finem faciet exercitationum, quas instituimus, Septimianarum, in quibus cum hactenus pertractati sint isti libri, quorum et aetas et doctrina poterat certa quadam via et ratione demonstrari; nunc oportet subiici ceteros, qui aetatem suam non satis definite produnt, sed doctrina tamen non est admodum obscura, nisi in quibusdam paucis, qui ancipitem habere formam videntur. Itaque *primum* illos excitabimus aetate maiores, qui TERTVLLIANVM ostendunt nondum plane Montanistarum partibus addictum; *deinde* eos, quibus notae Montanismi non sunt leuiter impressae; *postremo* hos, qui lectorem dimittunt dubitantem, fueritne TERTVLLIANVS tum, cum illos perscriberet, a communi ecclesia seiunctus, nec ne? Cui triplici librorum Septimianorum generi cum dicamus aetatem asseri non satis certe posse, non volumus id quidem, prorsus ignorari aetatem cuiuis tribuendam (erit enim etiam quod proba-

probabiliter de hac disputari possit), sed accurate ipsum annum scriptorum librorum definiri posse, id quidem audemus negare propterea, quod nullae in iis sunt significationes certae, quae vindicari certo quodam ac definito anno possint. Sed ad propositum veniamus.

§. XXXIV.

Primi generis haud dubie dici potest liber *de oratione*, qui, nisi vehementer fallor, primus est omnium TERTVLLIANI qui aetatem tulerunt, magnoque omnium consensu, si ab HOFFMANNO discesseris *), cuius intererat omnia TERTVLLIANI scripta ad eum Montanistam referre in libris castioris doctrinae numeratur. Atque si forte suspecta est fides HILARII Pictauiensis, qui scriptum hunc libellum ante TERTVLL. defectionem non obscure significat; tamen in libro ipso tot sunt notae sententiarum diuersarum ab iis quas postea in scriptis erroribus Montanistarum infectis defendit, vt libri istius doctrina nemini sit ad reperiendum difficilis, qui comparare vtrorumque sententias velit. Nam primum quantae hic **) sunt laudes operis HERMAE, quod *Pastor* inscribitur, cum consuetudinem considendi finita oratione obser-

*) dissertat. citat. §. XI. p. 37. sq.

**) c. 16. Edit. LVD. ANT. MVRATORII, qua vtimur, qui nostrum libellum antea mutilum e bibliothecae Ambrosianae codice integrum edidit in *Anecdotis latinis* Tom. III. p. 9. sq.

obſeruatam ab HERMA non ſecum pugnare oſtendit, quod *fere ſcripturam*, ac, (ne illud *fere* cuidam inuidiam noſtrae ſententiae moveat) poſtea *ſcripturam* prorſus appellat? Quod tametſi non ſic ceperim cum MVRATORIO *) aliisque, quaſi TERTVLLIANVS HERMAE libros referat in libris N. T. canonicis (loquitur enim ex more magis aduerſariorum quam ſuo); tamen non contemnit Hermae auctoritatem. ſed ſibi conciliat, longe ſecus atque in libro *de pudicitia (c. 10. et 20.)*, in quo non modo HERMAE effata repudiat, ſed ſpurium illud omnibus conſentientibus ſcriptum appellat et illum *moechorum Paſtorem*. Quod miror argumentum miratum in ALLIXIO fuiſſe HOFFMANNVM exiſtimantem, non exagitaſſe TERTVLLIANVM in noſtro libello HERMAE *Paſtorem* propterea, quod ſibi HERMAE auctoritas non tantum obſtitiſſet quam tum, cum exararet librum *de pudicitia*, quare nec fuiſſet neceſſe, vt eius pretium eleuaret. Nam etiamſi non negemus magis aduerſariam fuiſſe HERMAE auctoritatem TERTVLLIANO in rebus iis, quarum mentio eſt iniecta in libello *de pudicitia*, eius tamen de HERMA iudicium in noſtro *de oratione* libro non ſolum multo eſt mitius, ſed ita comparatum etiam, vt ipſe HERMAE auctoritatem non vniuerſe contemſiſſe videatur. Ac illud *fere ſcriptura*, quod vim huius argumenti minue-

*) l. c. not. 3. p. 31.

minuere HOFFMANNVS arbitratur, satis est ab eo inepte explicatum sic, vt temere dicere voluerit TERTVLL., nomen *Pastoris* HERMAE libello imponi, cum illud nomen nullo modo mereatur; nam illud: *fere scriptura* certe est ita intelligendum, Hermiani libelli auctoritatem fere eamdem quam sacrorum librorum putari; quod ipsum ex eo patet, quod eum postea prorsus *scripturam* dicat, neque sic eum, vt opinor, appellasset, si tam ipsi contemtus HERMAS fuisset, quam erat tempore conscripti *de pudicitia* libri. Sed sunt hic etiam alia TERTVLL. dicta multum discrepantia ab iis, quae in libris Montanisticis proposuit, quae ostendunt clarissime, tum longe aliam fuisse TERTVLL. disciplinam quam postea. Videlicet sectione 18. (p. 35. Murat.) cum disputat aduersus eos, qui dum se cibo abstinebant, nec alios solebant osculo excipere, *non*, ait, *nisi die Paschae, quo communis et quasi publica jejunii religio est*, iure osculum ceteris negari debere; quod ostendit profecto TERTVLL. tum ex illa societate sacra fuisse, quae nullum diem publica et communi abstinentia a cibo celebrabat praeter eum, quo Christus mortuus erat; nam *Dies Paschae* est is, qui erat memoriae IESV interemti consecratus *). Enimuero Christiani veteres TERTVLLIANI tempore non nisi hunc diem communiter inedia celebrabant prop-

terea,

*) Vid. e. c. *aduersos Iudaeos* liber c. 10.

terea, quod tum aiebant sponsum fuisse ablatum; et tamen TERTVLLIANVS in libro *de jejuniis* (c. 2.), qui est haud dubie e numero Montanisticorum suorum, multum vituperat hanc consuetudinem, vnum hunc diem communi jejuniorum religione celebrandi; estque satis clarum, Montanistas plures alios dies jejunando praeter diem Christi emortualem celebrasse. Vnde elicitur illud: TERTVLLIANVM cum hunc *de oratione* librum componeret, nondum in partes Montanistarum secessisse. Quod nouo potest argumento ducto ex vtroque libello confirmari, quorum si quis loca alio potest modo in concordiam redigere quam eo, quo diximus, ducto a diuersa TERTVLL. disciplina tempore vtriusque conscripti libelli; eum audiemus. Nam cum in eo *de oratione* (c. 25.) descendisset ad disputationem de tempore precum Deo offerendarum, bonum id quidem esse, inquit, quasdam certas et fixas quasi horas precibus destinari, tertiam scilicet et sextam et nonam ab Apostolis quoque obseruatam; sed id quidem fieri, adiicit, *sine vllius obseruationis praecepto*, neque lege praeceptas esse alias praeter *legitimas orationes* h. e. eas, quae sub ortu lucis noctisque pronunciantur. Et c. 23. extr. *De temporibus*, inquit, *orationis* NIHIL OMNINO *praescriptum est*, *nisi plane omni in tempore et loco orare.* Sed ille in libello *de jejuniis* peracerbe exagitat orthodoxae Ecclesiae

clesiae addictos (c. 2.) propter eam caussam, quod abstinendum esse dicebant a cibo *ex arbitrio, non ex imperio nouae disciplinae, pro temporibus et caussis vniuscuiusque*, et *orationes etiam fere hora nona concluderent de Petri exemplo*; additque diserte (c. 10.) *salua plane indifferentia semper et vbique et omni tempore orandi, tamen tres istas horas solenniores fuisse in orationibus diuinis*; et cap. 13. ad ipsam prouocat legem a *Paracleto* datam, qua hanc Montanistarum consuetudinem confirmasset. Quibus omnibus euincitur haud dubie, aliam prorsus TERTVLLIANI sententiam fuisse, cum *de oratione* librum componeret. Denique, vt alia omittam multa, id mihi videtur magno argumento esse ad asserendam libro nostro ὀρθοδοξίαν, quod nullam in hoc libro, cum de jejuniis ac stationibus crebrius differat, iniiciat mentionem Xerophagiarum, quas tanto cum feruore in libro *de jejuniis* cap. 2. 5. sqq. defendit; cuius omissionis dubito an vlla alia ratio reddi possit, quam ea, quod tempore scripti libelli nostri isti Ecclesiae addictus fuerit, quae Xerophagias (vt ait in libro *de jejuniis* c. 2. p. m. 702. A.) *nouum* dicebat *affectati officii nomen esse et proximum Ethnicae superstitionis*. Haec omnia mihi multo videntur magis audienda quam quae HOFFMANNVS ad vindicandum opinionem suam profert, quibus alia non nullius auctoritatis nos etiam ipsi possemus, si necesse esset,

adde-

addere. Simillima scilicet esse, ait, ea, quae hic (c. 22.) de virginibus velandis praecipiat, eorum, quae ab eo in libro huius argumenti defenduntur: quod longe secus est. Nam tametsi in vtroque libro velit, vt virgines obtegantur velo, non ipse tamen iste consensus librorum, ex eadem disciplina prodiisse vtrumque, demonstrat; sed, si quis vtriusque loca accurate contulerit, magnus erit a se TERTVLLIANI dissensus, qui nostram multo magis quam HOFFMANNI sententiam confirmat. In libro *de virg. velandis* vehementer et ex ipsa in primis lege Paracleti Montanistarum hanc consuetudinem defendit, sed in nostro *de orat.* libello (c. 22. p. 43.) non tenendam iubet hanc consuetudinem, *legemque* adeo *virginibus quoque injicientem velamentum*, ait, *excusari posse*; atque in principiis illius disputationis (c. 21.) *quasi incertum retractandum esse illud, quod* PROMISCVE *obseruetur per ecclesias velarine debeant virgines an non?* Leue igitur est istud viri docti argumentum, potuissetque ille rectius ad testimonium sententiae suae citare cap. 6., vbi cum rogationem quartam orationis dominicae non proprie sed tropice de sacra coena esse intelligendam dixerat, *sed et quia* adiicit *carnaliter admittitur ista vox, non sine religione potest fieri et spiritalis disciplinae*, vbi *spiritalis disciplina* aliquam dat Montanistici scriptoris suspicionem, qui spiritales se, ceteros Psychicos appel-

appellabant. Sed potuit TERTVLLIANVS sub spiritalibus etiam quosuis probos homines et Christianos intelligere, quod mihi magis placet propterea, quod hos non ita multo post interpretatur per *fideles*, eosque non orthodoxis v. Psychicis opponit, sed *nationibus* h. e. non credentibus in Iesum; neque vsquam reperi TERTVLLIANVM vel in ipsis Montanisticis libris orthodoxis nomen fidelium negasse. Iam cum hunc librum ex iis esse satis constet, qui castigatiorem doctrinam continent: quemcunque illi locum in huiusmodi Septimianis scriptis dederis, idem est. Nobis, quibus ex eo nulla se vel leuis suspicio errorum Montanistarum obtulit, optimum videtur eum in primis huius generis collocare.

§. XXXV.

At dicere, quaenam doctrina asserenda sit libro *de baptismo*, maiori est cum difficultate coniunctum. Equidem non ignoro, omnes sic sentire, quasi sit huius libri ὀρθοδοξια extra omnem dubitationem posita, leuiter, vt in ceteris, repugnante HOFFMANNO; sed in ea re miranda venit multorum doctorum hominum leuitas, qui libros alios, quorum argumentum certam habet puritatis significationem, TERTVLLIANO Montanistae tribuerint, et hoc tuto exemerint e numero horum librorum, cuius tamen loci, si vel praecipuas Montanistarum in

eo

eo vel Orthodoxorum ſententias requiſiueris, tam ſunt obſcuri, vt, inquiſitis omnibus, vix quo ſe vertat animus videat. Sed vt, quantum fieri poſſit, dicamus tamen, quaenam in libro noſtro doctrina vel ad has vel ad illas magis inclinata regnet; primum placet examinare locos, qui huic libro ſuſpicionem Montanismi conficiunt, deinde eos, qui ſunt in contrariam partem, rarius licet, propoſiti. Atque, vt mittamus ea, quae ſubdubitans obiecit BARONIVS, ſatis ille ab ALLIXIO confutatus (in vit. TERT. p. 29. ſqq.), HOFFMANNVS in illam ſuperiorem partem haec excitat argumenta. Primum quod in libro *de baptismo* TERTVLLIANVS dictis vtatur ſimilibus eorum, quae in eo *de pudicitia* defenderat, ita vt exagitet eos, qui ſibi ſumebant poteſtatem dandi veniam delictorum, quae vni tamen deo competeret. Cuius rei, ni fallor, ſignificationem in illis verbis reperit: *neque peccatum dimittit, neque ſpiritum indulget niſi Deus ſolus*; quae quo modo non niſi a ſcriptore diſciplinae MONTANI dedito pronuntiari potuerint, non perſpicio. Nam neque illud ſodales orthodoxae Eccleſiae negabant, neque de ea re erat eos inter et Montaniſtas diſputatio; ſed illi orthodoxi, quamuis non niſi Deo poteſtatem remittendorum peccatorum adſignarent, negandam tamen pacem iis, qui propter peccata fuerant e ſocietate ſacra eiecti, non putabant, ſi qui-

dem illi se vitam emendaturos pollicerentur. Postea hunc librum vir doctus ait ad calamitatum Christianis a deorum cultoribus immissarum plena tempora pertinere; quae est leuis profecto coniectura. Nam c. 16. libri nostri, quem locum ille antestatur: *est nobis etiam secundum lauacrum, sanguinis scilicet*, nullo modo tum praesens periculum ostendit. Quod si commemoratum etiam a TERTVLLIANO fuisset, non propterea hic liber ad scripta MONTANI erroribus referta abiici posset, sunt enim multa TERTVLLIANI scripta (vt diss. I. docebamus), aequalia his calamitatibus, ante TERTVLLIANI defectionem composita. Sed neque ipse ille dicendi modus, quo TERTVLLIANVS cruciatus aliquem veluti baptismum appellat, statim Montanistam prodit, nisi velimus dicere, ORIGENEM quoque et alios, quorum loca habet DODWELLVS *), qui numquam accusati Montanismi fuere, propter eam rem societati Montanistarum addictos haberi debere **). Denique quod non obscure TER-

TVLV-

*) dissert. Cyprian. XIII. quae est de secundo martyrii baptismo, in primis §. 2.

**) At dicere quis posset: illos, qui post TERTVLLIANVM vixerint, Christianos scriptores, cum summa existimatio eorum orta esset, qui vel morte vel cruciatibus susceptis Christum confessi publice erant, vt alia plura, hanc quoque dicendi consuetudinem a Montanistis sumsisse; neque ergo horum loca esse idonea ad liberandum hunc sermonem

TVLLIANVM eodem in loco significare HOFFMANNVS dicit. iniuria Montanistas fuisse e societate communis Ecclesiae proscriptos, cum iis ceterisque Christianis vnus Deus, vnum baptisma, vna denique in caelis ecclesia, cum ceteris autem haereticis nulla societas sit (c. 12.); illud certe argumentum

nem a Montanismi suspicione, praesertim cum is primus in TERTVLLIANO aliorumque Montanistarum scriptis, veluti in *Actis* PERPETVAE et FELICIT. (§. 20.) appareat. Quam forte suspicionem pellam alia suspicione, si ostendero, ipsum iam MARCIONEM eandem dicendi consuetudinem habuisse. Nempe EPIPHANIVS haeres. XLII. §. 3. Edit. Colon. p. 304. tres ait baptismos defensos a MARCIONE fuisse (*καὶ μόνον παρ᾽ αὐτῷ ἓν λουτρὸν δίδοται ἀλλὰ καὶ ἕως τριῶν λουτρῶν*). In quo narrando etsi damus, vera esse falsis ab EPIPHANIO permista, tamquam cum dicat: MARCIONEM triplicem baptismum excogitasse vt se a flagitio cum virgine commisso purgaret, (quod est, vt multi ostenderunt, mera calumnia); etiam cum dicat: *dedisse* MARCIONEM triplicem baptismum, quod cum argumento ad hunc baptismum triplicem confirmandum, vt postea patebit, nullo modo consentit; neque tamen hoc EPIPHANII testimonium vniuerse contemnendum arbitror. Erit igitur operae pretium, vt quisnam is fuerit triplex MARCIONIS baptismus, breuiter ostendam.
I) Multa sunt in disciplina MARCIONIS similia disciplinae Manichaeae, quem MANETEM constat suos in *Auditores* et *Electos* distinxisse; quare haud scio, an Marcionitis non possit

tum opinioni eius nihil firmamenti adfert. Nam TERTVLLIANVS de consensu Montanistarum cum Orthodoxis in ista doctrina ne verbum quidem habet, sed illam Christianorum fidem opponit CAIANORVM haeresi, hosque spurios esse Christianos ex eo docet, quod ademta ipsis cum ceteris Christianis com-

sit eadem distributio adsignari, cum TERTVLL. *aduers.* MARC. lib. V. c. 7. p. m. 588, C. videatur indicare, non nisi sanctioribus ex suis MARCIONEM nuptiarum licentiam negasse, his verbis: MARCION *totum concubitum aufert* FIDELIBVS, *viderint enim* CATECHVMINI EIVS; in quibus potuit catechumenos appellare minus perfectos modo eo, quo EPIPHANIVS aliique hoc nomen etiam adhibent de auditoribus Manichaeorum; neque credibile est, MARCIONEM in vniuersum omnes nuptias sustulisse apud suos, cum, quemadmodum constat, nuptiarum auctorem non deum malum sed medium illum putarit, quem *iustum* nuncupabat. Ex quo II.) non inepte potest cum BELLOSOBREO coniici (*Histoire du Manichéisme* T. II. p. 122.) vnum MARCIONIS baptismum in omnes collatum, altero initiatos fuisse interioris admissionis Marcionitas; in primis quia EPIPHANIVS diserte adiicit: Ἔξεστι διδόναι (scilic. λουτρὸν) παρ' αὐτοῖς τῷ βουλομένῳ, quod pugnaret cum omnibus super ea re locis TERTVLLIANI, qui nuptiis se abdicare debuisse cunctos ait, qui tingi sacro lauacro a Marcionitis voluissent (lib. IV. adu. Marc. c. 11. lib. I. c. 29. etc.), nisi duplicem hunc baptismum admitteremus. At nunc III.) restat dicere, qualem baptismum tertium

MAR-

cummunio fuerit. Ac si, quae ille putat, vera essent, tam se non defenderet TERTVLL. ab iniuria Montanistis illata, vt potius se Montanistasque haereticos esse, fuisset confessus. Nam in illo ipso capite 15. (p. 262. D.) *haereticos* ait *extraneos* (h. e. non Christianos) *testari ipsam ademtionem communicationis*. Igitur si TERTVLLIANVS significasset in hoc loco, Orthodoxos ex ecclesia proiecisse Montanistas, se certe suosque haereticos dixisset; quod prorsus abhorret. Atque hic alii occurramus necesse est difficultati propositae ab ALLIXIO aduersus receptam de doctrina in hoc libro regnante sententiam *), qui suspicari nos posse dicit, TERTVLLIANI mentem iam tum ad MONTANI disciplinam inclinatam fuisse, quod et Christiani *pisciculi* et Christ's *piscis* (ΙΧΘΥΣ) dictus ab eo fuerit, quae nomina essent hausta e libris Sibyl-

MARCION crediderit, in qua re nostra proprie caussa versatur; quem quomodo oporteat intelligi, clarissime docet argumentum, quo MARCIONEM *Epiphanius* ait triplicem baptismum confirmasse, ductum e loco illo apud LVCAM c. XII. 50. vbi haud dubie de supplicio suo deque aliquo sibi adhuc imminente baptismo CHRISTVS loquitur: quod allatum quoque a ceteris ad defendendum alterum martyrii baptismum videmus. Qua re motus sine vlla dubitatione sic statuo, eum suppliciis Christianorum ad exemplum IESV CHRISTI suscipiendis etiam nomen baptismi cuiusdam indidisse.

*) diss. de TERTVLLIANI vita et scriptis c. 4. p. 33.

Sibyllinis, ab aliquo Montanista vel ipso etiam MONTANO exaratis; et c. 20. aliquam charismatum mentionem iniecerit, quod Montanismum redolere videretur, in primis cum conferuntur ea cum iis, quae sunt c. 29 libri *de spectaculis* tradita. Sed bene ille fecit, quod hanc ipsam suspicionem non nimis subtilem et acutam putauerit. Nam etsi dederimus, esse etiam eos libros, qui nunc sub nomine Sibyllinorum iactantur, vel a MONTANO, vel ab aliquo eius discipulo confictos, quos tamen magis vellem Gnostico cuidam asserere, TERTVLLIANVM etiam inde hoc nomen piscis Christo datum hausisse; tamen ex eo argumento non magis suspectus Montanismi TERTVLLIANVS haberi posset, cum hunc composuisset librum, quam IVSTINVS MARTYR, CLEMENS ALEXANDRINVS, ORIGENES aliique, qui saepius libros quosdam Sibyllinos ad testimonium citant. Atque si isti libri generatim exstiterunt ipso hoc tempore, quis est, qui possit praestare: non fuisse eos postea adulteratos, vt eam, quam nunc habent, formam receperint? Quod est verendum inprimis in acrostichide libri octaui: Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ, vnde ipsum hoc Ιχθύος cognomen sumtum vulgus existimat. Neque enim illa prius est a quoquam veterum proposita quam a CONSTANTINO M. (in *oratione ad sanctorum coetum* c. 18.) cui, vel ex eo, quod Virgilium cecinisse de Iesu Christi natiui-

tiuitate dicat, (c. 19. ſqq) patet, quam nullo negotio verba dari ab hominibus religionem fingentibus potuerint. Atque vt omnia, quae velit, ſuſceperim, ne ipſa quidem haec, quae ſunt in hoc Viri docti argumento collecta, conſiſtere et ſecum conſentire poſſunt. Antiquisſimi ſcriptorum Chriſtianorum, quod GVILIELMVS BEVEREGIVS *) et GVIL. WHISTONVS **) multis docent, hos, quos appellant, libros Sibyllinos antiquisſimos confitentur; ex quo neceſſaria conſecutione efficitur, multum eos diuerſos fuiſſe ab his, qui horum nomen noſtro tempore mentiuntur, qui ipſi aduerſario videntur ſaeculo P. C. N. ſecundo compoſiti. Quid? idem ille, de quo quaerimus, TERTVLLIANVS, cum tempore eo, quo proxime aberat a defectione ſua, in libro 2. *ad nationes* (c. 12. p. 76. D. 77. A.) antiquisſima dicit Sibyllae effata; potuitne igitur ille libros Sibyllinos a MONTANO vel aliquo gregis iſtius profectos putare? Neque vero quidquam probat alterum illud, quod de charismate ALLIXIVS ſubiicit, cuius me fateor non ſatis dilucidam citato c. 20. memoriam inuenire, ac ſi inveniatur, tam profecto non ſequeretur, librum de baptismo ex officina TERTVLLIANI Montaniſtae fuisſe

*) *in Codice Canonum Eccleſiae primitiuae* lib. I. c. 14. §. 4. ſqq.

**) in libro ſuorum facile optimo: *a vindication of the Sibylline Oracles.* Propoſ. 10. p. 36. ſq.

se egressum, quam illud dici de libro *super spectaculis* non potest, qui est haud dubie, vt alibi ostendebam, ante eius defectionem exaratus. Ac ne quid praetereamus silentio, quo posset quis aliquo modo huic opinioni aduersae libro nostro de *baptismo* veritatem conciliare, fortasse posset excitare c. 20. huius libelli, in quo magnam TERTVLLIANVS ait esse vtilitatem abstinentiae a cibis ad euitandas peccati sollicitationes; quod videri posset consentiens cum laudibus inediae iis, quas decantauit in libro *de jejuniis*. Magis etiam illud est suspectum, cum cap. 8. extr. dicat: *Igni destinatur homo, qui post baptismum delicta restaurat.* At neque hoc vtrumque decretum abhorruit a disciplina recte sentientium sic, vt proprium esset Montanistarum. Nam in *illo* quidem superiori, quod admitti non potuerit, nihil est, etiamsi aliis in locis TERTVLLIANVS nimium huic abstinentiae tribuat; et *hoc* vel ab ipsis quibusdam Orthodoxae Ecclesiae addictis quamuis inepto sensu defensum est, vt postea docebitur, vel dici commode potuit de iis, qui post baptismum ad vitam impiam delati de ea emendanda non cogitant.

§. XXXVI.

Sed age audiamus etiam eos longe plures, qui *de baptismo* librum scriptum ante TERTVLLIANI secessionem vno ore confitentur. In quibus

quibus ineptus est error eorum, tanquam PAMELII, qui, praeeunte quodam modo EPIPHANIO *), QVINTILLAM eam, quae huius libri conscribendi occasionem dedit, ex disciplina Montanistarum putant fuisse, cui feminae cum se etiam contumeliis opposuerit TERTVLLIANVS, sequeretur eum tum, cum hunc librum perscriberet, adhuc a partibus Ecclesiae purioris stetisse. Quod argumentum omnem certe rem conficeret, nisi leuissimus in exponendis haereticorum opinionibus homo EPIPHANIVS etiam hic more suo errori se dedisset. Nam et Caianorum sectae hanc mulierem addictam fuisse ait ipse TERTVLLIANVS (c. I.), quorum et decreta et mores multum discrepant a Montanistarum disciplina, et nunquam repudiatum baptismum a Montanistis legimus, sed defensum etiam a TERTVLLIANO Montanista multis in locis, vt *de pudicitia* c. 19. Sed sunt alia duo argumenta apud DVPINIVM **), quibus hunc librum in indicem scriptorum emendatioris doctrinae infert, alterum quod nulli sint huic libro errores Montanistarum adspersi, alterum quod dicat, potestatem conferendi baptismi non nisi Episcoporum esse, nefas etiam esse, si quis illam mulieribus concedat; quae verba TERTVLLIANI illi videntur contraria Montanistarum disciplinae.

*) haer. 42. n. 1. 2.
**) nouvelle bibliothèque des auteurs Ecclésiastiques Tom. I. p. 91.

nae. At illud superius eludere quiuis facile potest eo, quod dicat, non esse hunc librum oppositum Orthodoxae Ecclesiae doctrinis, vnde nec admirationem haberet hoc, quod TERTVLLIANVS hic nullum ab illa Ecclesia dissensum profiteatur, quod nec in aliis fecit, in quibus sibi non pugnandum cum Psychicis esse videbat, veluti in libro *de pallio* aliisque supra pertractatis. Sed in altero DV PINII argumunto falsa veris sunt mixta. Itaque, quae recte ex eo pro integra huius libri doctrina depromi possint, postea disputabimus et vnum hic animaduertemus Viri docti errorem. Videlicet Montanistas suspicatur feminis potestatem publice docendi dedisse, quam cum iis adimat licentiam TERTVLL. in nostro libello, hunc putat e numero non Montanisticorum esse. In quo haud dubie errat, et contra niteremur hoc loco ex ipsis TERTVLLIANI scriptis iam Montanismo infectis, e. c. e. libro *de velandis virginibus* c. 9, nisi eam disputationem occupasset Cl. V. THEOPHILVS WERNSDORFFIVS *). Quam ob rem exponamus oportet illud, quod nos commoueat, vt de libro nostro magis in honestiorem quam peiorem partem pronunciandum esse putemus. Huius iudicii duplex est causa. *Primum* cum quaestionem tractat de iis, quibus ius sit baptismi conferendi (c. 17.) illam

*) in Commentat. de Montanistis saec. 2. vulgo creditis haereticis. Gedani 1751. §. 19.

lam potestatem *summum habere*, ait, *sacerdotem, qui est Episcopus, dehinc Presbyteros et Diaconos, non tamen sine Episcopi auctoritate propter Ecclesiae honorem. Alioquin etiam*, pergit, *laicis ius est*, — — *sed cum ea maioribus competant, ne sibi adsumant dicatum Episcopis officium Episcopatus* Vnde haec consequuntur, TERTVLLIANVM librum nostrum scripsisse, tum, cum versaretur in aliquo coetu sacro, qui et Episcopos summos esse putabat rerum sacrarum moderatores, et Laicis non nisi summa in necessitate versantibus ius concedebat, aliquem sacro lauacro abluendi. Sed in Montanistarum conuenticulis longe alia videtur consuetudo obtinuisse. Nam etsi non negem, iis etiam suos et Presbyteros fuisse et Diaconos; tamen alium in eorum doctoribus collocandis ordinem obseruatum fuisse, testis est HIERONYMVS *), qui *apud nos*, inquit, *Apostolorum locum Episcopi tenent, apud eos Episcopus tertius est. Habent enim primos de Pepuza Patriarchas, secundos quos appellant Cenonas, atque ita in tertium i. e. paene vltimum locum Episcopi deuoluuntur.* Quam si quis dicere velit consuetudinem Montanistarum ab HIERONYMO fictam esse vel TERTVLLIANI aeuo recentiorem, neque quid mouere HIERONYMVM potuisset, video, vt talia fingeret, quae magno crimini dari Montanistis

*) Epistola ad MARCELLAM, quae est 27. Edit. 10. MARTIANAEI Tom. IV. Part. II. p. 65.

nistis non poterant, neque abhorret aliquo modo, qui ipsi se suis vel doctrinis vel institutis a communi Ecclesia seiunxerant, eos etiam ordinem sacerdotum diuersum a communi consuetudine constituisse, praesertim cum iam ipse MONTANVS Pepuzam Phrygiae oppidum Hierosolymam appellasset *). Atque ecce mihi quantum in nostro libello honorem Episcopis asserat, cum omnem tingendi aqua sacra potestatem ab iis deducat, et ipsius Ecclesiae honorem cum horum dignitate coniunctissimum tradat. Sed in libro *de pudicitia*, tam vehementi illo in consuetudinem Orthodoxae Ecclesiae, quam false obsecro perstringit (c. 1.) *Pontificem scilicet maximum, Episcopumque Episcoporum, eiusque edictum peremptorium?* quam nihil dat tanto viro, a quo dignitas, vt ait hic, Ecclesiae pendebat? Ac si quis putat, quod ego non diffiteor, TERTVLLIANVM in illo libro magnam animi permotionem ad caussam attulisse, alium dabo e libro *de exhortatione castitatis* haud dubie Montanistico locum, qui longe maiorem, vt mihi videtur, Laicis tribuit baptismi conferendi licentiam, quam eam, qualem nostro in libro defenderat, vt iam video magnum virum, quem honoris caussa nuncupo, IVSTVM HENNINGIVM BOEHMERVM acute monuisse **). Vbi cum neque sacerdotibus V. T. neque Christianae

*) V. EVSEBII Hist. Ecclesiasticam lib. V. c. 18.
**) diss. IX. iuris ecclesiast. antiqui. §. 6.

stianae Ecclesiae sacerdotibus repertas permissas esse nuptias TERTVLLIANVS dixisset, neque illas ait suscipi a Laicis debere, quoniam et ipsi sacerdotes a Christo constituti fuissent, quare illi etiam *offerendi tingendique haberent potestatem et sacerdotes sibi soli essent*. Quod tametsi non dicat fieri debere, nisi *ubi non sit ecclesiastici ordinis consessus*; tamen neque mentionem auctoritatis Episcoporum vel ceterorum doctorum publicorum iniicit, vt fit in nostro libro, neque hanc Laicorum potestatem ex officiorum iurisque vicissitudine, vt hic *), deducit, sed plane ex mystico omnium Christianorum sacerdotio; vnde magna, ni fallor, duci suspicio potest, aliam plane disciplinam TERTVLLIANI, scribendis hos erroribus MONTANI infectos libros, fuisse quam eius, cum animum ad nostrum scribendum adiungeret. Atque vt illud magis confirmem, proponam hic aliquam coniecturam meam, non quasi ipse me putarem errare in ea non posse, sed vt offeram iis, quorum hac de re potest esse iudicium, quod videant valeatne quidqam ad caussam nostram viris doctis probandam? Nempe c. 17. libri nostri confutat TERTVLL. argumentum illud, quod, quibuscum pugnabunt, homines solebant ex actis quibusdam PAVLLI sumere, vt feminis

*) Ita enim *de baptismo* c. 16. *Laicis etiam ius est baptismum dandi; quod enim ex aequo accipitur, ex aequo dari potest.*

dis in ea re conuictus, de loco fuerit h. e. de munere ſacro deiectus. Cui ſi quis addiderit HIERONYMVM *), qui diſerte ait, TERTVLLIANVM dixiſſe, hunc Presbyterum apud IOANNEM conuictum et remotum a munere publico fuiſſe propter fraudem commiſſam; profecto videbit ſcriptorem actorum PAVLLI et THECLAE auctoritati IOANNIS Apoſtoli fuiſſe ſubiectum, quod dici de LEVCIO, vt modo oſtendi, optime poteſt. *Denique* mihi peropportuno cecidit, vt huius rei etiam in PHILASTRIO **) aliquam ſignificationem reperirem in loco eo, vbi de SELEVCO haeretico eiusque doctrina diſſerit. Nempe confitentur omnes, SELEVCVM haereticum et LEVCIVM noſtrum eosdem eſſe. Iam ecce mihi quaeſo, quid de SELEVCO ſuisque PHILASTRIVS? *Baptiſmo*, inquit, *non vtuntur propter verbum hoc, quod dixit Ioh Baptiſta: ipſe vos baptizabit in ſpiritu et igne.* Nihil ſimilius hoc eſſe poteſt illorum errorum, quos TERTVLL. in libro de *baptiſmo* confutat. Negebant haeretici, aduerſus quos ibi diſputat: ſacro lauacro tingendos Chriſtianos eſſe, atque is ipſe dicta Ioannis de baptismo per ſpiritum et ignem ſuae ſententiae conciliat; quare quid eſt probabilius, quam aduerſarios TERTVLLIANI a ſententia LEVCII ſtetiſſe, qui, teſte PHILASTRIO, idem prorſus dixerat. Nemo mihi hic occurrat: SELEVCVM v. LEVCIVM,

*) in catal. ſcriptorum eccleſ. c. 7. p. 104.
**) de Haereſibus c. 55. Edit. FABRICII p. 112.

CIVM, de quo PHILASTRIVS loquitur, Manichaeum fuisse atque diuersum a LEVCIO, Ioh. Apostoli discipulo, PHILASTRIVM etiam hominem nullius pretii esse; vnde existeret, quod fidei huius male ambulanti credere nos non oporteat. Namque istud discrimen fictum esse ac nullum, satis aduersus FABRICIVM BELLOSOBRIVS (loc. cit. §. 3.) defendit, et PHILASTRIVM non quidem ignoro nugatorem esse in plerisque, etiam in enarrandis ipsis SELEVCI erroribus, qui certe LEVCIO, Ioh. discipulo, tribui non omnes possunt; sed in nugis illis Philastrianis quis nulla dicere audeat veritatis semina latere? Sit igitur hoc constitutum, TERTVLLIANVM in libro nostro, cum acta PAVLLI reiiceret, scriptum aliquod repudiasse, quod fictum erat a LEVCIO, qui iustitiam vitae, sine nuptiis transactae, omni modo defendebat. Iam placet prouocare ad PACIANVM Episcopum Barcellonensem Saec. IV., qui *) *Phryges* h. e. Montanistae, inquit, *se animatos a* LEVCIO *mentiuntur*. Neque illud testimonium videtur a vero aberrare propterea, quod certum est, Montanistas eodem modo atque Encratitas, e quorum disciplina LEVCIVS erat, nimium tribuisse iis, qui abhorrebant a nuptiis. Vnde hoc effici posse credo:

*) Epist. I. ad Sympronianum Nouatianum, edita in Biblioth. maxima P. P. Lugdunensi Tom. IV. p. 305. G.

do: TERTVLLIANVM, si quidem librum nostrum, inter MONTANI discipulos constitutus scripsisset, cautius fuisse locuturum de libro tali, qui LEVCIVM auctorem habebat, neque illum fraudis accusaturum, cum is ipse cum Montanistis sentiret. Quod si quis contradicat, elabi nobis illam causam propterea quod non satis constat: ignorauerit ne TERTVLL. verum horum actorum parentem? (quod vix credibile est in tam curioso vniuersae antiquitatis exploratore) dabo illud, si ita placet; hoc tamen mihi quisque vicissim dederit, nisi quis contrariam sententiam docuerit, satis hanc suspicionem impedire debere, quo minus hunc TERTVLL. librum ad genus eorum librorum abiiciamus, quos post secessionem ab Orthodoxis factam composuit.

§. XXXVII.

Venio nunc ad libros, quos *vxori suae* TERTVLL. inscripsit, qui quod sint coniunctim editi, dubitari non patitur libri posterioris principium *). In quibus libris tametsi sint, quae videantur erroribus Montanistarum consentanea; tamen ego hos ausim potius in numero eorum collocare, quos ante hanc defectionem perscripsit. Quod mihi primum videtur confirmare eo, quod nusquam suum Paracletum TERTVLL. iactat in

*) *Proxime tibi — — quid feminae sanctae sectandum sit, prosecutus sum.*

in rebus iis, in quibus multum auctoritatis huius effata habitura fuissent. Namque, vt hoc vtar, cap. 7. lib. I. extrem. vbi satius esse disputat fugere secundas nuptias, nullum excitat PARACLETVM, quem locum nunquam praetermittit in libris, qui e Montanistarum disciplina prodiere, sed vnam adhibet auctoritatem disciplinae Ecclesiae et Apostoli legem, qua, qui bis *) matrimonium

*) Perspicue, nisi fallor, hic locus, et alter ille e libro *de exhort. castit.* c. 7. excitatus, vt alia multa non tangam, docet, antiquam Christianorum Ecclesiam verba PAVLLI 1. Tim. III. 2. de Episcopo *μιᾶς γυναικὸς ἀνδρὶ* sic cepisse, vt PAVLLVS de secundis doctorum nuptiis dixerit. Nam in illo TERTVLLIANI loco, cum interdictas has sacerdotibus V. T. dixisset *Christo*, inquit, *seruabatur sicut in ceteris, ita in isto quoque, legis plenitudo. Inde igitur apud nos plenius atque instructius praescribitur, vnius matrimonii esse oportere qui alleguntur in ordinem sacerdotalem. Vsque adeo quosdam memini digamos loco deiectos.* Vbi neque vult illis de sacerdotibus intelligi, qui praeter vxorem etiam meretrice quadam vtebantur, vt videbatur HEUMANNO *in Erklärung des* N. T. Part. IX. p. 179., neque more Montanistarum loquitur. Nam contra illam HEUMANNI interpretationem pugnat vniuersum TERTVLLIANI consilium, qui clare dicit de *castrata licentia saepius nubendi*, et cap. 6. de duplici Dei *dispositione*, vna illa; *Crescite et multiplicamini*, altera; *Tempus iam in collecto est* etc., qua Deus *abolefecerit* priorem. Neque commemorat sententiam Montanistis propriam, sed illis

nium contraxerant, ait, ab officio publico seiungi, quae verba haud scio, an non sint minus accommodata scriptori Montanistico, quam ei, qui doctrinas Ecclesiae rectius sentientis sequebatur. Deinde in eadem sectione vxorem, si denuo societatem coniugalem iniecit non, ait, male facere, adiicitque e mente PAVLI Apostoli non quidem non honestas esse secundas nuptias, sed tamen eas sollicitudinem non leuem calamitatesque inducere. Neque lib. II. c. 1. abstinentiam a nouo matrimonio aliunde commendat, nisi ex eo, quod ea maiorem afferat vtilitatem. Quod est nimiae lenitatis in scriptore Montanistico, cuius disciplina omnes secundas nuptias in loco summorum vitiorum habebat. Denique libro II. vxori suae permittit nouam post obitum suum coniunctio-

iunctio-

illis atque Catholicis communem. Nam *primum* in locis similibus libri *de Monogamia* (c. ii.) conuincit aduersarios iniquitatis repetitarum nuptiarum sic, vt eos *tale matrimonium postulare* dicat *ab iis, quibus non liceat tale habere, ab Episcopo monogamo, a presbyteris et diaconis eiusdem sacramenti, a viduis etiam, et laicis* et ab Apostolo interdictas argumentatur nuptias, propterea, quod *totum ordinem Ecclesiae* (h. e. sacerdotes) *de monogamis disponat*. Quae omnia ostendunt: Catholicos secundas sacerdotum nuptias repudiasse, cum ex eorum sententiis colligat: nec laicis huiusmodi nuptias concedi posse. Ac. c. 12. planissime sic ait Catholicos argumentatos; *Solos, qui sunt in Clero, monoga-*

miae

iunctionem ineundam, neque illud alia seueriori lege, nisi vt nubat Christiano, dicitque (c. 1. p. 187. B. F.): difficilium rerum facilem esse veniam. Sed Montanistae quo modo excipiebant eos, qui ad nuptias redierant? *Digamos*, inquit, TERTVLLIANVS (de *pudicit.* c. 1. extrem.) *foris sistimus, eundem limitem moechis quoque et fornicatoribus figimus - - non amplius ab Ecclesia quam publicationem dedecoris relaturis.* Scilicet hoc est facilem veniam dare. Iam haud difficile est ad iudicandum, num possint ista tam clara, quae caussam a nobis propositam adiuuant, loca conuelli aliqua tali similitudine dictorum quorundam, quae sunt in istis libris, cum iis, quae seuerior MONTANI disciplina in aliis TERTVLLIANO persuasit. Illud vero vnum, quod habet HOFFMANNVS (l. c.

miae iugo adstrinxit; ergo id non omnibus praescribit. Deinde hanc constitutionem, qua sublatae sint secundae nuptiae, non Paracleto sed *Christo* tribuit, et adhibet Apostoli verba, qui *plenius atque instructius* (quam in V. Test.) *praescripserit: vnius matrimonii esse oportere, qui allegantur in ordinem sacerdotalem.* Tum statim addit: *Vsque adeo quosdam memini digamos loco deiectos.* Quod de Catholicis oportet intelligi; nam Montanistae ne Laicum quidem secundarum nuptiarum reum tulissent. In nostro vero loco sic loquitur: *Quantum detrabant fidei, quantum obstrepant sanctitati nuptiae secundae, disciplina Ecclesiae et praescriptio Apostoli declarat, cum digamos non sinit praesidere, cum viduam adlegi in ordinem, nisi vniuiram, non concedit.*

(l. c. §. 12.), argumentum, quod libri isti scripti sint, cum quaestio de fuga in periculo propter religionem agitata fuisset, eaque salutem petere quemquam debere TERTVLL. cum Montanistis negasset; hoc illud vnum adeo nos non mouet, vt eamus in eius sententiam, vt ab ea magis retrahat. Nam ille ipse locus, quem promit e lib. I, c. 3: *Etiam in persecutionibus melius est ex permissu fugere de oppido quam deprehensum et distortum negare*, ille satis docet TERTVLL. non omnem fugam in tali tempestate non legitimam existimasse, eum igitur confirmat, tempore eo, quo hos composuit libros, cum Montanistis minus quam cum ceteris sensisse.

§. XXXVIII.

Quam ob rem etiam hos eximamus e librorum Montanisticorum numero, et qui eo rectius referri debeant, videamus. In quibus non dubito aureum *de patientia* librum primo loco ponere. Nam etsi TILLEMONTIVS *) hunc velit iis adiungere, qui superiores sunt defectione TERTVLL. ad Montanistas, propterea, quod et fugam in publicis Christianorum propter religionem calamitatibus non spernit, et magnam modestiam adhibet; tamen illa nequaquam idonea ad hanc rem confirmandam arbitror. Nam

*) Memoires p. f. a l'histoire Ecclésiastique Tom. III. p. 262.

Nam de modestia, ea non video quare vti TERTVLLIANVS non etiam post susceptam in Orthodoxos inimicitiam potuisset, neque enim ea propria est virtus recte sentientium; et illi alteri ne sua quidem veritas constat. Etenim in eo loco, e quo potestatem fugiendi a TERTVLLIANO concessam excitare conatur (c. 13. p. 168. A.) fuga illa nullo modo conceditur, sed ipsam patientiam, affirmatur, firmitatem humanae imbecillitatis praestare; ignem etiam et crucem et bestias et gladium ipsa constantia vinci. Atqui sunt etiam in hoc quamuis praeclaro libello plura, quae animum TERTVLLIANI Montanistarum erroribus non leuiter tinctum ostendunt, suntque ibi omnes fere Montanistarum errores propositi. Ac significatio illa quidem Paracleti subobscura est, non nulla tamen in hoc loco c. 1. (p. 159.): *ad capienda et praestanda ea, sola gratia diuinae inspirationis operatur.* Porro praestantia nuptiarum non repetitarum ita fere proponitur c. 13. (p. 168. A.): *Patientia sanctitati quoque procurat continentiam carnis; haec et viduam tenet et virginem adsignat, et voluntarium spadonem ad regna caeli leuat.* Secundas item nuptias adulterii nomine traducit c. 12. (p. 167. A.). Inediae ex arbitrio susceptae maxima laus ex h. l. cernitur c. 13. (p. 167. D.). *Afflictatio carnis hostia domino placatoria per humiliationis sacrificium, quum sordes cum angustia victus*

Domi-

Domino libat, contenta simplici pabulo puroque aquae potu, quum jejunia coniungit, quum cineri et sacco inolescit. De fuga iam dixi, Negata denique semotis a societate sacra peccatoribus venia nonne est in his verbis c. 12. (p. 167. A.), vbi omnem peccatorum spem non in venia ab Ecclesiae sodalibus obtinenda ponit, sed in salute ea, quam Christiani horum emendationem exspectantes vel exoptarent vel exorarent; praeter quod a collegio sacro Montanistarum exspectandum nihil erat? (Vide *de pudicitia* c. 1. extr.). Qui Montanistarum errores quamuis non possint nisi per quaedam veluti inuolucra in hoc libro perspici; tamen ex eo nihil efficitur, nisi quod hic libellus sit ex eo tempore, quo illa TERTVLLIANI contentio in defendendis Montanistarum scitis vel nondum exarserat, vel restincta aliquo modo erat. Aetas igitur huius libelli non satis certa est. Quod imminente iam Christianis periculo scriptus sit, non admodum dubitem, est enim aliqua huius sententiae non inepta ratio in ipso libri argumento quaerenda. At vero scripseritne illum TERTVLL. inter motus SCAPVLAE aduersus Christianos, imperante CARACALLO, excitatos, quod ALLIXIO placuit, an sub initium calamitatum publicarum sub SEVERO AVG., quo tempore et ille de *fuga in perse.* placidus ille non minus et mitigatus commentarius prodiit, id nemo facile dixerit; quare ad alium transeamus. §. XXXIX.

§. XXXIX.

Est is *de velandis virginibus* liber, quem ad primos errorum MONTANI plenos pertinere, non admodum dubito. Nam de illo nos haesitare non sinit creberrima Paracleti nouaeque eius disciplininae commemoratio; vt ne necesse quidem sit, vel libri istius similitudinem cum iis de *cultu feminarum*, qui sunt e Montanistarum disciplina, vel obscuriorem vnius coniugii (c. 3. p. 194. A.) defensionem referre. Quid enim illa significatio reuelationum, quibus, vt ait ille (c. 17. p. 204. A.), Dominus velaminis spatia metatus est? quid nouitas correctionis, quam lege fidei (in symbolo Apostolico comprehensae) manente, cetera disciplinae et conuersationis, operante et proficiente vsque in finem gratia Dei, admittant (c. 1. p. 192. c.)? quid ille Paracletus, quem miserit Dominus, vt paullatim dirigeretur et ad perfectum perduceretur disciplina? (ibid) quid enarratio aetatum disciplinae Christianae, in quibus iustitia demum per Paracletum componenda sit in maturitatem? quid, inquam, haec omnia aliud quam TERTVLLIANVM MONTANI discipulum testantur? Sed neque illud magis obscurum est, primum hunc fere foetum esse, quem coniunctus cum Montanistis ediderit. Namque, vt ab hoc ordiar, nullus fere est inter omnes eius Montanisticos liber, in

quo

quo maiorem vim adhibeat ad defendendam disciplinam Montanistarum a culpa nouitatis, quam is, de quo quaeritur, in primis sect. 1. 2.; quod certe dat locum suspicandi non inepte, TERTVLLIANVM hunc, quam primum se Montanistis adiunxerat, composuisse, vt crimen a se nouarum rerum remoueret. Nec in vllo alio magis videtur Paracletum eiusque disciplinae diuinam originem defendere nisi in hoc ipso, quam non modo agnitionem Paracleti sed defensionem, cum alibi (*adv. Praxeam* c. 1. p. 634. D.) dicat se disiunxisse a Psychicis, facile est intellectu, nostrum librum, in quo vehementer eum quidem defendit, inter primordia temporis ab ipso apud Montanistas acti exaratum fuisse. Atque illud confirmari multis argumentis non probabilitate destitutis potest. *Primo* sub isto ipso tempore scripti sunt libri *de cultu feminarum*, vt alio loco disputabamus, isti vero eiusdem prope sunt cum nostro argumenti. *Deinde*, cum haberet occasionem satis opportunam inuehendi seuerius in orthodoxae ecclesiae addictorum, nonnullorum saltem, in velandis virginibus consuetudinem contrariam suae; tamen hic multo modestius disputat, quam in aliis, qui sunt Orthodoxis oppositi, quod, nisi quod vellemus admittatur, conceptu difficile esse quisque dicet, qui vehementissimam TERTVLLIANI in defendendo Montanismo animi commotionem aliunde

de intellexit. *Denique*, tametsi multum profuisset caussae, cuius in libro nostro defensionem susceperat, si calamitatum publicarum et periculorum, quibus Christiani a Deorum cultoribus obiiciebantur, mentionem iniecisset, ipse etiam TERTVLLIANVS, qui nihil solet omittere caussae suae proficuum, illud argumentum in libris *de cultu feminarum* nostri similibus adhibuerit; tamen hic ne vno quidem verbo eas ait exstitisse. Qua ex re colligi potest, eum scriptum esse tum, cum talibus malis non essent Christiani oppressi Atqui cum eum dixerimus compositum esse, postquam TERTVLLIANVS se Montanistis adiunxerat, apparet, nostrum librum non posse antiquiorem esse anno CC. quoniam TERTVLLIANVM alibi docebamus eo anno ad Montanistas transsiisse; neque multo posteriorem etiam, cum anno CCII. calamitates a SEVERO excitatae iam ceperint initium. Sed eum librum noluimus inter illos referre, quorum aetas certissime constaret propterea, quod coniectando magis quam adhibitis certissimis argumentis eius potuerunt natales constitui.

§. XL.

Neque vero ita multo post scripti videntur libri ii, quibus domesticas Montanistarum doctrinas a contemtu et impetu contrariae patris vindicare studuit, quales sunt, *de exhortatione castitatis*, *de monogamia*, *de*

jeju-

jejuniis, *deque pudicitia* commentationes. Quas esse omnes plenas errorum MONTANI nemo est, qui dubitet, et eas hoc fere tempore h. e. sub initiis Montanismi SEPTIMII prodiisse, dubitari vix magis potest. Quod vtrumque singulos hos libros percurrendo breuiter docebimus, ne haec nostrae scriptionis pars, quamuis ab aliis etiam tractata, desiderari videatur. Sunt vero isti, si quid video, eodem ordine editi, quo eos enarrauimus; ita vt horum primus videri possit is, qui est *de exhortatione castitatis*. Qui quidem non refertur ab HIERONYMO (Catal. scriptor. Eccl. c. 53) in numero librorum, quos ad defendenda MONTANI scita TERTVLLIANVS composuerit; sunt etiam in hoc libro, quae rem non satis excutienti persuadere possent, nondum tum de illa disciplina eum fuisse; sed ea quidem sunt leuiora Nam quod HIERONYMVS in indice horum librorum nostrum non habeat, huius rei potest haec ratio esse, quod non voluerit enumerare, nisi libros eos, quos opponendi Orthodoxis consilium TERTVLLIANO fuit, is vero *de exhortatione castitatis* liber non iis oppositus est, sed scriptus ad docendum fratrem, nescio quem, quem non tam confutare de nuptiis repetendis cogitantem voluit, quam ad omittendas istas adhortari. Praeterea non equidem inficior, satis hic modestiae et plus esse quam in ceteris, qui doctrinam aliquam Montanistarum dispu-

disputant, ipsum etiam TERTVLL. in hoc libro suadere magis et vtile honestumque dicere vnum coniugium, quam perfectam intermittendarum secundarum nuptiarum necessitatem defendere; vnde colligere quis posset, eum inclinasse forte, sed nec tum se applicasse ad partes Montanistarum, quemadmodum et illud in libris *ad vxorem* superius diximus. At ista modestia facilitasque eius apparet etiam in aliis libris haud dubie tempore eo scriptis, quo iam se disciplinae MONTANI dediderat, et admiranda non nimis est in libro tali, qui est instar epistolae suasoriae, in qua solemus vti summissiori placidaque dictione, ac scriptus videtur non ad aliquem Montanistarum, qui seueriore disciplina delectabatur, sed ad quemdam de Ecclesia Orthodoxorum hominem. Cuius rei non obscura est in principiis libri significatio, vbi fratrem illum ait sine dubio *de exitu singularitatis* (h. e. de restaurandis nuptiis) *cogitare*; quod haud scio an non cadat in eum, qui cum Montanistis non legitimas putabat secundas nuptias. Neque ego ignoro scrupulum TILLEMONTII (l. c. p. 202.) qui et magnam sibi fingit inter hunc et *de monogamia* commentarium dissimilitudinem, quae nulla fere est recte attendenti, et praeteritam silentio MONTANI memoriam miratur. At ne appellem illum locum, quem non expressum in libris nostris RIGALTIVS (in not. ad h. l. p. 114.) restituit, in quo sum-

mae

mae PRISCILLAE, vatis Montanisticae, laudes continentur; non fuisset prudentiae, ei laudare MONTANVM, qui repudiare eius disciplinam videbatur. Sed si qua est etiam alia dubitatio, omni illi opponi potest, non solum summa, etiam ad verba, similitudo cum libro *de monogamia*, quem fere libri nostri posses dicere παράφρασιν, sed quoque id, quod est c. 6. (p. 698. B.). *Deus in primordio sementem generis emisit indultis coniugiorum habenis, donec mundus repleretur, donec nouae disciplinae materia proficeret; nunc vero sub extremitatibus temporum compressit, quod emiserat, et reuocauit quod indulserat.* Neque vero est a veritate magis alienum, librum nostrum fere primum dicere eorum, quorum ipsum argumentum versatur in defendendis Montanistarum erroribus. Nam *de monogamia* librum non possumus eodem, cum nostro, tempore scriptum existimare propterea, quod, vti dicebamus, est prorsus eiusdem argumenti. Deinde nostrum videtur TERTVLLIANVS prius scripsisse, quam illum, qui, si iam exstitisset, cum se ad nostrum scribendum accingeret, nostri scribendi nulla necessitas fuisset, sed fratrem illum potuisset ad commentarium *de monogamia* tanquam ad publice editam disputationem remittere. Sed nostrum si prius scriptum esse arbitremur, non poterat is commendari Psychicis: si quidem non publice erat, sed priuato alicui propositus.

Deni-

Denique ostendemus postea, librum *de monogamia* esse fere sub initium calamitatum ab ipso SEVERO a CCII. excitatarum scriptum, ceterosque Psychicis consulto oppositos posteriores esse eo *de monogamia;* itaque necesse est credere, nostrum *de exhortatione castitatis* librum illos aetate fere superare.

§. XLI.

Deuoluitur ergo oratio nostra ad illum *de monogamia* librum, in quo cum vbiuis Psychicos redarguat, Paracletum auctorem suum (c. 4. init. c. 14. cet.) cum noua prophetia decantet, suosque crepet spirituales ita propter agnitionem charismatum appellatos, denique in impugnandis secundis nuptiis sermonem consumat vniuersum, non necesse est, multis hunc librum asserere Montanisticis. Sed paullum iuuat in tempus scripti huius commentarii inquirere. Cum illum locum PAVLLI, quo abstinentiam a nuptiis suadet propter iniuriam illius temporis, quo subiecti Christiani erant periculorum perpetuitati, TERTVLLIANVS ad caussam suam contorsisset, *magis* NVNC addit, *tempus in collecto est*, (c. 3. p. 675. b.); neque his ipsis verbis obscure significat, magnam tempestatem calamitatum tum, cum de monogamia scriberet, in Christianos irruisse. Quod etiamsi quis diceret, etiam dici a TERTVLLIANO potuisse nulla adhuc calamitate publica in Christianos existente, illud

lud tamen multo eſt probabilius propterea, quod admodum credibile eſt, TERTVLLIANVM ſtatim ſub initium ſuſcepti Montanismi animum ad huius diſciplinae doctrinam defendendam appuliſſe. Id ſi verum ſit, incidit profecto hic liber in ea tempora, quibus iam ignis calamitatum publicarum inter Chriſtianos exarſerat. Hoc igitur loco dum requiratur, qualis vexatio Chriſtianorum intelligenda ſit, demonſtrari iſta nullo negotio poteſt. Nam poſt TERTVLLIANI ad Montaniſtas ſecesſionem ea repente exſtitit rerum perturbatio, quam SEVERVS AVG. edicto ſuo concitauerat. Atque haec cum coepta a CCII. fere poſt annum CCIV. deſierit, ſcriptique ſint poſt librum noſtrum libri *de jejuniis*, *deque pudicitia*, non librum noſtrum abhorret in annum fere CCIII. coniicere. Neque vero vereor, huic ſubiungere illum *de jejuniis* librum, quem poſteriorem eſſe libro *de monogamia* et alteram veluti diſputationis aduerſus Pſychicos partem, initium iſtius libri ſatis oſtendit, ipſumque illud docet non ita multo poſt illum editum a TERTVLLIANO fuiſſe. Eſt igitur is quoque in publica quadam vexatione expoſitus, quam ſignificare hinc inde, veluti in extrema libri parte videtur; nec poteſt vindicari a Montanismi ſuſpicione non modo propter illam libri aetatem, ſed propter Paracleti etiam defenſionem *), et bellum Pſychi-

*) c. 10. p. 708. D. c. 11. p. 710. A. c. 13. p. 711. C. c. 10. p. 708. C.

Psychicis publice in hoc libro indictum. Post hunc vna restat commentatio, Psychicis studio opposita, ea videlicet, quae est *de pudicitia* instituta. Quam esse contra aduersarios Montanistarum scriptam nemo vmquam dubitauit, nec dubitare quis potest propterea, quod ipse illud TERTVLL. seque alienum a societate Psychicorum profitetur *). Suntque multa vel libro ipsi impressa (c. 22) vel aliunde certa signa, qualia ORSVS **) produxit, quae non admodum recentiorem hunc librum calamitatibus a SEVERO Christianorum familiae inflictis, annum igitur natalem huius libri fere CCIV. aut sequentem ostendunt.

§. XLII.

Hos nondum fere libros contra Ecclesiam Orthodoxam confecerat, cum alii se generi disputationum aduersus haereticos dederet. Namque horum doctrinas libris statim sibi subiectis TERTVLLIANVM exagitasse, non abhorret a vero, quoniam ipsi hi libri eandem fere aetatem magna sub SEVERO calamitate Christianorum paullo posteriorem produnt; et si quis coniecturae dandus est locus,

*) c. 1. p. 715. D., c. 6. p. 721. A. c. 10. p. 726. D. c. 16. p. 735. D. cet.

**) in diss. de pace et absolutione capitalium criminum a catholica Ecclesia tribus prioribus Saeculis non denegata. Cap. IV. Digress. 3. p. 120. sqq.

locus, non inepte quis TERTVLLIANVM concentum cum vera Ecclesia suum in rebus ad fidem pertinentibus ipsis his doctrinis aduersus haereticos defendendis confirmare voluisse diceret. Ac in his libris nulla videtur antiquior disputatio illa, quae est aduersus PRAXEAM; nam et videtur paullo ante librum *contra Valentinianos* conscripta; nusquam enim in hoc *Antipraxea*, quamuis saepenumero Valentinianos commemoret, ad librum Valentinianis oppositum prouocat, quem morem alias, id quod omnibus ipsum legentibus constat, tenere solet TERTVLLIANVS; et quod videtur ad ea, quae diximus, confirmanda, accommodatius, PRAXEAS is erat haereticus, quem Montanistae sibi longe molestissimum putare debebant, quoniam is ipse, praeterquam quod errorem doctrinae de Triade sanctissima aduersum disseminauerat, persuaserat etiam Pontifici Romano, quem viri docti satis bene VICTOREM fuisse existimant, vt iam paratam Montanistis pacem refringeret (Vid. c. 1.). Neque ergo difficile est credere, initium disputationum suarum TERTVLLIANVM a velitatione cum PRAXEA fecisse. Quam nemo negabit a TERTVLLIANO Montanista fuisse susceptam; ipsum enim nomen Psychicorum (c 1.), ipse PARACLETVS, in quo se melius de veritate mysterii de summa maxima Triade edoctum profitetur (c. 2. p. 635. A. c. 8. p. 639. D. &c.), ipsa denique

nique professio: agnitionem PARACLETI et defensionem seiunxisse se a Psychicis, ponunt illud supra omnem dubitationem. Sed de ipsa huius libri aetate nos non audemus asseueranter pronunciare, quamuis, si ista aduersus PRAXEAM disputatio prima est inter concertationes cum haereticis, atque hae secutae sunt statim libros Orthodoxae Ecclesiae oppositos, anno fere CCIV. aut V. adsignari non male possit. Hanc excipisse librum *aduersus* HERMOGENEM non dubitarim dicere, est enim iste antiquior libro *de anima* et illo *aduersus Valentinianos*, vt postea docebitur, qui cum compositi sint fere transactis furoribus Seuerianis, eidem cum *Antipraxea* anno tribuendus videtur noster libellus, quem a Montanista TERTVLLIANO profectum esse peracerba in repetitas ab HERMOGENE nuptias oratio (c. 1.) non obscure declarat. Huic veluti appendicem adiecit, quod initium libri et multa alia loca docent, librum *de anima* refertum somniis innumerabilibus, qui habet haud dubias Montanismi notas *), sed fueritne eodem fere cum libro *aduersus* HERMOGENEM anno, an post annum demum CCVIII. scrip-

*) e. c. cum c. 55. et 58. Paracleti monita et testimonium excitat, ibidemque et c. 9. (p. 311. A.) dicit suos *spiritalia charismata agnoscere, ac post Ioannem quoque Prophetiam meruisse consequi.*

scriptus, illud vero cadere in disceptationem potest. Nam c. 2. (p. 324.) *Inesse*, ait, *nobis τὸ ἀντιζύγιον naturaliter iam et* MARCIONI *ostendimus*; quae disputatio in libro, qui exstat, *aduersus* MARCIONEM secundo c. 6. occurrit; sed potest etiam a TERTVLLIANO vnus librorum contra MARCIONEM deperditorum intelligi. Si illud statueris, erit *de anima* scriptio posterior anno CCVIII; sin hoc, potest etiam ante illum annum collocari. Quarum sententiarum mihi magis posterior probatur: nam vt appendices librorum, qualis est noster libellus, magis moris est statim, non longo post tempore, iis subiicere, sic et eodem modo in *Scorpiace* amissos iam libros aduersus MARCIONEM excitat (V. supra §. XXVI.), et erit ordo librorum TERTVLLIANI, si ista admittatur sententia, multo concinnior. Etenim in ista *Scorpiace*, quam probauimus anno CCIV. scriptam fuisse, haereticos, Gnosticos et Valentinianos, queritur impugnare supplicia sponte a Christianis propter religionem suscepta (c. 1. p. 176. a. c. 4. 3.). Sed in libro *de anima* (c. 55.) multa disputat de gloria martyrum, et huic libro, vt postea apparebit, statim subiecit aduersus *Valentinianos* librum, in quo (c. 30. init.) impugnatam ait a Valentinianis martyrii necessitatem. Itaque satis videtur veritati consentaneum, nostrum *de anima* et *aduersus Valentinianos* librum non multo post *Scorpiacen* anno fere CCV. fuisse conscriptum.

§.

§. XLIII.

Ordo igitur librorum poſtulat, vt nunc de hac VALENTINIANORVM reprehenſione dicamus. Eſt vero illa defectione TERTVLLIANI ad Montaniſtas inferior: quod quidem dicta huic diſputationi adſperſa non planiſſime docent; nihil eſt enim in hoc libello doctrinarum, quod non potuiſſet etiam ab Orthodoxo proficiſci; ſed tamen id apparet dupliciter. Primum, quod iam ſe dicat (c. 16. extrem.) cum HERMOGENE de eodem atque cum Valentinianis argumento congreſſum fuiſſe, quae Antihermogeniana diſputatio eſt a nobis modo Montaniſtico ſcriptori aſſerta; deinde quod vehementer optat (c. 5. extr.) vt ſibi daretur asſequi PROCVLVM in omni opere, quem et *virginis ſenectae et Chriſtianae eloquentiae dignitatem* appellat. Hunc PROCVLVM ego non dubito PROCVLVM illum Montaniſtam fuiſſe, cuius exſtat apud EVSEBIVM (lib. VI. H. E. c. 20.) memoria, cum propter laudem virginitatis eius, quam tanquam praeclaram in eo virtutem TERTVLL. collaudat, tum propterea, quod ipſum *noſtrum* nuncupat, diſtinctum hoc nomine ab iis, quos modo laudauerat, IVSTINO MARTYRE, MILTIADE (*Eccleſiarum Sophiſta*, vt ait forte incenſus odio huius viri, qui, (vt refert EVSEBIVS l. c. lib. V. 17.) etiam ſe Montaniſtis oppoſuerat), atque IRENAEO, ſcriptoribus Orthodo-

thodoxae Ecclesiae. Sed ipsam huius libri aetatem si quis subtilius percunctatur, satis videtur consentaneum dicere, eum esse non ita multo post sopitam quodam modo crudelitatem in Christianos exaratum. Nam et confessionem veritatis christianae sub potestatibus istius saeculi et apud tribunalia praesidum (quam vrget c. 30.) defendere non admodum necesse erat, nisi tum vel ipsum illud calamitosum tempus, vel eius viua memoria exstitisset, et est, vt modo dicebamus, hic liber eodem fere cum *Scorpiace* tempore scriptus, postquam furor SEVERI restinctus fuerat, vt historia huius temporis docet. Itaque placet ad librum *de praescriptionibus haereticorum*, progredi, quem huic subiicere non dubitamus; quidquid etiam in contrariam partem TILLEMONTIVS *) et WHISTONVS **) disputauerint. Nam libro I. *aduersus Marcionem* c. 1. (p. 431. A. se aliquando exaraturum promittit disputationem *de praescriptione* aduersus haereticos, e quo hoc necessaria conclusione elicitur, demum post annum CCIII. nostrum librum luci fuisse expositum. Atque illud ipsum, neque tempore eo, quo librum nostrum perscriberet, vacuum a Montanistarum errori-

*) l. c. Part. III. p. 203. et not. 6. sur TERTVLLIEN. p. 656.

**) in scripto: the true origin of the Sabellian and Athanasian Doctrines of the Trinity p. 3. sq.

roribus fuisse animum TERTVLLIANI, clarissime ostendit; vt non dicam, horum errorum vestigia non obscura esse in hoc libro, veluti c. 40. vbi, cum doceat, etiam malignum genium aemulari institutiones diuinas, *quid quod* inquit, *et summum Pontificem in vnis nuptiis statuit*, *habet et virgines, habet et continentes*, et quae sunt generis eiusdem. Sed age aperiamus ea capita, vnde omnis ad hanc caussam disputatio ab iis, qui contra sentiunt, ducitur. Ac primum aiunt, locum a nobis e libro *aduersus* MARCIONEM exitatum significare etiam posse librum iam scriptum, WHISTONVS etiam aliud exemplum ponit huius loquendi modi nec necessarium in re omnibus nota nec vllo modo aptum e lib. V. c. 19. Sed illud defendi non satis potest. Nam quotiescunque TERTVLLIANVS aliquem librum iam a se compositum profert, nunquam futurum adhibet loquendi genus, sed vbiuis praeteritum, atque eodem, opinor, modo praeteriti temporis flexionem vsurpaturus fuisset TERTVLLIANVS, vt fecit de hoc libro alibi *), si illum iam a se compositum voluisset dicere. Neque vero illud minus est contortum, cum locum ex *Antimarcione* TILLEMONTIVS putat remanere potuisse e libris iis, quos ante hoc, quod exstat, opus *aduersus* MARCIONEM iam contra eum scripserat. Nam et illud mera coniectura est nullo modo probabilis propterea,

*) in libro *de carne Christi* c. 2. p. 359. A.

terea, quod TERTVLL. cum se ad scribendos nostros *aduersus* MARCIONEM libros accingeret, vnam illi oppositam disputationem rescissam, alteram amissam confirmat, et istud argumentum TILLEMONTII in se etiam ineptum est. Quod vero dicit, librum *de carne Christi* esse priorem libris nostris *aduersus* MARCIONEM, hunc vero posteriorem libro *de haereticorum praescriptione*, ea non conor attingere; est enim ea de re satis §. XXVIII. et XXIX. disputatum, vnde intelligetur, primum nostrum librum Antimarcionis, de quo hic quaerimus, non esse cum ceteris editum, nec vllo modo illo *de carne Christi* posteriorem. Sed in fine libri de praescriptione TERTVLLIANVS: *nunc quidem generaliter*, inquit, *actum est a nobis aduersus haereses omnes, certis et iustis et necessariis praescriptionibus repellendas a collatione scripturarum, De reliquo — — etiam specialiter quibusdam respondebimus*. Audio. Quid ergo est? omnes sunt TERTVLL. aduersus haereticos libri posteriores eo, qui est *de praescriptione*. At istum locum TILLEMONTIVS, vt mihi videtur, non recte cepit. Nam in eo loco non generatim in hoc libro, TERTVLLIANVS ait, se haereticos confutasse, sed addit, se id fecisse vniuerse *certis et iustis et necessariis praescriptionibus*. Itaque in aliis libris non se pollicetur separatim confutaturum haereticorum singulorum doctrinam, sed ostensurum se, singulos etiam haereticos eorumque

que scita aetate doctrinis recte sentientium cedere. At denuo WHISTONVS l. c. p. 4. antiquior est is *de praescriptione* commentarius *apologetico* TERTVLL. Quam ob rem obsecro? *expedite*, inquit in *apolog*. c. 47., *praescribimus adulteris nostris, illam esse regulam veritatis, quae veniat a Christo, transmissa per comites ipsius, quibus aliquando posteriores diversi isti commentatores probabuntur.* Acutum vero hominem, qui cum de praescriptione audit, etiam librum super ea re scriptum videt! Et ea quidem oppugnatio ad aetatem huius libri magis pertinebat; cetera, quibus se adactos eo dicunt, vt hunc librum e numero Montanisticorum proscriberent, haec sunt. *Primum* WHISTONVS adiectum libro nostro libellum, qui haereticos ortos in familia Christianorum recenset, obiicit, in quo planissime οἱ κατὰ φρύγας haeretici condemnantur; quod esset argumentum nullo modo eludendum, si, quod probandum suscipit WHISTONVS, hic libellus vindicari TERTVLLIANO posset. Sed quid pro sententia hodie a viris doctis prorsus profligata disputet, audiamus tamen. Idem est, ait, in hoc, quod in scriptis TERTVLLIANI, dicendi genus. Quomodo tandem? Graeca saepius verba libellus latinis miscet; loquitur eo modo, quo Africani solent, horrido illo et paene barbaro; acutis persequitur haereticos conclusiunculis, multa etiam ex IRENAEO sumit; denique haereticos narrat

rat a TERTVLLIANO commemoratos, etiam eos, quos vnus ille habet, veluti EBIONEM et PRAXEAM. At si, qui hunc libellum scripsit, Afer genere fuit, vel TERTVLLIANVM descripsit? Nihil ad haec WHISTONVS Progrediamur ergo. Clarissime AVGVSTINVS, (de Haer. n. 86.): TERTVLLIANVS *transiit ad Phrygas, quos antea destruxerat.* Vbinam tandem? Nusquam, ait WHISTONVS, tam ample quam in hac appendice. Certe audiam vnde haec WHISTONVS didicerit. HIERONYMVS *aduersus Luciferianos* ex hoc, de quo quaerimus, libello multa tamquam ex antiquo scripto sumit, itemque EPIPHANIVS. Sit ita sane, descripserint igitur multa; ergo hic libellus magnam habet antiquitatem; habet profecto, etiam TERTVLLIANO forte aequalem; an eum etiam parentem habeat, id nondum video a WHISTONO planum his testimoniis factum. *Deinde* abhorrere arbitrantur: quod TERTVLLIANVS, separatus a communi Ecclesia, scripserit librum tam bellum tamque fortem ad exagitandos omnes, qui se erroribus ab Ecclesia separassent; ac, etiamsi tanta vis insit veritati, vt etiam inuitis se conspiciendam defendendamque praebeat, ipse quoque TERTVLL. saepius in libris haud dubie in Montanismo conscriptis praescriptioni aduersus haereticos insistat; tamen tanto cum consilio et amplitudine nusquam hoc telo eum fuisse vsum animaduertere iubent. Quae disputatio est magis, quam decet,

decet, arguta. Nam Montanistae, ipsa etiam TERTVLL., id quod constat, (v. de jejun. c. 1. de virg. vel. c. 2.) numquam se alienos in doctrinis ad fidem pertinentibus ab Orthodoxis professi sunt, neque TERTVLL. vsquam Psychicos ponit in numero haereticorum, sed ab iis planissime distinguit (e. g. in *de monog.* sub init.). Modo emendatam aiebant et perductam ad perfectionem disciplinam suam, neque in rebus, quae sub fidem cadunt, de quibus dissensio vnice haereticos constituit, se discrepantes a doctrina Christi et Apostolorum confirmabant. Itaque nihil mirari attinet, quod ex aetate recentiori doctrinarum ab haereticis defensarum argumentum ad eos impugnandos duxerit. Alterum vero illud TILLEMONTII nihil est. Etenim etsi suscipiam, quod hic consilio, sed in ceteris libris obiter, de hac regula doctrinarum iudicandarum TERTVLL. disputauerit, tamen illam non obscure, sed plane satis, proponit in libris aduersus haereticos, et ad illam rem ex instituto disputandam librum nostrum destinauerat, alioque modo confutat in ceteris haereticorum ineptias. Atque haec ipsa possunt etiam opponi alii cuidam aduersariorum argumento, non leui illi quidem, sed ita forti, vt paene nos videri posset pertrahere in aduersarias partes posse, sed a TILLEMONTIO, quod miror, non satis illustrato. Videlicet summum in doctrinis

Apo-

Apoſtolicarum Ecclesiarum cum ſuis conſenſum, ſed vehementem ab haereticis diſſenſum proponit (cap. 36.), et, quod longe maius eſt, vehementer (c. 21.) exagitat haereticos propterea, quod conſueuerant dicere, non omnia Apoſtolos ſciſſe, quod ipſe illis videbatur Ieſus Chriſtus dixiſſe apud Ioannem verbis his: *multa vobis a me dicenda reſtant, ſed ſuſcipere ea nondum poteſtis.* Hos poſtea retundit verbis Chriſti iis, quae ſuperioribus ſubiecerat: *cum venerit ille ſpiritus, is vos ad omne id, quod verum eſt, cognoſcendum perducet;* vnde effici poſſe putat, omnia fuiſſe edoctos Apoſtolos, nam ipſos illos ſpiritum a Chriſto poſtea omnino accepiſſe ait ex Actis Apoſtolorum haud dubie conſtare. Atqui haec cogitanti cuidam, et apud ſe reputanti ſcita Montaniſtarum, qui, fere ad eumdem illum locum Ioannis poſteriorem prouocantes, Paracleti diſciplinam perfectiorem quoque diſciplina Chriſti et Apoſtolorum defendebant, videreturne igitur illi TERTVLLIANVS tam clare aduerſus ipſos Montaniſtas ſententiam dicere, vt dubitari de ὀρθοδοξία huius libri non poſſet? Non equidem puto. Nam, etſi hic locus magnam habeat rationem, potuit tamen proferri etiam ab eo, qui ſtabat a Montaniſtarum partibus. Etenim, vti diximus, nusquam TERTVLL. vllum admittit inter Montaniſtas et Orthodoxos Apoſtolorum ſectatores diſſenſum de iis eſſe, quae fide accipien-

pienda sunt; et quod, nullius verae doctrinae expertes fuisse Apostolos, defendit, illud dari a quouis Montanistarum poterat. Sed emendatiorem demum per Paracletum disciplinam, doctrinas etiam non nouas, sed magis confirmatas veteres Christianorum, propugnabant, immo ipsos ritus, quos recentius inductos apud MONTANI sectatores rectius sentientes clamabant, vt probet e sacris litteris, ipsorum etiam Apostolorum vel consuetudine vel praeceptis, multis in locis TERTVLLIANVS laborat. Sed ii haeretici, adversus quos TERTVLL. instituta est in libro *de praescriptione* disputatio, multarum Christi doctrinarum vel rudes Apostolos fuisse dictitabant, vel Christum non omnia omnibus tradidisse, vt noster ait in ipso hoc, quem tractemus, loco. Quam ob rem cum locus is, de quo disputamus, a Montanista non minus potuerit adhiberi, quam a socio Ecclesiae recte sentientis, hoc quaeritur, vtra sit sententia v. interpretatio ad veritatem propensior? Vbi ego non multum dubito, quin ipsum hunc librum dicam a TERTVLL. Montanista proficisci. Nam primum sunt libri Septimiani e disciplina Montanistarum ducti, in quibus illi instat praescriptioni in caussa haereticorum, nec vllo modo, quod vsu ipsi venit de libris omnibus suis, ad quos remittere lectores poterat, suum *de praescriptione haeret.* opus antestatur, veluti in libro *aduersus Praxeam* c. 2. et *aduersus* HER-

MOGE-

peccassent, quam prorsus destruxisset in libro *de pudicitia*, et in illo libro ipsum illum profiteri, se nunc confutare velle librum, quem olim haeresi communis Ecclesiae addictus pro hac potestate scripsisset. In qua vniuersa disputatione multo sapientior mihi videtur HOFFMANNVS quam in ceteris. Namque (l. c. § XIII.) pulchre monet is, longe diuersam esse quaestionem in libro *de poenitentia* propositam ab ea, quam TERTVLLIANVS in commentario *super pudicitia* posuit, atque etiam Montanistas omne illud potuisse defendere; quod est in libro *de poenitentia* propositum. Videlicet non super ea re erat Orthodoxos inter et Montanistas quaestio: possentne ii, qui ad impuritatem pristinam grauioribus delictis rediissent, interposita poenitentia veniam male factorum a Deo impetrare, quod neutri, ne Montanistae quidem, negabant, quos potius constat ipsam ἐξομολογησιν a reis postulasse, sed eam quidem non ita, vt impetraret, qui peccauerat, veniam ab Ecclesia et coniunctionis cum illa restitutionem, sed vt incitarentur probi ad supplicandum Deo, vt huic peccatori tandem aliquando veniam concederet. Sed illud quaerebatur potius: liceretne Ecclesiam vsurpare potestatem, qua se non destitutam etiam ipsa sentiret, recipiendi seiunctos a societate sua peccatores, in amicitiam veterem et communionem sacrorum; quod Montanistae ita negabant fie-

ri

ri debere, sed Orthodoxi ita posse fieri aiebant. Hanc igitur licentiam vsurpatam ab Orthodoxis TERTVLLIANVS in libro eo, qui est *de pudicitia*, vehementer falseque exagitat, sed in libro *de poenitentia* neque confirmat neque impugnat etiam, sed de illa venia loquitur, ad quam etiam iis, qui immersi essent grauissimis flagitiis, apud Deum, si ad bonam mentem rediissent, aditus non esset impeditus. Ex quo etiam illud efficitur, non reuocare TERTVLLIANVM in libro *de pudicitia* id, quod in singulari libello Orthodoxorum olim sententiae addictus scripsisset, sed nihil nunc fatetur nisi se aliter sentire de ista venia a coetu sacro concedenda, quam olim inter Orthodoxos non quidem scripsisset, sed sensisset tamen. Quid ergo est? TERTVLLIANVMNE putaremus hunc librum in Montanismo scripsisse? Neque hoc audeo dicere. Nam etsi peccatoribus ad pristinam eamque peruersam vitam redeuntibus non nisi vnam eamque vltimam spem veniae apud Deum impetrandae polliceri videatur (c. 8. p. 145. A. C.); tamen et in ea re nihil docet, quod proprium fuisse legamus Montanistarum, sed quod etiam ab aliis Orthodoxorum vehementer propugnatum esse inueniamus *): nullam spem

*) Vide HERMAE Pastorem Mandato IV. in FABRICII Apocryphis N. T. T. III. p. 845. sq. et loca ibi a FABRICIO citata.

ſpem eſſe ſalutis iis, qui poſt ſuſceptum baptiſmum iterum grauius et ad iacturam verae pietatis peccaſſent, quod peſſimam baptiſmi differendi conſuetudinem in Eccleſiam poſtea intulit; et quae durius locutus eſſe videri poterat, ipſe his verbis ſubiectis mitigat: *Verum non ſtatim ſuccidendus ac ſubruendus eſt animus deſperatione.* Quare ad quam vel aetatem vel doctrinam hic liber referendus ſit, cum aliae rei dirimendae in hoc libro ſignificationes non exſtent, me quidem prorſus neſcire profiteor.

§. XLV.

Atque etiam illud non me fateri pudet de libro, quem *aduerſus Iudaeos* conſcripſit. In quo nihil eſt, quod MONTANI ineptias ſaperet; ſed neque illud admirationem habet; nulla enim fere exſtitit TERTVLLIANO in hoc libro talium commemorandarum opportunitas. Quare illud eſt videndum, vtrumne ibi aliqua reperiatur temporis ſignificatio. Et ea eſt, quidem ſubobſcura in duobus locis: Prima c. 7. in quo (p. 212. D.) *Britannorum inacceſſa Romanis loca* commemorat, et paulo poſt eos *Oceani ſui ambitu concluſos*. Quae res quidem BARONIVM *), ALLIXIVM alioſque deduxit in eam opinionem, vt crederent poſt victorias SEVERI a Britannis reportatas ſcriptum hunc librum eſſe, et ita anno fere CCVIIII; quod ego non dixerim; nam quomodo tum tandem

loca

*) Annal. Eccleſiaſt. ad a. 212.

loca Britannorum dici inaccessa potuissent, qnorum sibi auditum Romani fecerant; et qui potuisset TERTVLL. dicere: *trans istas gentes Romanos porrigere regni sui vires non posse*, cum illud ipsum inter Britannos fecissent. Nimis profecto clare confirmat HERODIANVS *), SEVERVM non modo GETAM in iis Britannorum regionibus reliquisse, quae imperio Romanorum subiectae erant, sed SEVERVM quoque, pergit, latius se profudisse. Neque vero murus a SEVERO in Britannia exstructus, qui BARONIVM ceterosque decepit, is est, quo TERTVLL. significat conclusos finibus suis Britannos fuisse, neque enim muro sed *intra Oceani ambitum conclusos Britannos* planissime dicit. Sed ista demum, quae de Britannis ceteri scriptores tradiderunt, sunt in expeditione SEVERI aduersus eos facta, quam constat fuisse anno CCVIII. susceptam. Prior igitur hic TERTVLL. liber exstitit, et multo prior quidem, si quid video, recteque TERTVLL. altero in loco disputauit, qui est c. 13. Neque enim tempore scripti huius libri cuiquam Iudaeorum permissus erat aditus ad Bethlehemum aut agrum circumiacentem, aut Hierosolyma. Enimuero constat, SEVERVM multa rogasse Iudaeis amicas leges, quas in compendio recitauit IACOBVS BASNAGIVS **) ac ista

*) Histor. lib. III. c. 14. p. m. 170.
**) Histoire des Juifs Tom. VIII. p. 49. sq.

ista iura SPARTIANVS *) ait fundata ipsis esse, tum, cum SEVERVS, capta Ctesiphonte, in Aegyptum proficisceretur, h. e. A. fere CCII. Itaque non est credibile, cum multa ipsis iura concesserit, amplius quemquam prohibuisse ab aditu vel Hierosolymorum vel cuiusquam alius in Palaestina loci, nec dici potest exilium Iudaeorum vel TERTVLLIANI *aduersus Iudaeos* librum demum post illum annum exstitisse, sed antea magis. In qua sententia confirmari videor loco aliquo TERTVLL. *ex Apologetico* (c. 21. p. 10. D.) vbi praeter alia Iudaeis narrat, ne aduenarum quidem iure concedi, vt terram patriam saltem vestigio salutarent. Quod etiamsi falsum sit de vniuerso Palaestinae tractu, e quo non videntur Iudaei ne per HADRIANVM quidem eiecti, quod multis locis scriptorum veterum in primis docuit IO. MASSONVS **); tamen TERTVLL. ita oportuit existimasse in *Apologetico*, vnde ceteris, quae diximus, assumtis, eiusdem fere aetatis esse librum *aduersus Iudaeos* colligi quodam modo potest. Sed cum neque annus huius libri accurate possit definiri neque perspicuum sit: senseritne iam tum TERTVLL. cum Montanistis? placuit etiam hunc librum iis adiungere, quorum nec aetas nec doctrina appareat; et collectis omnibus iis, quae

*) in vita SEVERI. c. 16.
**) in Collectaneis historicis ad opera Aristidis edit. a SAM. IEBBIO §. VI. n. 8.

quae hactenus propoſita ſunt, ita fere ordinem librorum TERTVLL. conſtituere:

Ante ſuſc. Montanism.	*In Montanismo*	Scorpiacen
de oratione	de corona.	aduerſus Valentin.
ad martyres	de virgin. veland.	adu. Marcion lib. I.
de ſpectaculis:	de cultu feminar.	de praeſcr. haeretic.
de idololatria	de fuga in perſeq.	I. II - IV. adu. Marc.
Apologeticum	de exhort. caſtit.	de carne Chriſti
libr. 2. ad nationes	de monogamia	de reſurrectione
de teſtim. animae	de jejuniis	liber. V. adu. Marc.
de baptismo	de pudicitia	de pallio
libr. 2. ad vxorem	aduerſ. Praxeam	(de patientia)
(aduerſus Iudaeos)	adu. Hermog.	ad Scapulam
	de anima	(de poenitentia).

§. XLVI.

Atque hic poſſemus finem facere diſputationis noſtrae, neque enim cetera TERTVLLIANI ſcripta, quae vel perperam ſunt ipſi adſcripta, vel non exſtant, excutere nobis eſt propoſitum. Sed in animum venit quaedam de actis illis SS. PERPETVAE FELICITATIS dicere, quae, ſunt, qui etiam TERTVLLIANO tribuerint. In quibus vnum illum GVIL. WHISTONVM impugnare placet, qui omnem operam dedit, vt haec acta TERTVLLIANO asſereret *). Atque is SS. illas martyres non quidem arbitratur e diſciplina Montaniſtarum fuiſſe, quod quibusdam placuit, veluti SAMVELI BASNAGIO **), ſed haec qui collegit, eum plane putat non Montaniſtam modo, ſed et TERTVLLIANVM fuiſſe.

*) in the ſacred hiſtory of the Jewiſh and Chriſtian Church. Part. II. Vol. 6. p. 477. 78.
**) in Annalib. Polit. Eccleſ. Tom. II. p. 224. ſq.

fuisse. Qua de re nobis sedet contraria sententia. Nam primum multa sunt in ipsis, quos PERPETVA reliquit, commentariis, quae haud dubie eam ostendunt e Montanistarum familia fuisse. Idque iam occupauit BASNAGIVS, sed nactus est, qui contra diceret, IOSEPHVM AVGVSTINVM ORSIVM qui, quamuis eum, qui acta ista collegit Montanistam existimet, tamen strenue, in defendenda recta harum martyrum fide laborat *); cuius argumenta memini mihi olim legenti istam rem non persuadere, sed plurima continere ab hac disputatione prorsus aliena. Sed nunc quidem non est ad manus; itaque vnum WHISTONVM persequamur. Ille: ne litteram quidem, quae Montanismum sapiat, ait, esse in his PERPETVAE et SATVRI commentariis, e quibus paene ista acta composita sunt; quod quam a veritate abhorreat, postea docebimus; deinde hoc vnum sufficere ad omnem litem componendam putat, quod TERTVLL. primus fuerit, qui errores Montanistarum in Africam tempore fere eo, quo supplicia ab his martyribus sumta sunt, induceret, quare cum vix in Africam haec scita fuissent delata, eo tempore non posse dici homines litterarum rudes longe remotos a Carthagine,

*) in diss. apologet. pro SS. PERPETVAE, FELICITATIS et sociorum martyrum orthodoxia, aduersus SAM. BASNAGIVM. Florent. 1728, 4to.

ne, quales isti fuerunt, iam istam disciplinam suscepisse. In quo sermone non vnus error reperitur. Primum hoc sumit sibi haud dubie, quod isti martyres mortem subierint Tuburbii, cuius vrbis scio mentionem iniectam esse in spuriis horum actorum exemplis, et est quoque eius nomen a WHISTONO expressum; sed et per meliora ἀπόγραφα et argumentis VALESII ac RVINARTI *) satis explosum. Quare si eos, vt illi viri docuerunt, Carthagine interemtos credamus, facile accipere hi notitiam errorum Montanistarum potuissent, cum TERTVLLIANVM Carthagine vixisse omnes norint. Vnde vero WHISTONVS docebit TERTVLL. primum fuisse, qui in Africa hos errores et tempore fere suppliciorum ab his martyribus sumtorum sparserit? Et si haec etiam dederim; quid obsecro incredibile est, errores a TERTVLL. in Africa disseminatos, quos ante annum CCV. iam scriptis defenderat (huic enim anno mortem SS. martyrum WHISTONVS adiunxit), perceptos ab his martyribus fuisse, in primis cum plurimi ad societatem MONTANI accedentes, expertes litterarum fuerint et ita horum martyrum similes. Ac multo magis abhorret id, quod nihil sit somniorum MONTANI commentariis ipsius PERPETVAE et SATVRI adspersum. Nam *primum* magna est suspicio humani sensus in ipsis speciebus his hominibus obiectis.

*) in not. ad acta martyr. p. 90. 91. Ed. Amstel.

ctis. Etenim PERPETVA non modo statim cum baptismo se profitetur dotem futurorum praenunciandorum accepisse *); sed ita etiam fidenter de ea dote loquitur, vt pro arbitrio futura praesagire et vel ab ipsis inferni suppliciis mortuos liberare posset **). Quam postremam arrogantiam non excutiam nunc quidem, sed vehementer tamen dubito, an temporibus iis, in quae aetas PER-

*) Acta Perpet. et Felicit. in RVINARTI Actis martyrum sinceris. Ed. Amst. p. 93. §. III. *In ipso spatio paucorum dierum baptizati sumus, mihi autem Spiritus dictauit: nihil aliud petendum in aqua, nisi sufferentiam carnis.*

**) ibid. p. 94. §. IV: *Dixit mihi frater meus: Domina soror, iam in magna dignitate es, et tanta, vt postules visionem, et ostendatur tibi, an passio sit, an commeatus?* (i. e. an futurum sit, ut mortis periculum effugias? V. HOLSTENII not. ad h. l. ibid. p. 106. qui bene obseruat locum TERTVLLIANI, in quo *sorores a Domino* commemorat *dignationem* i. e. gratiam singularem,) *quotiescunque desiderent, consequi.*) Pergit illa: *Et ego, quae me sciebam fabulari cum Domino, cuius beneficia tanta experta eram, fidenter repromisi ei dicens: Crastina die tibi renuntiabo.* — — Deinde (p. 96. §. VII.) *profecta est ipsi vox et nominauit Dinocratem*, fratrem iam mortuum, *et cognouit se statim dignam esse et pro eo petere debere. — — Continuo ipsa nocte ostensum est ei in oramate:* periclitari mortuum Dinocratem. Sed (§. VIII.) crebras *post preces intellexis translatum esse de poena.* Tantam vim ne preces quidem Apostolorum aut cuiusuis magni legati Dei vmquam legimus habuisse!

PERPETVAE incidit, h. e. saeculo P. C. N. secundo labenti, illa miraculorum facultas et quasi immanens virtus, quae Apostolis Ecclesiaeque Apostolicae data erat, recte tribui debeat? Cuius sententiae, vt breuitati locus detur, duas proponam rationes. Vna haec est, quod doceri nullo modo possit, quemquam, si ab Apostolis discesseris, vel accepisse talem facultatem, nisi manibus eorum sibi impositis, vel illam communicare iterum cum aliis potuisse; contra, qui in contraria partem disputari possint, plures sunt et satis illustres loci. PETRVM et IOANNEM Apostolos, vt hoc vtar, quare tandem a ceteris missos esse Samariam (Act. VIII, 14. sq.), quare manibus impositis virtutem efficiendorum miraculorum distribuisse nouis Christianis dicas, cum ipse iam PHILIPPVS Euangelista multis miraculis Samariae celebritatem esset consecutus; quare Christiani Ephesini (Act. XVIIII., 2. sq.), ad quos primus nunc PAVLLVS Apostolus accesserat, neque accepisse se spiritum S., neque etiam scire, quid hoc rei esset, potuissent dicere, nisi ita, quemadmodum dicebamus, fuisset? Quod si ita est, neminem affirmare audeo sub finem Saec. II. fuisse Christianorum, qui huiusmodi facultate splendesceret: neque enim tum, qui ab Apostolis eam potuissent accipere, in viuis versabantur. Altera ratio in loco Eph. IIII., 7. sq. continetur. Etenim cum

PAVL-

PAVLLVS multa superius disputasset, quibus iis etiam, qui adhuc fuerant cultum deorem secuti, eamdem cum Iudaeis partem vindicaret gratiamque diuinam, vt dissentientes inter Christianos Iudaeos ac gentiles in concordiam redigeret; postea, animaduertens, facultates ad miracula multum ad alendam vtrorumque discordiam facere: et quod ipsae hae pro arbitrio Christi sapientissime singulis sint distributae, et quem finem habeant, et quod non exstiturae sint nisi ad certum tempus, perspicue confirmat. Quo in loco quin intelligendae sint non communes omnibus Christianis eaeque spirituales facultates, sed quorumdam Christianorum ad propria miracula producenda idoneae, nemo, opinor, dubitabit, qui vel haec cum iis contulerit, quae sunt ab Apostolo Rom. XII. 3-8. et ad 1. Cor. XII. seq. disputata. Atque illas addit PAVLLVS (v. 13.) datas esse *μέχρι καταντήσωμεν οἱ πάντες εἰς τὴν ἑνότητα τῆς πίστεως, καὶ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ κ. τ. λ*; vnde efficitur, eo tempore exstinctas has facultates fuisse, quo cum ii, qui e Iudaeis, tum qui e gentilibus Christiani facti erant, (*οἱ πάντες*) *) in iisdem rebus credendis agnoscen-

*) Illud *οἱ πάντες* non omnes in vniuersum Christianos significare, sed referri debere ad utrosque, Iudaeos et Gentiles inter Christianos,

cendoque vno illo filio Dei consensissent, et vniuersa ex vtrisque collecta societas Christianorum (quae hic, ducta a tabernaculo Mosaico, repleto illo diuino splendore, similitudine, πλήρωμα τῦ Χριςῦ coll. c. I., 22. 23. dicitur) ad virilem quasi aetatem perducta, non se iactandam amplius fraudibus doctorum Ἰȣδαιζόντων permitteret. Sed istud tempus non ita multo post Apostolorum omnium obitum, aut sub mediam fere Saec. II. partem exstitisse suspicor. Etenim vt HADRIANVS Iudaeis Hierosolyma cultumque ibi

nos, non modo res ipsa docet, cum veras adhucdum inter nos facultates ad miracula extare nemo, qui sapit, dicat, sed multa etiam alia planissime confirmant. Nam in vniuersa hac epistola Apostolus erroribus eorum inter Christianos se opposuerat haud dubie, qui non nisi legis Mosaicae cultoribus gratiam Dei asseruerant, eamque ob caussam litem mouerant aduersus eos, qui e gentilibus ad Christum accesserant: quare vtrisque PAVLLVS vtilitatem e Christi societate capiendam vindicat. Vid. e. c. cap. II. 14. sq. Deinde PAVLLVS nomine νηπίων, quod hic est vers. 14, in primis notat eos, qui legis Mosaicae aequo tenaciores, nullam nisi eamdem necessitatem eius obseruandae agnoscentibus esse salutem, opinabantur, Cf. Gal. IV. 3. sq. Denique locus nostri plane similis Colosf. II., 2. 23. de nimio doctorum Iȣδαϊζόντων etiam aduersus ipsum Christi summum imperium, studio ipsam etiam hanc rem satis ponit supra dubitationem, vt pluribus haec docere, non necesse videatur.

ibi publice celebrandum interdixerat, Christianos, quorum animi adhuc ad Iudaeorum religionem fuerant inclinati, paucis exceptis, SVLPITIVS SEVERVS *), et hunc errorem abiecisse, refert, et MARCVM e gentilibus Episcopum Hierosolymitanum creasse, quorum haud dubie exemplum ceteri eiusdem generis imitati fuere, neque enim post haec disruptam Christianorum societatem pristinis de obseruanda lege Mosaica dissidiis vmquam deprehendimus. Nam etsi quis obuerterit Cerinthianorum, Ebionitarum, Nazaraeorum et Elcesaitarum familias, tamen, qui his, transacta priori Saec. II. parte, se adiungerent, paucissimi fuere, neque existere vllo tempore tanta Christianorum concordia potest, vt nulli sint prorsus, qui dissensum a ceteris profiteantur.

§. XLVII.

Est *porro*, quae magnam moueat suspicionem Montanismi PERPETVAE visio ea, e qua se illa fatetur instantem sibi violentam mortem intellexisse (Sect. IV.) Nempe illi in visione offertur a quodam Pastore buccella casei, edit illa, et qui adstant vniuersi. *Amen* dicunt. Quid hoc est? Nempe significatio necis violentae. Quomodo hoc sequitur: casei particula? et *Amen?* et violentum mortis genus? Mihi, si quid video, non videntur ea coniuncta aliquo modo, nisi

*) in Histor. Sacra lib. II. c. 31.

nisi hanc e Montanistarum familia virginem fuisse dicam, quippe quos, aliquos certe, EPIPHANIVS (haer. XLIX. §. 2.) aliique dicunt in sacra coena, (in agapis forte volebant dicere homines non nimis accurati) caseum adhibuisse. Iam vero vsu venerat inter Christianos vt qui adessent ex multitudine *Amen* adderent in sacro epulo, id quod constat e IVSTINO MARTYRE *), et distribui solebat etiam illud in carcere iis, qui morti erant destinati. Omnia igitur perspicua sunt, si ista virgo e MONTANI disciplina fuisse putatur; si negatur, explicari nullo modo, vt mihi videtur, possunt **).

§. XLVIII.

*) in Apolog. mai. c. 85. et 87. Ed. Grabii p. 125. 131. 132.

**) Sunt quae ex hac PERPETVAE fabula occurrunt non sine magna ratione aduersus ea, quae dixi, disputanda, et adhibita etiam multo cum ingenio a laudatissimo historiae Montanistarum scriptore, THEOPH. WERNSDORFIO §. XVIII., quibus breuiter placet et modeste respondere. Atque mihi non contemnenda omnino videntur, quae veterum nonnulli de adhibito a Montanistis in sacris epulis caseo tradunt, vnde nomen *Artotyritarum* traxerunt. Nam etiamsi illud inepte de modo sacrae coenae apud eos dicatur, longeque illud praeclarius etiam a viro docto ad agapas Montanistarum et oblationes referatur; nostra tamen caussa nihil postulat magis, nisi vt vsus casei his eorum agapis vindicetur. Quod fieri facile potest non modo propterea, quod nulla alia reddi ratio potest orginis tam ridiculae cul-

pae

§. XLVIII.

Sed ad alterum veniamus, quod eſt in eo poſitum: fueritne is, qui haec acta collegit, vel ſcriptor e Montaniſtarum ſecta, vel idem ipſe TERTVLLIANVS; quod utrumque WHISTONO placet, recte quidem, ſi de illo quaeritur; ſi de ipſo TERTVLLIANO, longe ſecus. Illud igitur ſuperius plane WHISTONO

pae atque cognominis, ſed quod etiam conſtat, Montaniſtas Xerophagiarum ſtudioſiſſimos fuiſſe, vnde nec lauta fuiſſe eorum ſacra conuiuia facile intelligitur; eoque cibo tenui, qualis caſeus erat, PERPETVAM quoque ceterosque martyres in carcere etiam, cum veluti agapas haberent, vſos fuiſſe, non magis dubitabit, qui, quam miſerabilis ſors eorum in vinculis fuerit, ex actis illis didicerit. Sed quod illam rem adhibuerimus ad efficiendum horum martyrum, inprimis PERPETVAE, Montanismum, conuelli videtur iis, quae vir doctiſſ. l. c. attulit: primum AVGVSTINI AC TERTVLLIANI auctoritate, quorum alter illam PERPETVAE viſionem laudauit, alter non commemorauit in lib. *de anima*. Quorum neutrum, opinor, admirationem habet. TERTVLLIANVS enim, dubitari poteſt, num hanc ipſam, de qua quaeritur, viſionem ſignificauerit; cum a PERPETVA non niſi martyres in paradiſo viſos fuiſſe dicat, cuius rei quis forte mentionem in noſtra viſione deſiderabit; neque is ad cauſam ſuam, quae vnice in aſſerenda ſolis martyribus ante vltimum iudicii diem perfecta felicitate verſatur, apte congruenterque a PERPETVA ſumtum caſeum commemoraturus fuiſſet. AVGVSTI-

STONO assentior propterea, quod et ille scriptor, (in praefatione) *prophetias*, ait, *se et visiones nouas agnoscere et honorare*, — — vnde se et fatetur, *noua haec documenta martyrum et reuelationum adjecisse*, seque (sect. 26.) *quoniam permiserit, et permittendo voluerit spiritus S. ordinem istius muneris*, (h. e. pugnam martyrum cum bestiis in theatro) *conscribi*, haec composuisse jactitat; quod haud scio an non alium quam Montanisticum scriptorem prodat, hanc prae-

GVSTINVM vero, qui in laudibus PERPETVAE totus est, alioque modo traditam illi casei bucellam interpretatur, eum vero quis hanc rem tamen laudasse mirabitur? Sed alterum grauius est; AVGVSTINVS illam casei bucellam signum putat fuisse *dulcedinis felicitatis* PERPETVAE, istamque interpretationem persuasit Viro Cl. qui omnem illam significationem mortis violentae quaerere videtur in scala illa spinis, gladiis, aliisque munita, per quam ascendendum PERPETVAE erat; caseus vero cur adhibitus sit ad sempiternam felicitatem adumbrandam, rationem dicit in lege persequendae metaphorae, ductae ab imagine Pastoris, fuisse. At ego, si nulla alia, nisi haec, fuisset sumtionis casei significatio, quaererem quid esset, quod PERPETVAE caseus a Pastore mulgente fuisset oblatus, non aliquid potius lactis, quod esset ad felicitatem caelestis Canaanis, melle quasi et lacte fluentis, adumbrandam multo accommodatius? Deinde dicat mihi quis, quare PERPETVA hoc commemoret obiectum menti suae,

praecipue ob caussam, quod Orthothoxi non solebant magni aestimare Montanistarum martyres; et ita multo minus, vt supplicia ipsorum atque constantiam, etiam cum visionibus, quas contemnebant profecto, in litteras referrent. At, quod est caput huius disputationis, TERTVLLIANVM eum ipsum scriptorem fuisse, non dabo WHISTONI argumentis, quae sunt ab eo latius proposita hoc modo: *Primum* haec acta sunt, vt praefatio docet, non ita multo post ipsum hoc factum composita; *deinde*, exarata latine; *tum*, ab homine Africano, cuius rei est non leue in horrido Afrorum dicendi genere

suae, quod istam *casei bucellum acceperit iunctis manibus* (ex more in coena sacra apud veteres Christianos recepto) et *vniuersi circumstantes:* Amen! *dixerint*, cuius quod rationem dare possit quisquam dubito, nisi quis caussae nostrae faueat. Denique si ista casei sumtio aliquid in regno caelesti PERPETVAE euenturum significat, et coenam forte adumbrat agni, descriptam in Apocalypsi IOANNIS, ex qua fere omnes sunt istae visiones in Actis laudatis desumtae, Montanistam si dixeris PERPETVAM, multo faciliorem habet cogitationem, quam ob rem ad hoc significandum casei buccella tradita illi fuerit, cum caseo, vti diximus, Montanistae in Agapis vterentur; at si illum caseum non aliquid caeleste dicis respicere, sed coniunctum quidvis aliud cum morte violenta PERPETVAE, explicari istud visum e coena libera potest, quam acta illa (sect. XVII.) referunt martyres, pridie quam supplicia sustinerent, tamquam agapen sumsisse.

nere hic adhibito documentum; *itemque* multa adsunt verba familiaria illa quidem TERTVLLIANO (quod pluribus exemplis probant Holstenianae ad haec acta notae); *postremo*, scriptor fuit haud dubie e schola MONTANI, quam primus hoc fere, quo isti martyres interemti sunt, tempore TERTVLLIANVS in Africa propagnauit; necesse est igitur TERTVLLIANI etiam haec actta esse. Quae omnia nihil, si quid video, docent, nisi TERTVLIANVM esse posse eum, cui collecti hi commentarii debeantur; at eum istos etiam condidisse, illud WHISTONVS non est istis argumentis assecutus. Et sunt profecto in his, quae cum ficta sint ad libidinem, vel plus efficiant, quam velit, nihil efficiant. Nam et illud commenticium est, vti diximus, TERTVLLIANVM primum Montanismi in Africa disseminati fuisse auctorem; et verba TERTVLLIANI cum his actis communia, non sunt ex eius quidem proprio dicendi genere, sed ex Africano. Etenim si plura verba, quae sunt in TERTVLLIANI consuetudine loquendi, ostenderent, ipsum TERTVLLIANVM tale scriptum composuisse, certe necesse esset, vt etiam ipsius PERPETVAE SATVRIQVE commentarios diceremus non ab ipsis sed a TERTVLLIANO fuisse compositos; multa enim sunt, vt Holstenianae obseruationes docent, vocabula in illis ipsis commentariis, quae in TERTVLLIANI etiam scriptis reperias. Atque occurri etiam suspicio-

nibus Whiſtonianis poteſt argumentis contrariis. Nam in libro *de anima* (c. 55.) TERTVLLIANVS quamdam PERPETVAE viſionem in his actis narratam commemorat affertque ad comprobandam aliquam doctrinam, ſed ne verbum eſt quidem ibi, quo ſe ſcriptorem horum actorum ſignificaret quod haud dubito, quin, vti ſolet, facturus fuiſſet, ſi ipſe ſcriptor huius hiſtoriae exſtitiſſet. Deinde nihil, vt mihi videtur, quemquam oportet ſcripta TERTVLLIANI modumque dicendi cognouiſſe, qui dicere auſit, genus dicendi illud, quod eſt in fine horum commentariorum, ſimile eſſe eius, quod aliis in ſcriptis TERTVLLIANI deprehenditur. Itaque eximenda ſunt iſta acta e libris TERTVLLIANI, nec neceſſe eſt igitur, de ipſa eorum aetate diſputare.

§. L.

Atque, dum nos finem ſcribendi facimus, non dubitamus fore, quibus omnis haec opera, diſputandis his rebus impenſa, leuis maleque collocata videatur. Sunt enim, qui vel contemnendam putent omnem diſputationem, quae verſatur in rebus parum certis et exſanguibus quodam modo, vel eas res, quarum vſus ſe non prima quaſi fronte offert, ſed perreconditus eſt, omni vtilitate deſtitutas pronuncient Quibus occurrere poſſemus magnorum virorum exemplis, quibus, in hoc genere diſputationum verſa-

versari, turpe non fuit visum, et praeclaris Vener. ERNESTII verbis, qui profecto, si quis alius, scit, quantum sit pretium cuiuis disciplinae statuendum, atque (in *prolus de vsu chalcographiae* p. 5.) de singulis artibus ita iudicandum censet, *vt earum dignitatem et praestantiam, non tam vtilitatis magnitudine et necessitate, quam inueniendi exercendique difficultate metiamur, neque quantum quaeque prosit, sed quanti quaeque sit, ponderemus; nisi vero, quia magis et necessarium est et vtile, panes pinsi, quam taculas pingi, propterea pistorum opificium arti pictoriae praeferendum putemus* Atque ego in enucleandis rebus subobscuris multo rectius industriam ponendam esse arbitror quam in peruagatis aliis, quamuis eae quidem magis videantur ad vsum communem accommodatae; cum in his parum vel nihil sit, quod effugerit multorum diligentiam, in illis semper sit, quod disputari amplius possit. In rebus vero iis, quae non certae sunt, sed probabiliter constituendae, longe maior est ad impetrandam intelligendi scribendique facultatem vsus quam in certis et quasi necessariis; propterea, quod illae multas habent veluti formas, et cogitari ac disputari in vtramque partem possunt, quod magnam habere vim ad impetrandam ipsam intelligendi subtilitatem, dudum est rectissimeque a veteribus traditum. Sed quid ego vniuersa conquiram, cum et

operam dederim, vt ipsi caussae, quantum fieri poterat, aliena nec tamen a proposita nimis seiuncta interponerem, quibus aliquantum satietati similium rerum mederer, et vti liceat exemplis, quibus declaretur, ea quae dedimus, quamquam leuiora forte, tamen esse necessaria, si quis maioris momenti locos velit ex historia sacra excutere. In quibus ponendis non is ego sum, qui velim viros doctos reprehendere, sed pauca, quae non multum quaerenti occurrunt, afferam, vt vsus tamen huius disputationis quodam modo intelligatur. Disputant, vt ab hoc ordiar, viri docti, quid caussae fuerit, vt se Montanistis TERTVLLIANVS adiungeret, in quibus multi audiendum HIERONYMVM putant, qui odio doctorum Ecclesiae Romanae ait incensum eum vale dixisse communi Ecclesiae; quod, vt alia praeteream, vix est credibile propterea, quod magnis laudibus Romanam Ecclesiam in libro de *praescript*, Montanistico illo, vti diximus, persequitur (c. 36.); nec in eo *aduersus Praxeam* (c. 1.), vbi vehementer eum, adulterantem illam Ecclesiam erroribus, insectatur, quidquam contumeliarum in ipsam hanc Ecclesiam eiusue Episcopum proiicit. In historia deinde Montanistarum quot euitari peccata, quot argumenta emendari potuissent, si qui ante defectionem TERTVLL., quique postea, libri scripti fuerint, accuratius fuisset constitutum? Sunt, vt hoc vtar,

vtar, qui in flagitiis Montani ridiculum et muliebre oculos, capillos aliaque ornandi studium posuere, ducti rebus iis, quas APOLLONIVS (apud EVSEB. H. E. V. IX.) memoriae prodidit; cuius verba, si quid video, hanc rem nullo modo confirmant, estque ab omnibus in eo peccatum, quod *prophetam* ibi commemoratum MONTANVM esse crediderint, cum APOLLONII verba de vitiis vniuerse intelligenda sint, quae a vatibus, quorum multos Montanistae iactabant, abesse deberent Sed potest illa calumnia etiam retundi seuerioribus illis TERTVLLIANI in libris *de virg. vel. cultuque femin* dictis aduersus nimium muliebris elegantiae studium Porro EPIPHANIVS (haer. XLVIIII. Sect 14. Montanistas dicit inter orandum manum ori admouisse, vnde *Tascodrugorum* nomen meruissent; quam culpam WERNSDORFFIVS V. Cl. (l. c. §. 21.) confutare vult loco quodam TERTVLL. e libro *de orat.* c. 13. vbi non esse modestiae, ait, manus inter preces sublimius efferre: qui locus e libro, a TERTVLL. recte adhuc sentiente conscripto, nullam vim ad depellendam culpam habet, vt non dicam EPIPHANIVM hoc non nisi de quibusdam Montanistis referre. Praeterea disputationes TILLEMONTII aliorumque de calamitatibus Christianorum sub SEVERO, quam confusae sunt eae, omnesque earum loci quam perturbate ac praepostero ordine positi, hanc vnam ob caussam; quod qui flagrante

grante priore, imperante SEVERO, vexatione, cum eadem cum Orthodoxis sentiret TERTVLLIANVS, quique sub posteriore, cum ab iis se seiunxisset, scripti sint, libros non recte distinxerit. Denique nihil est disputatione nostra efficacius ad conuellenda WHISTONI somnia, quae in libro superius citato (*the true origin of the Sabellian and Athanasian doctrines of the Trinity* (Lond. 1720. 8vo.) proposuit, in quo Sabellianorum et, vt eos vocat, Athanasianorum de sanctissima Triade scita inuenta per SIMONEM. *Magum* ac per Montanistas resuscitata fingit, atque propterea TERTVLLIANI ea in re sententiam triplicem fuisse conatur docere e triplici librorum genere, qui essent ab eo exarati, cum vel recte sensisset, vel inclinasset ad MONTANI errores, vel imbutus iis omnino fuisset. Vbi in quouis librorum genere tales libros refert, qui plane alii librorum generi a nobis asserti fuere, quo ipso omnis Whistoniana disputatio ad nihilum redigitur. Sed est tandem aliquando desinendum, ne nimii in his rebus videamur: et committendus noster libellus doctorum hominum iudicio, quod tanto magis aequum rogamus nobis, quo magis vel ipsa rerum disputatarum natura, vel, quibus oppressi in iis proponendis fuimus, labores alii effecerunt, vt non potuerimus accuratiora tradere.

DISSER-

II.

Dissertatio saecularis, admiranda
singularis providentiae divinae
vestigia in vindicanda
per pacem Passaviensem A. 1552.
et Augustanam A. 1555.
Sacrorum Evangelicorum libertate
exponens:

Praeside
Dr. Sigm. Iac. Baumgarten
et auctore
Io. Aug. Noesselt.

Halae,
1755. Die 25. Sept.

PRAEFATIO.

Cogitanti mihi saepenumero, quid sit, quod ea Dei beneficia, quae et tribuuntur plurimis, et rebus maximis occupantur, non magna plerumque existimatione suspiciantur ab hominibus, cum multae huius rei occurrebant rationes, tum ea videbatur maxima, quod, quantus eorum valor sit, et inde redundans emolumentum, parum aut nihil homines meditari soleant. Communi hac in re omnium iudicio, non ex scripta aliqua sed nata lege, conuenit, tanto maiori applausu excipienda esse Dei beneficia, quanto cum felicitate nostra propius coniuncta sunt, atque quo plurium inseruiunt vtilitati; multaque maiori veneratione prosequenda esse, quam populari inter homines consuetudine receptum est. Maximum igitur iis, quae non aliquos modo mortalium, sed omnes, non terrena bona, sed summum Dei donum, Religionem, spectant, beneficiis statuendum esse pretium, qui inficiaretur, nisi omnem cum ratione sapientiam eiurauerit, fore arbitror neminem. Liberari ab erroribus eaque in cogi-

cogitando seruitudine, quibus plurima pars mortalium fati, nescio cuius, inclementia, premitur; mente vti serena, Deique verbum tanquam ducem sequi et vitae beatae magistrum; fidem suam coram omnibus animo intrepido profiteri, omnibusque violentiae legibus solutum puras propagare posse doctrinas, haec demum beneficia sunt, quae, obliuioni tradita, imbecillum ingenium produnt, animumque omni prorsus pietate destitutum. Quod quo turpius sit, planeque non dicam a Christiano, sed ab homine quouis sapiente remotum esse debeat, eo magis id nobis datum esse negotii existimandum est, vt, quae in largiendis his bonis se ostendit, eximiam Dei bonitatem mirabilemque sapientiam pia mente recolentes, identidem renouemus diuinorum beneficiorum monumenta. Bene igitur et sapienter decreuerunt maiores, vt, si qua singularis beneficii, diuinae ciuitati concessi, memoria recurreret, eo quidem tempore singulari etiam pietate, signisque grati animi eminentioribus celebraretur. Egregia haec sunt, candidaeque pietati conuenientissima, sed fit plerumque, hominum, incertum, ignorantia, an fastidio aliquo et leuitate, vt vel de restauranda horum beneficiorum memoria, vel de iis, quae promouendae huic religioni inseruire possunt, parum soliciti reperiantur. Cui malo, si quis, laudabili excitatus industria, medici-

nam

nam afferre voluerit, neque tamen de singularibus diuinae prouidentiae circa eiusmodi beneficia vestigiis, e tenebris quasi, quibus inuoluuntur, protrahendis, iisque, quae vel abdita in illis sunt, vel oblitterata propemodum, illuminandis cogitauerit, sine spe finis obtinendi moratur in scopulo.

Inter ea, quae Deus Christianorum coetui concessit, eminet sine dubio emendatae per LVTHERVM Religionis beneficium. Quanta enim felicitas existimanda est, quod, discussa diuturna illa barbariei caligine, et dissipatis errorum opinionumque praeiudicatarum nebulis, sol Euangelii splendide emerserit, expulsisque nocturnis silentiis, iucundissimos luminis sui radios vsquequaque disseminauerit. Excitarat diuina prouidentia LVTHERVM, vt veram religionem, deterso pristino squalore, quo variis variorum commentis foedata erat, dignitati suae decorique restitueret. Sed tanta erat vis inuidiae turpissimorumque inter homines errorum, qui solis orientis cursum retardabant, vt, quidquid apud ipsos lucis internitebat, effusa caligine exstinguere nocteque titubare mallent, quam amabili solis calore recreari. Ipse vero Deus, tenebris procul facessere iussis, soli laboranti succurrens, pace religionis constituta, diem quasi nobis restituit. Huius diuini operis cum singulae partes summa admiratione dignae sint, ita, quantum dies crepusculum, sic

ista

iſta pax, quae toti operi colophonem im-poſuit, ipſam Eccleſiae emendationem mirum quantum ſuperaſſe videtur.

Redeunt iam iſti dies feliciſſimo ſidere, in quibus ante hos ducentos annos, pacem religioni noſtrae datam, inaeſtimabile illud caeli depoſitum, primum parentes noſtri deoſculati ſunt. Noſtrum igitur eſt, non ſummis modo diuinum hoc beneficium celebrare laudibus, ſed omnia etiam media, ad excitandos aliquantiſper fidei noſtrae ſocios, quaſi e latibulis ſuis exturbare: inprimis cum in ea tempora noſtra aetas incidiſſe videatur, in quibus noſtram, ereptam perniciei faucibus, Eccleſiam iniquius laceſſere, diſſipare disſidiis, vaferrimisque artiſiciis in eam detrudere colluuiem conentur officioſi Pontificis ſatellites, ex qua vix diuina gratia auxiliante emerſit.

Ego vero quem indulgentiſſimus Deus natum educatumque ea in Eccleſia voluit, quae LVTHERI miniſterio eandem cum Eccleſia, ab ipſo Ieſu Chriſto fundata, formam recepit, non inaniter collocaturum eſſe operam putaui, ſi laborum meorum, quos Eccleſiae ſacros eſſe cupio, primitias erigendo huius pacis monumento conſecrarem, atque ſingularis, quae in ipſa enituit, diuinae prouidentiae veſtigia, rudiori licet penicillo, delinearem. Fruſtra, fateor, quaerent, qui ſublimem ſapientiam ſectantur, aut quibus ſordent omnia, quae abſtru-

ſtruſioribus quaeſtionibus rebusque ex intimis naturae penetralibus petitis non occupantur, aut, qui nihil, quod non vaſta profundaque eruditione ſplendeſcat, dignum ſua contemplatione exiſtimant. Obſeruatores enim ſumus, non inuentores. Ea autem, quae in probatis hiſtoriarum monumentis, tanquam diuinae prouidentiae annalibus, deprehenduntur, diligenter excutere; haec, quanam ratione contexta colligataque fuerint, accurate diſpicere; ex iis poſtea, quantum quisque euentus ad producendum alterum, quantum ad efficiendos Dei fines fecerit, iudicare, hoc vero et noſtra diligentia dignum eſt, et ſollerti rerum diuinarum ſpeculatori ſufficit. Mihi igitur, diuinae prouidentiae in comparanda nobis religionis pace veſtigia indaganti, in maximo lucro ponendum eſſe videtur, ſi non tam diſerti aut eruditiſſimi quam grati piique hominis munere defungar. Reliqua vero, quae in hac ipſa disquiſitione deeſſe nonnullis videbuntur, ſincerum diuinam gloriam efferendi, eumdemque, quem apud me, hunc apud meos etiam beneficiorum diuinorum ſenſum excitandi ſtudium largiter compenſaturum eſſe confido.

ARGVMENTVM.

Post bellum Smalcaldicum Carolus V. nimia in captiuos principes acerbitate vsus est, §. I.

Formulam Augustanam Protestantibus obtrudere voluit, §. II.

Ipsosque ad subiiciendum se concilio Tridentino adigere, quamuis nulla salus ab hoc exspectanda esset, §. III.

Candestinis vero consiliis et ipsum Pontificem et Protestantes labefactare studuit. §. IIII.

Quibus omnibus animos Lutheranorum concitauit; ex quibus Mauricius Septemuir, ipsum armis aggressus, ad transactionem Passauiensem commouet. §. V.

Variae caussae, quae Caesarem ad pacem religionis Euangelicis concedendam praepararunt, cuius argumentum enarratur. §. VI.

Huius praestantia. Duplex circa miracula, in emendatione Ecclesiae procuranda, quorundam aduersariorum error. §. VII.

Confutatur, et, quid sibi velint singularis prouidentiae diuinae vestigia, ostenditur. §. VIII.

Demonstranda ad tria capita reuocantur, § VIIII.

Vestigia singularis prouidentiae primo *in iis, quae vtramque pacem praecesserunt; et quidem 1) Passauiensem. Maximae vires foederatorum Smalcaldicorum a Caesare debiliori prostratae, et post hoc bellum desperata Euangelicorum caussa.* §. X.

Vnde ineptum videbatur, si quid contra Caesarem tentare volebant, in specie ex parte Mauritii, §. XI.

Praesertim, si ipsorum vires cum eximia Caesaris potentia comparantur. §. XII.

Quod assertum, obiiciendo foedus eorum cum exteris quibusdam principibus, labefactari non potest. §. XIII.

Inte-

Interim Mauritius bellum aduersus Caesarem decernit, ad quod ipse Caesar securitate sua et naeuo quodam politico ipsi arma suppeditat. § XIV.

In hoc bello Caesar singulare ius talionis diuinae expertus est, §. XV

Et felix armorum Mauritii successus atque Caesaris Ferdinandique de pace consilia singularem Dei prouidentiam ostenderunt. §. XVI.

Quae etiam 2) paci religionis Augustanae procurandae prospexit. §. XVII.

Et quidem in eo, quod, licet intestinis cum Alberto Culmbacensi dissidiis, societas Euangelicorum rumperetur, (quibus tamen abstinentiam suam declararunt) §. XVIII.

Atque illi morte Mauritii percellerentur, §. XIX

Omnique exterorum auxilio destituti essent; §. XX.

Tamen nullam cum Reformatis inierint societatem, paci autem summa constantia institerint. §. XXI.

At quam Euangelicis procurandam Ferdinandi indoles et conditio aptissima erat, §. XXII.

Quamque ipsi Pontifices, maxime Paullus IV, promouerunt. §. XXIII

Deinde *se haec singularis prouidentia ostendit in remouendis difficultatibus, quae ex ipsa huius pacis indole nascebantur*, §. XXIV.

Inprimis ex reseruato Ecclesiastico, §. XXV.

Atque ex Pauli IV. arroganti et impotentissima contradictione. §. XXVI.

Denique *ex egregiis effectibus cognosci potest, quia haec pax salutem reipublicae et Ecclesiae restituit.* §. XXVII

Reipublicae; *praeiudicium illud eo tempore vbiuis fere receptum: pacem ciuilem cum sacrorum diuersitate constare non posse, destruendo*, §. XXVIII.

Nosque ab imperio Pontificis, summoque magistratui ius circa sacra vindicando. §. XXIX.

Ecclesiae; tum *doctrinarum eius puritatem conseruando*, §. XXX

Tum *etiam nobis potestatem concedendo, has doctrinas ad alios propagandi.* §. XXXI.

Vnde coacti sunt ipsi Pontificii, cum arma non valerent amplius, argumentis pugnare, eaque de caussa ipsam magis scripturam scrutari. § XXXII.

Dissertationis peroratio. §. XXXIII.

§. I.

§. I.

Ea erat, post traditam Augustae CAROLO V. Imperatori confessionem, illorum facies, qui emendatam religionem, praeeunte LVTHERO, tuebantur, vt neque liberum, quod postulabant, concilium, neque precibus et repetita saepius animi integerrimi declaratione, perfectam, ad solum dei verbum religionem instruendi, veniam vmquam se impetraturos esse praeuiderent. Minae potius Caesaris, qui edicto Wormatiensi insistebat, summa Pontificis Romani pertinacia, et quos hinc inde aduersarii moliebantur, belli apparatus, *Protestantes*, vt suae prospicerent securitati, mouebant. Quo factum est, vt foedere Smalcaldiae inito, firmatis ad constantiam animis, plurimi, qui publice caussam Dei aduersus Pontificis impietatem defendendam susceperant, arctissimo mutuae defensionis vinculo se coniungerent. Quamuis enim A. MDXXXII. ab Imperatore tum Suinofurti, tum inprimis Noribergae inducias impetrassent, non tamen pacis tempore omne de bello, non mouendo quidem, sed declinando reprimendo-

mendoque consilium abiiciendum esse putarunt. Neque male suspicati sunt Quum enim, irrito semper conatu, lites de religione ortas Caesar componere allaborasset, tandem, honesta quadam belli, quod meditabatur, reperta caussa, in comitiis Ratisbonensibus A MDXLVI celebratis, IOANNEM FRIDERICVM Saxoniae Septemuirum et PHILIPPVM Hassiae principem, in quorum auctoritate tota Lutheranorum vis nitebatur, proscripsit, proscriptorumque alterum, Saxonem, cum prope Muhlbergam ad arma venisset, fusis copiis, cepit, alterum vero PHILIPPVM, cui, fide publice data, veniam belli dederat, dolo delusum in custodiam traditit. Fractas iam esse omnes *Protestantium* vires Imperator censebat, sed effecit, nescio quo fato, vt illud ipsum, quod omni controuersiae finem imponere videbatur, ipsi maximas grauissimasque turbas concitaret. Contra captiuos enim principes, dici vix potest, quanta acerbitate vsus sit. Namque, insignium domus Saxonicae de se meritorum prorsus immemor, non modo capitis Septemuirum damnabat *), sed neque innocentia ipsius, et mira-

*) Sententia damnatoria legitur apud HORTLEDERVM in vasto illo opere, quod inscriptum est: Der Römischen Kaiser, und Königlichen Majesteten, auch des heiligen Römischen Reichs Stände Handlungen und Ausschreiben von Recht-

mirabili ipsis in vinculis constantia, adeo commouebatur, vt dimisisset ipsum aut tractasset lenius, vt ab ipso potius durissimas pacis conditiones extorqueret, quibus Septemuir, praeter alia multa, omni vindictae et Septemuiratui, vmquam cum posteris suis recuperando, renunciabat *). Neque vero hoc solum fecit imperator, sed etiam, inuitis licet et reluctantibus multis Germaniae proceribus, per integrum lustrum vbique captiuum secum, tamquam in triumpho, duxit. In PHILIPPO autem decipiendo, sicuti fraudulentia vsus erat, tantum Imperatorem prorsus dedecente, ita non minori in ipsum seueritate vtebatur. Non eo contentus, quod, fide fracta, turpiter deceptum in custodia teneret, grauissimo ipsum etiam carcere mulctabat **); et, neque coniugis infantumque PHILIPPI lacrymis, neque crebrioribus multorum maximorumque Europae principum precibus adducebatur, vt ipsum dimisisset e vinculis ***); quin

Rechtmäßigkeit, Anfang, Fort- und endlichen Ausgang des Teutschen Kriegs rc. Vol. II. lib. III. cap. 70. pag. 575. 76.

*) Huius transactionis verum atque integrum exemplum itidem HORDLEDERUS, l. c. Cap. 72. p. 582. seqq. exhibet.

**) Vide THVANUM *Historiarum sui temporis* lib. IV. Edit. Paris. 1606. fol. p. III.

***) Lamentabiles legatorum MAVRITII et IOACHIMI querelas, quibus fraudem et acerbitatem Caesaris in PHILIPPVM exposuerunt refert,

quin potius MAVRITIVM PHILIPPI generum, et IOACHIMVM Brandenburgicum, principes optimos, quorum amicitiae, ob egregia de Caesaris salute merita, parcendum fuisset, quique fide sua interposita, PHILIPPO, vt Caesari se subiiceret, persuaserant, vana spe detinuit. Quo ipso effecit, vt illi, quem precibus non poterant, armis liberare constituerent *).

§. II.

Quemadmodum vero quorundam interitu non statim occidunt, qui eadem moliuntur; ita parum sibi captiuitate duorum cohortis Lutheranae principum sibi prospexisse Caesar intelligebat, nisi de medio cogitaret, quo eos, qui emendandam esse religionis formam perpetuo clamabant, cum grege Pontificem sequente conciliaret. Ad quod obtinendum in comitiis A. MDXLVIII. Augustae Vindelicorum habitis ambiguam quandam religionis formulam confici curabat, ita conceptam, vt neutri parti displicere,

refert SLEIDANVS *Commentariorum de statu religionis et reipublicae*, CAROLO V. *Caesare* libro XXIII. p. 670. seq. Edit. Erf. 1610, qui eorum quoque nomina recitat, qui pro Philippo intercesserunt pag. 673. 74.

*) Ipse MAVRITIVS hoc inter caussas refert, cur Caesari bellum indixerit, in litteris ad Germaniae Proceres apud SLEIDANVM obuiis libr. XXIV. p. 695. 96.

O 2

re, sed aeque ab his, qui Augustanae Confessioni addicti erant, quam ab illis, qui in Pontificis verba iurauerant, admitti et in vtramque partem explicari posset. Ad cuius normam quoniam omnis religio et cultus dei publicus, Caesare iubente, dirigendus erat, dum in Concilio lites componerentur, nomen INTERIM sortita est. Hanc cum probassent quidam, qui inconsulte pacem veritati praeferebant, principes *), ceteris, qui recipere illam nolebant, minis ipsaque vi Caesar obtrudere incipiebat. Ita, quae pacis restaurandae gratia elaborata erat formula, multas utrinque contentiones peperit. Quamuis enim armis recipiendam hanc formulam quibusdam imperii ciuitatibus persuaderet, neque tamen Pontificis gratiam merabatur, neque, vt ad eam se componeret, plurimi, qui superiorem Germaniae partem incolebant, omnino adduci poterant **). Procreabat quidem haec formula aliam haud absimilis argumenti, quae *Lipsiense* INTERIM appellatur ***), in qua incommodis quibusdam et dubiae inter-

*) SLEIDANVS lib. XX. p. 579. 81.

**) Copiosius haec enarrauit SALIGIVS in *Historia Augustanae Confessionis* germanice exarata, qui de violentia, qua Caesar quibusdam ciuitatibus *Interim* obtrusit Vol. I. p. 583. seqq., deque iis, qui formulam non receperunt, p. 605—609, et quo animo Pontifex ipsam considerauerit p. 577. seq. exponit.

***) Huius historiam delineatam vide apud SALIGIVM, l. c. libro III. cap. V.

terpretationis locutionibus Caesari verba dare studebant Misniae doctores, amore pacis nimio, vel belli potius timore, excitati; sed hoc metu, non ex animi sententia; non in doctrinis grauissimis, quas ambigua oratione inuoluebant, sed in rebus mediis; non approbante, sed reclamante seueriore Lutheranorum parte factum esse, diuturnae illae de *Adiaphoris*, vt vulgo appellantur, concertationes testantur. Hac vero violentia Caesar MAVRITII et IOACHIMI septemuirorum in primis animos in se concitabat, qui iam demum, quali in *Protestantes* animo esset, intelligebant; suaeque religioni interitum parari, ducto ab acerbitate Caesaris argumento, augurabantur.

§. IIII.

Concilium, in quo componendas de emendanda Ecclesia lites Imperator promiserat, erat sine dubio illud, quod iam ante susceptum bellum Smalcaldicum Pontifex, Caesari satisfacturus, *Tridenti* coegerat. In hoc spem suam Caesar collocasse videbatur; contra ex Pontificis moribus funestum rerum suarum exitum Protestantes praestolabantur. Neque tamen ipsis, quamuis fractas esse vires suas sentirent, Caesar minis adhortationibusque persuadere poterat, vt huic se Concilio subiecissent. Quidnam enim boni exspectandum erat ab isto concilio, in quo, non de corrigendo Ecclesiae statu amice deliberare, sed iudicis instar

instar sententiam dicere Pontifex constituerat; in quo non patres ceterarum regionum conscripti, sed vnice Pontificis legati, dempta reliquis iudicandi potestate, decernebant *); in quo ipsae *Protestantium* doctrinae, sine caussa cognita, sine eorum defensione, sine omni ratione, solo *Anathemate* interposito, condemnabantur **). Negagabant *Protestantes*, et id iure quidem, se in

*) Referta sunt fere omnia, quae de *Concilio Tridentino* ad nostram memoriam peruenerunt, monumenta querelis de insolentia Pontificis eorumque, quos ad Concilium miserat, legatorum. Detestantur hanc violentiam ipsi illi, qui addicti Romanae Ecclesiae Concilio interfuerunt. Ex quibus, ne omnia auctoritati SARPII superstruere videar, sola excitabo Hispanorum testimonia ex illa collectione petenda, quae sub titulo: *Lettres et mémoires de* FRANÇOIS *de* VARGAS, *de* PIERRE *de* MALVENDA, *et de quelques Evêques d'Espagne, touchant le Concile de Trente; traduits de l'Espagnol. par* MICHEL LE VASSOR; *Amstelodami* MDCXCIX. prodiit; vbi VARGAS *in Memoriis suis* Part. I. p. 35, seqq., In litteris ad Episcopum Atrebatensem pag. 103. seq. 164. 188. seqq. 395. 421. sexcentisque aliis locis et PETRVS DE MALVENDA ad eundem p. 147. cet. grauissime de insolentia legati Pontificii ipsiusque Pontificis conqueruntur.

**) Differendum fuisse doctrinarum, quas dissentientes defendebant, examen et condemnationem probe cordatiores in Concilio patres et legati perspexerunt. Ipsum Caesaris legatum condemnationi communionis sub vtra-

in vllius concilii decretis acquieturos, nisi ita comparatum esset, vt Ponifex omni iudicandi decernendique potestate priuatum se sisteret, ipsi vero non reorum personam sustinerent, sed pari cum aduersariis iure vterentur. Episcopos fide, qua Pontifici se obstrinxerant, liberandos, omniaque hactenus in detrimentum Protestantium in Concilio pronunciata abroganda postulabant. Quibus eorum postulatis nihil fuisse aequitati conuenientius, omnes aequi rerum arbitri perspiciebant; solus Romanorum Pontifex, his concessis de auctoritate sua desperans, illud capere non poterat *). Ille enim, quidquam se mutaturum esse in legibus hactenus in Concilio latis, pro more suo simpliciter negabat **). (est enim tanti

vtraque contradixisse SARPIVS refert in *Historia Concili Tridentini* p. m. 557. 58. Nimiam vero in reiiciendis doctrinis praecipitantiam et alios male habuisse, docent querelae VARGAE. l. c. p. 106. 120. etc. MALVENDAE p. 147., ipsiusque GRANVELLANI in epistola ad VARGAM p. 174.

*) Digna sunt, quae hic notentur, verba SLEIDANI, qui legati Argentoratensis in Concilio vicem sustinuit lib. XXIII. p. 670., atque legatum Pontificis, ait, ita sensisse: *Eos, qui doctrinae regulam atque modum reuerenter accipere et obtemperare debeant, suis maioribus velle praescribere, perquam hoc esse tum absurdum, tum indecorum.*

**) Hanc iam ab initio Pontifici mentem fuisse, ipsa bulla resumptionis Concilii docet, quam

ti viri tamque nobilis audacter sua decreta defendere), neque alia lege dissentientes admittendos dicebat, nisi se omnia in Concilio constituenda approbaturos esse pollicerentur. Eo vsque tamen nostri Caesaris voluntati cedebant, vt se, legatos doctoresque suos, cum noua fidei suae confessione, *Tridentum* missuros esse promitterent; cuius rei gratia et in Saxonia, et in ducatu Wurtembergensi scriptis singularibus in Concilio exhibendis fidem suam exponi curabant *); quamuis, dum Pontifex rebus Concilii praeerat, nullam rerum emendationem exspectandam esse pulchre intelligerent. Quod quidem, metuebant, accidit. Quamquam enim Pontificis homines precibus monitisque Caesaris aures paullisper praebere videbantur, omnia tamen sic instruere didicerant, vt facile appareret, ad dissentientes non audiendos sed condemnandos, ipsos consedisse. Namque Protestantes differendum vsque ad aduentum suum de doctrinis iudicium voluerant; illi inter ipsa pacis

IVLIVS III. Pontifex euulgauit, quae plerumque collectionibus Canonum et decretorum huius Concilii adiuncta est. In editione PHILIPPI CHIFFLETII *Lugdunensi* de A. MDCCXXXIV. habetur pag. 87—89.

*) Conf. de vtraque hac formula summe reuerendi multisque mihi nominibus colendi PRAESINIS Erläuterungen der symbolischen Schriften der evangelisch-lutherischen Kirche, in Appendice §. 149. et 163.

pacis consilia in eorum sententias Anathemata vibrabant. Hi grauissimas desiderabant de doctrinis moribusque corrigendis deliberationes; illi rebus leuioris momenti definiendis occupabantur, maioresque vel remissius tractabant *), vel praeteribant silentio: de ipsa vero Ecclesiae emendatione ne fando quidem cogitabant **). Hi non ad Pontificis, sed concilii iudicium prouocabant; illi legatos ipsius adeundos esse, eorumque ius et auctoritatem dictatoriam agnoscendam imperabant. Hi non ex auctoritate hominum, putabant, sed ex sacrarum litterarum oraculis, decidendas esse controuersias; illi, *scripturam esse rem inanimem atque mutam*, dicebant, *sicut etiam reliquae leges politicae, iudicis autem accommodandam esse vocem, vt recte perciperetur* ***). Hi quidem non detrectabant legatos ad Concilium mittendos, modo, vt legitime ipsis a Concilio caueretur, volebant. Quid vero illi? Recusant initio, postea ne eas quidem ipsis conditiones largiri volunt, quas olim Bohemorum legatis Concilium Basileense

*) VARGAS ad Episcopum Atrebatensem. l. c. pag. 162: *Le remarque fort bien*, inquit, *qu'on traite ici legèrement des matières importantes et d'une grande étendue.*

**) Vide MALVENDAE epistolam l. c. 147. et VARGAE p. 164. 188. 234.

***) Sunt verba, quibus Protestantium legatis responsum est apud SLEIDANVM lib. XXIII. pag. 683.

ſe concefſerat; immo de eo, an Proteſtantium legatis locus et conſueti honores concedendi eſſent, diſputare poterant *); et, vt vno verbo complectar omnia, nihil prius meditabantur ſanctisſimi dictatores, quam id, quod ingratisſimum fore diſſentientibus, eorumque animos irritare poſſe arbitrabantur; atque in eo omnem ingenii vim expromebant, vt nexis, quos expediri nulla ratione poſſe credebant, difficultatis nodis, eorum aduentum et retardarent, et, cum jam acceſſiſſent, ipſis diſceſſum, ruptis omnibus deliberationibus, perſuaderent **). Quibus rebus factum eſt, vt quum ab altera parte, perpetuis Caeſaris mandatis, quibus iracundiam ſaepius miſcebat, ad ſubiiciendum ſe huic concilio adigerentur, ab altera autem flammas potius et proſcriptionem,

*) Niſi quis SARPIO loc. cit. pag. 624. fidem habere voluerit, ſatis tamen, de ridicula hac diſputatione teſtatur ipſa Proteſtationis formula a Concilio promulgata, (quam LE VASSOR citatis commentariis inſeruit, pag. 471. ſeqq.) *ne ob disceptationes, quae tam de perſonis comparentibus mandatisque et ſcripturis exhibendis, quam de loco ad ſedendum perſonis aſſignando, oriri poſſent, felix ipſius Concilii progreſſus retardetur.*

**) Nihil magis, quam aduentum Proteſtantium extimuiſſe Pontificem iam VARGAS obſeruauit l. c. p. 104. 5. 274., ipſumque, refert, eorum cauſſa, qua ratione ſpecioſe disrumpi poſſet Concilium, cogitaſſe p. 311. 545, omnibusque modis tentaſſe, vt ipſos ad diſceſſum adigeret p. 397.

nem, quam rerum emendationem a Concilio exſpectare poſſent, deſperata emendatae religionis cauſa videretur.

§. IV.

Haec tamen fuiſſent tolerabilia, ſi adhibita, qua pollebat, poteſtate, Caeſar liberum religionis exercitium *Proteſtantibus* concedere voluiſſet; nunc, et multo blanditiarum ſtrepitu, et ſimulato pacis ſtudio hoc tantum quaerebat, vt utramque partem, et ipſum Pontificem, et eos qui ipſius auctoritatem in ſacris oppugnabant, clandeſtinis machinationibus frangeret. Ancipiti, fateor, premebatur periculo: Hinc iram et indignationem Pontificis, maximosque principum ab ipſo ad defendendam Dei cauſſam excitandorum tumultus; illinc intrepidum Lutheranorum animum metuebat, qui animam citius quam fidem ſemel receptam ſibi eripi paterentur. Itaque; quamuis non ignoraret auctoritatem Pontificis multum ſuae ipſius auctoritati detrahere, fractisque eius viribus tutius ſe regiones, quas Pontifex ſaepius attentauerat, poſſidere poſſe; tamen non vi ipſum, ſed dolo ſupprimere, ſatius fore putabat. Quod vero, Pontifici, incertum eſt, an *Proteſtantibus* maius detrimentum attulerit. Nouerat argutus imperator, res curiae Romanae diu conſiſtere non poſſe, niſi in Concilio Pontifices de ſuis ſuorumque moribus emendandis, de-

que

que grauissimo rerum sacrarum abusu abrogando cogitarent. Iccirco, ne rebus Pontificis palam obicem ponere videretur, multis bonorum verborum crepundiis statorem se et defensorem cathedrae Romanae promisit, ipsius nutu, vt omnia in Concilio gererentur, litteris ad ipsum datis concessit *), denique se saepius ad exstirpandam Lutheranorum cohortem iureiurando obstrinxit **). Iisdem in destruenda horum societate artibus vtebatur. Eos enim, qui ipsi viribus validi videbantur, in quibus erat MAVRITIVS Septemuir, conciliare sibi beneficiis, et ad ipsos *Augustanae Confessioni* addictos labefactandos adhibere, ceteros diffidiis et contentionibus intestinis, maxime ex formula Augustana natis, eneruare conabatur. Quibus omnibus effecturum se esse putabat, vt, quum talis rerum sacrarum

*) Ita Caesari cum Pontifice, vt restituendum ipsi Concilium Tridentinum persuaderet, conuenisse, VARGAS in schedula ad Episcopum Atrebatensem l. c. p. 63. 64. refert, qui, quamvis his litteris alium sensum vindicare studeat, de ipsa tamen litterarum fide, quid dubitet, non inuenit.

**) Legitur apud HORTLEDERVM. lib. III. cap. 3. p. 248. seqq. pactum Caesaris cum Pontifice, quo ad eradicandam *Protestantium* haeresin consenserunt. In commentariis vero LE VASSORII ipse GRANVELLANVS, consiliorum Caesaris peritissimus: *Caesarem mortem prius suscepturum quam conscientiae libertatem Protestantibus concessurum esse*; confitetur. pag. 561.

rum emendatio, qualem *Protestantes* desiderabant, non esset a Concilio exspectanda, neque pacis sed belli semina famosum illud *Interim* sparsurum esse praevideret, ipsos viribus destitutos, magna cum pietatis et iustitiae specie, tanquam pertinaces rei publicae turbatores, qui omnia pacis consilia spreuissent, funditus posset prosternere.

§. V.

Non ferenda haec videbantur MAVRITIO reliquisque Lutheranorum principibus. Iam enim Caesarem vix per cuniculos emendatam religonem conuellere amplius, sed quem animum aduersus eos sumpserat, quibus Dei auctoritas potior erat quam Pontificis Caesarisque amicitia, eum in ipsorum sanguinem exerciturum esse persentiscebant. Cuius saeuitiam cum exstinguere cedendo non possent, quicquid ipsis erat virium colligendum, armisque id sibi vindicandum decernebant, quod rapaci manu Caesar ipsis eripere minabatur. Inter hos maxime MAVRITIVS, nouus Saxoniae Septemuir, quem sibi totum deuinxisse Caesar putauerat, summis multorum precibus, sociorum calamitate, subdolaque Caesaris indole commotus, vt, sibi cum hoste potentissimo, ad cuius impetum retundendum propriae vires non sufficerent, depugnandum esse, intellexit, totam concitauit viciniam, imploratoque regum Galliae Angliaeque aliorumque Germaniae

maniae procerum auxilio, ipsis illis copiis, quibus iussu Caesaris, Magdeburgum, vrbem Augustanae Confessioni mordicus inhaerentem, oppugnauerat, ipsum Imperatorem adortus est. Qua in expeditione cum secundo Marte pugnaret, nouitate rei tamque curioso principio Caesar perterritus, faciliorem se caussae Lutheranorum praebuit, neque solum IOANNEM FRIDERICVM ocius ex captiuitate dimisit, sed paulo post etiam Passauiae liberum religionis exercitium Augustanae Confessioni addictis vltro concessit, donec in comitiis intra sextum mensem habendis, quae in quaestione erant, rite placideque componerentur *). Sic ille, qui res Lutheranorum maxime turbauerat, MAVRITIVS, rem ipsis prudentia & fortitudine restituit! Sic infirmus ille, vt videbatur, princeps Imperatorem subegit, qui leges toti fere terrarum orbi dictitabat! Sic sine vlla clade id sua celeritate effecit, quod tanti

ti

*) Huius pactionis, quae induciarum magis quam pacis nomen meretur, formula in omnibus fere constitutionum recessuumque Imperii collectionibus, aliisque locis. e. g. apud HORTLEDERVM. l. c. Vol. II. lib. V. cap. 14. p. 1327. seqq. et CHRISTOPH. LEHMANNVM in *Actis de pace religionis* lib. I. cap. I. deprehenditur. Recentissime ipsam recudi curauit IOANNES ERHARDVS KAPPIVS, Vir de memoria Reformationis variis scriptis optime meritus in dem freudigen Andenken des ersten Religions-Friedens-Jubel-Fests p. 177. seqq.

ti exercitus, tot preces, tot principes, frustra tentauerant!

§. VI.

Post haec tres propemodum anni transierunt, in quibus nondum coacta erant, quae Caesar promiserat, comitia. Neque, bello nimium implicatus, poterat de pace inter dissidentes de religione satis cogitare, quamuis multae eaeque grauissimae, et Caesarem et fratrem ipsius, rationes, ad pacem Euangelicis nunc demum concedendam, commouerent. Pertaesus enim multorum, quibus fere occubuerat Caesar laborum, reliquum vitae suae tempus quiete transigere, eaque de caussa imperio publice renunciare decreuerat. Non tamen turbulentam et intestinis perturbationibus disruptam relinquere Germaniam voluit, sed, cum armis amplius non posset, pace exoptata animos Lutheranorum superare, imperiumque laudabiliter gestum augusto fine coronare constituit. Componendas igitur de religione lites in comitiis Augustae Vindelicorum habendis FERDINANDO fratri, regi Romanorum, tradiderat, qui pace *Protestantes* sibi conciliare non nihil e re sua esse arbitrabatur. Rationes vero ad acceleranda comitia ipsum commouentes quemadmodum permultae fuerunt ex FERDINANDI parte, de quibus aptior erit infra dicendi locus, ita non inter leuissimas reputandum erat, quod patres

patres Tridentini Concilii, postquam inferiorem Germaniae partem armis MAVRITII personantem audiuerant, concilio, bona cum Pontificis venia, soluto, fuga salutem petiissent, nec adeo Concilium, ad quod remitti *Protestantes* poterant, superesset. Cui argumento non exiguum pondus addidit ea, quae AVGVSTO, Saxoniae Septemuiro, cum CHRISTIANO Daniae rege, ob ductam eius filiam, intercesserat, necessitas, quem FERDINANDVS, si de pace religionis diligenter laboraret, amicum sibi deuinctissimum, sin minus, fortissimum inimicum praesagiebat. Quare, auctoritate CAROLI Imperatoris, qui absens in Belgio degebat, munitus, edictum de habendis Augustae A. MDLV. comitiis promulgauit, simulque, vt omnes dissidentium principes, ipsi se, rationum felicius subducendarum gratia, sisterent, amice hortatus est. In ipsis vero his comitiis, quorum historiam infra paullo diligentius enarrabimus, post varias altercationes feliciter compositas, ii, qui potestati Pontificis Romani se huc vsque subduxerant, Augustanae Confessioni addicti, exoptatissimam illam, diu sed frustra quaesitam de iugo curiae Romanae libertatem publice tandem aliquando impetrarunt. In illud scilicet vtraque litigantium pars consentiebat, vt, quam huc vsque Euangelici strenue defenderant, de sacris sentiendi, doctores atque ministros constituendi, omnia-

niaque, quae ad Dei cultum pertinebant, ex mente sua instruendi perfecta libertate, iisdemque iuribus communiter cum aduersariis vterentur; ita quidem, vt neque eorum religionem, qui Pontificis disciplinam probabant, vllo modo turbarent, neque ab illis quid sibi metuendum esse arbitrarentur. Neque vero id solum, sed relinquebatur etiam vniuscuiusque arbitrio, vt ex ea religione, quam huc vsque confessus erat, ad alteram impune, si placeret, transire posset, ea tamen lege, vt, si quis ex coetu Pontificiorum, sacro ordini adscriptus, ad Lutheranorum societatem se conferret, ea, hac ipsa secessione, bona, quae hactenus muneris beneficio possederat, vetustiori Ecclesiae restitueret; (quam sanctionem *Reseruati Ecclesiastici* nomine insignire solemus). Muniebantur haec omnia mutua foederis conseruandi promissione; et omnes, qui, quacunque ratione, auctoritati huius constitutionis detracturi essent, hostes totius Imperii declarabantur *). §. VII.

*) Ipsum huius pacis instrumentum qui conferre voluerit, adeat citatos supra (not. 21.) Scriptores, in specie LEHMANNVM lib. I. cap. XXXIV. et Cl. KAPPIVM p. 212. seqq. Eius quoque argumentum quinque tabulis distinctum exhibet IOANNES GODOFREDVS DE MEIERN in diffuso isto splendidissimoque opere, cui nomen: *Actorum pacis Westphalicae publicorum* dedit, in cuius Tomo I. post praefationem inueniuntur.

§. VII.

Numquam profecto ſatis aeſtimari poteſt tantum tamque excellens Dei beneficium, quo nobis leges adeo humanae conceſſae ſunt, vt, ex ſapienti viri cuiusdam ſagaciſſimi ſententia *) *vix quidquam ſit, quod illius ſaeculi ſuperſtitionem, ignorantiam et infelicitatem, vnaque neceſſitatem emendationis clarius demonſtret, quam id ipſum, quod tot ſcriptis, rixis et bellis plerique Germanorum adduci debuerint, vt in leges tam aequas, ſanaeque rationi ac ſacris litteris aeque conuenientes conſentirent;* leges, quae exoptatiſſimam nobis felicitatem attulerunt, circaque quas procurandas tot ſingularis prouidentiae diuinae veſtigia apparuerunt, vt ſatis, hanc pacem plane auream eſſe et quaſi diuinitus conditam, luculenter demonſtrent. Quae quidem documenta quum ex probatis, quae memoriae nobis proditae ſunt, hiſtoriarum monumentis eruere, omniumque conſpectui exponere, nobis animo conſtitutum ſit; non alienum videtur, quaedam dicendis praemittere, ex quibus, et noſtrum demonſtrandi modum, et quid in hac disquiſitione exſpectandum ſit, facile quilibet poſſit intelligere. Fuerunt ſcilicet inter religionis noſtrae aduerſarios, qui, poſtquam ex hiſtoria-

*) Summe reuerendi Excellentiſſimique IO. LAVR. MOSHEMII *Inſtitutionum hiſtoriae Chriſtianae recentioris*. pag. 73.

horiarum campo quaedam hinc inde decrepſerant, neſcio quid inueniſſe ſibi viſi ſunt, quibus id, quod in procurata ope LVTHERI ſacrorum emendatione diuinum eſt, labefactarent. Horum alii miracula poſtularunt, quibus diuinam religionis noſtrae originem demonſtraremus; his enim qui deſtituuntur, eos quidem, putant, ſi medicam veritatibus, quae diuinae habentur, manum adiicere velint, non diuinitus excitatos eſſe poſſe. Aliis autem, et iis quidem non admodum indoctis, nihil in religionis iſtius ſaeculi emendatione, paceque religionis procuranda, ſingulare videtur. Quid quaeſo mirum eſt, inquiunt, emendationis opus bene ſuccedere, quod a multis iisque potentiſſimis principibus, ſuo ipſorum commodo ductis, ſuſtentatur? quod homines ab intolerabili iugo in libertatem vindicat? quod ſententias diſſeminat cuiuis prudenti ingenuoque homini perplacentes? Pacem vero impetrare ab iis, qui vel inuiti, ad illam concedendam, vi metuque adiguntur, id vero neque arduum eſt, neque in hoc terrarum orbe non vbiuis obuium. Quorum in opinione quum ſentiam verſari multos, vtraque vero diuinam circa hoc opus prouidentiam, cuius cauſſam, circa religionis pacem maxime, defendendam ſuſcepimus, non parum eleuare videatur; contra vtramque dicendum breuiter exiſtimo.

 §. VIII.

§. VIII.

Qui ſpuriam putant religionis emendationem, quoniam miraculis ſuſceptam hanc ſacrorum mutationem noſtri Confeſſores non confirmauerint, ii profecto, ſi dicendum quod res eſt, cum ipſis miraculis Deum ſui cauſſa delirantem poſtulant. Quod ſi enim, qui iſta deſiderant, homines eſſent, qui, omnium falſarum opinionum temeritate derepta, veritatem, vbicunque gentium eſt, ſcrutarentur, iam audiendos eſſe eos dicerem; quamuis nec ita ſentientes anxie miracula poſtulaturos eſſe arbitrarer. Nunc, quum, qui haec obiiciunt, Fanatici plerumque ſint, aut de Pontificis grege homines: hi vero, qui inter delirantium ſomnia pubeſcunt, qui traditionibus, qui auctoritatibus, qui ſexcentis aliis ingenium moresque corrumpentibus nutriuntur, non magis ſapere poſſunt, quam bene olere, qui in culina habitant. Atqui ſi verum eſt, quod nemo ſapientum dubitat, poſſe Deum, certas huius terrarum orbis mutationes ſapienter connectendo, ſatis demonſtrare, ſe ſingulari quodam modo hunc illumue euentum direxiſſe; quidnam eo in caſu miracula poſtulare aliud eſt, quam velle, vt Deus ſtolide imprudenterque agat? Eiusmodi prouidentiae diuinae ſpecimina ſi deſiderant aduerſarii, nos ad producenda ea, quae miraculorum in hac diſputatione locum ſuſtine-

ſtinere poſſunt, ſemper paratos invenient. Quae ſi minus ipſis videntur ſufficere, neminem difficilius miraculis conuinci poſſe, quam ipſos horum miraculorum fautores, facili negotio demonſtrabimus. Sed ferendi fere ſunt, qui requirunt, miracula, ſi cum iis conferantur, qui ſingularem Dei prouidentiam ab hoc omni negotio abfuiſſe volunt. Ipſi enim, niſi omnem penitus ex hoc mundo prouidentiam proſcribunt, leuibus atque inanibus ſonis ludibria quaedam excitare videntur. Namque eorum plurimi, ne dicam omnes, ſunt, qui ipſa miracula iocum riſumque faciunt. Quod ſi igitur nihil diuini, omnia naturalia in hac rerum ſerie deprehendunt; quid aliud quam miracula deſiderant, ſi de harum rerum diuinitate conſtare oporteret? quid igitur aliud, quam vt Deus ipſis ſe deridendum propinet? Quo vero quid ineptius fingi poteſt? quid pio et ſapienti turpius? Sed ne me putes, inuidia in hos ductum, ipſis aliquid affinxiſſe, bona mente erraſſe credamus; negligentiae tamen notam profecto non effugient. Omnia, aiunt, ad pacem efficiendam iam conſpirarunt (placet enim hanc prae reliquis in mutatae religionis negotio conſiderare). Largior, ſi de felici rerum noſtrarum exitu loquuntur; neque enim hoc a noſtra ſententia alienum eſt. Largior etiam, ſi, omnes euentus in vnicum hunc finem conſpiraſſe, dicunt; modo

id

id mihi concedant, ipsa religionis nostrae fata, alium, quam subsecutus est rerum exitum promisisse; contra hoc enim qui negant, in sequentibus instituetur disputatio. Quod vero si concedunt, num, nisi omnem velint prouidentiam tollere, singularem Dei circa haec curam in dubium vocare possunt? Recte autem de his dici potest, quod, in destruendo atomorum concursu, contra EPICVRVM CICERO monuit *): *In rerum*, inquit, *natura duo quaerenda sunt, vnum quae materia sit, ex qua quaeque res efficiatur; alterum, quae vis sit, quae quidque efficiat; de materia disseruerunt, vim et caussam efficiendi reliquerunt.* Atqui, si mirifice, quod aiunt, omnia ad promouendam pacem conspirarunt, numquid sine ratione id accidisse putant? numquid, diuinam prouidentiam concedentes, otiosum spectatorem Deum fuisse in caussa grauissima contendent? numquid igitur, ipsum Deum omnia apte ita et concinne disposuisse, inficiabuntur? Est vtique, ita omnes huius mundi euentus sapientissime summum numen coniunxit, quod omnem consilio suo mundum administrat, vt admirabilis quaedam sit continuatio seriesque rerum, qua efficitur, vt, qui inter se apti colligatique videntur, euentus sibimet inuicem manum quasi auxiliatricem porrigant, neque eorum sit quisquam, qui ad alte-

*) *De finibus honorum et malorum* lib. I. cap. 6.

alterum promouendum efficiendumque nihil plane conferat. Neque tamen negari poteſt, ſiquidem omnia inter ſe magnitudine et quaſi gradibus differunt, quosdam inter illos, praeſtantiori quadam dignitate eminere, quippe qui ad ſummum, quem ſibi in condendo mundo Deus praefixit, finem obtinendum propius ſpectare videntur. Circa quos ſingularem plane Dei curam eſſe, nemo inficiatur, qui Deum optimum eſſe praeſtantiorum rerum aeſtimatorem nouit. Hunc vero in demonſtranda ſingulari ſua circa quosdam euentus prouidentia modum Deus adhibet, vt, quum omnia conſueto quodam et ſemel recepto quaſi ordine in mundo progrediantur, in iis non vulgari modo omnia, quae ad eiusmodi euentum efficiendum pertinent, diſponat, ſed leges aliquantiſper migret, quibus alioquin omnia in hoc terrarum orbe reguntur. Quae ſi ipſa rerum connexione obtineri non poſſunt, *miracula* prodeunt, quibus id efficitur, quod vires rerum huius mundi excedit. Enimuero accidere ſolet ſaepius, vt eueniant, quae cum conſuetis legibus minus conſpirare videntur, ita tamen, vt apta et mirabili rerum a Deo facta diſpoſitione efficiantur. Haec quum ad miracula proxime accedant, non inepte *quaſi miracula* diceres, quae non minori ſingularis diuinae prouidentiae documento ſunt, quam ipſa miracula

cula *). Fit saepius, vt negotii cuiusdam suscipiendi consilium capiant homines nec sapientia, nec proposita sibi efficiendi potestate destituti. Omnia, quidquid sana ratio, quidquid omnes sapientiae leges imperant, arripiunt. Insipere videretur, qui hac ratione obtentum iri finem constitutum dubitaret; omnia enim ad hunc producentum adeo consentiunt, vt eadem fere certitudine futurum finem, quam media, quae ob oculos habent, tenere videantur. Sunt alii, qui eum destruendum cupiunt, qui tamen et viribus destituuntur, et eiusmodi vtuntur mediis, quibus contrarium potius, omnium consensu, produceretur. Sed proficiunt hi, qui delirare videbantur; illorum media

*) Vellem ego, ne inuidia verbi labefactetur oratio mea. Constat inter omnes, quam male terminus *miraculorum* aduersarios hac in re habuit, postquam IO. SAVBERTVS librum *Noribergae* A. MDCXXXI. forma quater complicata emisit, huius tituli: *Miracula Augustanae Confessionis*. D. i. Wunderwerke der Augspurgischen Confession, welche sich bei Uebergebung derselben, und folgender Zeit zugetragen. In quo quamuis quaedam admisceat ad singularis cuiusdam Dei prouidentiae specimina, quae nomine *miraculorum* insigniuit, non pertinentia: tanto tamen clamore ad irridendum ipsius studium opus non erat; quod mallem argumentis impugnassent, quam ridiculo in verbulum impetu. Bono autem sensu, quod simile miraculo est, *miraculum* dici posse in hoc negotio, arbitror.

media non solum felici carent successu, sed illud ipsum iis ipsis mediis efficitur, quod iis euitare voluerant, eaque obstaculo sunt, quae, ex omnium sapientum opinione, rei promouendae certissime inseruiebant. Quae si quando in mundo contingunt, in quo omnia summi numinis voluntate diriguntur, habes, in quibus singularis diuinae prouidentiae vestigia apparent. Iam quaeso, si ceterae mundi partes bene constitutae sunt, num singularem curam, qua Deus ea, quae ad ciuitatem suam regendam maxime pertinent, moderatur, ab ipso, tamquam ab inerti gubernatore, neglectum iri verisimile est? Quid ergo est? Vituperatores obiurgatione digni sunt, qui hac in re modum prouidentiae constituunt. Istud enim est sapere, si quae in republica Dei mutationes eueniunt, non, quae ante pedes modo sunt, circumspicere, sed ea etiam ad curam Dei circa huius mundi euentus referre, indeque, num diuina approbatione fiant, num secus, subductis bene rationibus, iudicare.

§. VIIII.

Huiusmodi vero singularis diuinae prouidentiae specimina, vtrum in comparanda nobis per pacem Passauiensem et Augustanam sacrorum libertate deprehendantur, iuuat pluribus inquirere. Quae vt intelligantur melius, tria quasi vel, si mauis, quatuor, fundamentorum instar, principia non facile

facile in dubium reuocanda ponam; quibus vtrique paci accommodatis, quemuis mihi daturum existimo, eminentiori quodam modo diuinum numem circa hanc pacem fuisse occupatum. Primo itaque mihi ratiocinari liceat: Si, qui aliquam religionem sectantur, tanta vi pollent, vt aliquem, qui summo animi feruore hanc religionem ad internecionem vsque persequitur, principem facili supplantare possent negotio; si tamen hic tantas copias vno quasi ictu prosternit, omnem aduersariorum societatem dissipat, atque ad summum potentiae fastigium pertingit; si, qui ex communi quasi naufragio enatarant, et viribus destituuntur, quibus tanti principis, ad cuius nutum pars orbis terrarum maxima componitur, conatus paullisper retardent, et, si tale quid tentare velint, certissimum praeuident interitum: dementiae non videtur absimile, cum exigua manu tantum adoriri principem, omniumque iudicio infaustus rerum excitus praesagiendus est. Quodsi deinde ipse ille princeps, consilio et sapientia excellentissimus, his aduersariis ipsa tela, quibus perfodiatur, suppeditat; quodsi exigua manu ipsum felicissime superant, eique, viribus aduersariis longe adhucdum maiori, pacem extorquent; quod si denique ea omnia, qui firmissimo ipsi praesidio esse et ad obtinendos fines aptissima videbantur, id ipsum efficiunt, quod summum ei affert detrimentum,

tum; recte infertur, diuinam prouidentiam haec omnia, modo quodam singulari, direxisse, manum illam exiguam non sine afflatu aliquo diuino fuisse, denique Deum ipsum inimicorum disturbasse consilia. Porro: Si exigua haec societas, viribus vix ac ne vix quidem refectis, intestinis rumpitur dissidiis, firmissimo; in quo fere solo innitebatur, fulcro priuatur, nec habet alios, quorum auxilio opibusque subleuetur; si isti homines omnibus paene viribus carent, nec est, praeter fidem istius principis longe fortioris male ambulantem, cui spem suam superstruant; si, his non obstantibus aliorum auxilium non circumspiciunt, animi tamen fortitudine, spe decrescente, crescunt; si ipsi denique eorum aduersarii, vel necessitate quadam aliunde interueniente adigantur, vel actionibus suis, nihil tale cogitantes, pacem comparant, in qua liberum inimicis religionis exercitium conceditur: consequens est, ipsum Deum huius pacis quasi architectum fuisse. Pergamus: Si in concilianda pace inimici contra ipsius religionis suae principia, maxima cum iactura multorum summorumque bonorum, hominibus pacem concedunt, quos viribus longissime superant, eorumque vehementia quasi nulla prorsus potestate sustentata, vel inuiti, ad pacem sanciendam commouentur; si ipsi illi, quorum res hac pace in maximum discrimen adducuntur, ipsis moribus

suis

suis pacem sibi molestam promouent: non aliter iudicari potest, quam quod ipse Deus, dissipatis difficultatum nebulis, regimine suo singulari hanc pacem procurauerit. Denique: Si ipsa hac pace duo illa fundamenta, quibus et aeterna nostra felicitas et salus publica innititur, in pristinum restituuntur: perspicuum est: non tam ab hominibus quam diuinitus hanc pacem esse conditam.

§. X.

Nunc quoniam haec omnia paci religionis asserenda videntur, ipsa huius vtriusque pacis fata consideremus! Omnis ante bellum Smalcaldicum salus, emendataeque per LVTHERVM religionis securitas, in foedere illo inniti videbatur, quod ad vindicandam, si opus esset, religionem suam, et ab imperio Pontificis libertatem, Smalcaldiae *Protestantes* sanciuerant. Neque nihil metuendum esse ab hoc foedere ii putabant, qui Pontificis auctoritatem tuebantur. Ipsa enim experientia edocti erant, quantum semper effecerint initae in Imperio societates, ad quas Germanis, si quid magni moliebantur, omni tempore recurrendum fuerat. Huius vero societatis sodalibus et imminens periculum, et ipsa societatis caussa, religio, cuius maximum est in hominum animos imperium, maximum omnia suscipiendi ardorem inspirare videbatur. Et tantae profecto erant Smalcaldicorum vires, vt, quum

con-

conflatum esset bellum, ingentem, qui supra centum millia militum assurgebat, exercitum aduersus Caesarem educerent. Contra vero Caesar vix vllo tempore viribus copiisque destitutum se magis senserat, quam quum ipsum bellum in *Protestantes* suscipiendum meditaretur; neque vllum est dubium, si res suas foederati serio instituissent, facili negotio exiguum Caesaris exercitum funditus prosternere potuisse. Sed intempestiua foederatorum sollicitudine, qui Caesarem prius armis aggredi religioni sibi duxerant, et hinc orta inter ipsos dissensione efficiebatur, vt nimium cunctando nihil agerent, ipsique Caesari sui opprimendi occasionem, in summum rerum suarum detrimentum, suppeditarent. Hic vero, qui consilio potius quam armis labefactandos esse aduersarios arbitrabatur, acutissima ratione se ab ipsis redemit, eo quod, quos nouerat Augustanae Confessioni addictos, ad suas pertrahere partes studeret. Suum iam sociis Smalcaldicis auxilium denegauerat IOACHIMVS II Brandenburgicus Septemuir; MAVRITIO autem Saxoniae duci, IOANNI Custrinensi, Electoris Brandenburgici fratri, et ALBERTO Marchioni Brandenburgico facile Caesar persuadebat, vt vel ad ipsos Aug. Conf. socios impugnandos se accingerent. Hac ratione factum est, vt vniti nihil contra Caesarem, licet viribus multo inferiorem, effecerint, quumque prope Muhlbergam

gam proelio cum Caesaris exercitu decertandum esset; non fugatae solum *Protestantium* copiae, sed capti etiam eorum primipili fuerint. Milites quid sine capite possint, constat inter omnes. Dissipabantur copiae atque vnica hac pugna omnis spes omnisque fiducia in foedere Smalcaldico, tamquam vnico libertatis *Protestantium* praesidio, collocata exspirabat. Itaque tam tremenda foederatorum societas, quae certissimum Caesari interitum minabatur, non Caesaris virtute neque quodam fortunae errore profligata est, sed sola ipsorum sodalium discordia, et quorundam in aula *Saxonica* proditione. Neque spes erat recuperandarum virium. Ii enim, qui huic societati adscripti communi quasi naufragio euaserant, infelicem rerum exitum perspicicientes cum sua sponte, tum auctoritate Caesaris perterriti, foederi se subtrahebant. Reliquos, qui Caesaris quidem partibus fauebant, attamen Augustanam Confessionem sequebantur, principes multis sibi Caesar beneficiis conciliauerat; in quibus orbatas iam capite regiones Saxonicas, vna cum Septemuiratu, MAVRITIO tradidit. Qua erga hos amicitia, erga illos seueritate effecit, vt nullos, qui de emendanda religione, deque rebus Lutheranorum restituendis, turbas mouerent, superstites esse crederet.

§. XI.

§. XI.

Neque Caesar hac in re, si per se res consideratur, multum erasse censendus est; nullus enim eo tempore fuit inter *Protestantes*, qui vel mutire contra tantum Imperatorem auderet. Funestus belli Smalcaldici exitus in omnium mentibus haerebat; quumque vires *Euangelicorum* tunc adhuc infractae et recentes quasi nihil contra Caesarem potuissent, nihil profecto nunc boni sibi polliceri poterant, quum fractis essent viribus; praeprimis cum multi sine dubio, ex eo, quod susceptum contra Caesarem de religione bellum male successerat, hosce conatus deo displicere, coniicerent; qui non armis resistendum magistratui, sed iniuriam patienter ferendam esse, ipsa hac calamitate immissa, declarasset *). Eorum, qui huic veli-

*) Non improbabilem hanc esse de plerorumque *Protestantium* sententia coniecturam, omnes concedent, qui, quam solliciti fuerint de suscipiendi belli Smalcaldici iustitia, perpendunt. Quantum hac in re nutauerint, tum ex variis variorum, Theologorum maxime, scriptis, qui in vtramque partem disputarunt, quibusque colligendis HORTLEDERVS totum primum et secundum librum saepius laudati operis impendit; tum ex ipsa eorum in hoc bello cunctatione perspici potest. Quod quemadmodum LVTHERVM ipsumque sectantes, a turbis excitandis prorsus alienos fuisse, luculenter demonstrat; ita mitiorem ipsos, qui impugnandum esse Caesa-

religioni fauebant, plurimi, veluti pestilenti quodam sidere afflati, captiosis, quas *Interim* continebat, doctrinis sopiti erant, adeoque sibimet inuicem diffidebant relicti ex foedere socii, vt, si vel quis denuo Caesarem armis aggredi voluisset, a reliquis se desertum iri vereretur. Omnes praeterea, qui religionem in Aug. Conf. propositam receperant, hi fere erant: MAVRITIVS et IOACHIMVS Septemuiri, ALBERTVS Culmbacensis Marchio, GEORGIVS dux Megapolitanus, et alii quidam principes ipsa Smalcaldici foederis debellatione attriti et pessumdati, vt FRIDERICVS Palatinus et CHRISTOPHORVS Wurtenbergicus, denique quaedam ex imperii ciuitatibus respublicae. Hae pariter ac minores Germaniae proceres, qui tacite saltim Aug. Conf. praecepta sequebantur, ne tentare quidem tumultus poterant; inter eminentiores vero Caesari forsitan extimescendi fuissent IOACHIMVS et MAVRITIVS. IOACHIMVS princeps erat paci studiosissimus, facilemque se praebebat in iis, quae non ad religionem necessario constituendam pertinere ipsi videbantur *); cuius in domum Austria-

Caesarem negarunt, sententiam mereri arbitror, quam plures ferunt, qui horum opinionem et dicendi genus nostri saeculi institutis metiri videntur.

*) Placidum hoc IOACHIMI ingenium, qui, pacis pio consilio conseruandae gratia, paullulum a rigore saeculi sui recessit, in primis ex

Austriacam tanta exstiterant merita, vt ne suspicari quidem ab ipso tumultus Imperator potuisset; qui, quod nemo *Protestantium* praeter ipsum fecit, ad fabricandam pacis sacrae formulam Augustanam, doctorem quemdam, IOANNEM AGRICOLAM Islebium, concesserat; qui denique tempori aliquantisper inseruiens, legatis ad Concilium Tridentinum missis, ab audiendis huius concilii decretis non prorsus se alienum futurum promiserat *). MAVRITIVS vero, *Inte-*

ex ipsius formula liturgica apparet, cuius argumentum breuibus recenset HENR. SCHMIDTIVS in der kurzen Einleitung zur Brandenburgischen Kirchen- und Reformations-Historie §. 82. 83., vna cum litteris, quibus Septemuir Brandenburgicorum sacerdotibus, quosdam ritus et caerimonias detrectantibus, paullo seuerius respondit §. 88. seqq. Adde pacificam eius orationem ad doctores Ratisbonae de religione cum Pontificiis dissentientes apud NIC. LEVTINGERVM *de Marchia Brandenburgensi* lib. IV. §. 30. Tom. I. Operum a GEORGIO GOTHOFR. KVSTERO coniunctim editorum. p. 175. seqq.

*) Nolim hoc ita dictum putes, ac si laudes, quae tanto principi iure debentur, minuendas constituissem. Veneror beatissimam eius memoriam, qui eundem pacem sectando, quem ceteri acrius insistendo, pro emendata religione feruorem exhibuit; cuius comitate condita grauitas saepius apud Caesarem, quod alii armis non poterant, effecit; cuius denique actiones, quibus nimium Caesaris voluntati cessisse visus est, animo ip-

 sius

Interim iamiam euulgato, omnia, quae per aequitatis ac pietatis regulas posset, se concessurum esse pollicebatur; id quod, suis formulam Lipsiensem imponendo, ex parte iam praestiterat. Atque nihil erat, quod MAVRITIVM ad Caesarem impugnandum commouere potuisset, cui omnem fere potestatem, omne imperium, aliaqua multa accepta referebat; et, si quae etiam moliri contra ipsum voluisset, facile ipso detrimento potuisset deterreri, quod hisce conatibus coniunctum iri persentiscebat. Inhiauerat enim iam ab aliquo tempore ante bellum Smalcaldicum MAVRITIVS dignitati regionibusque IOANNIS FRIDERICI Septemuiri, quae denique omnia clementia Caesaris obtinuit, eo quod contra IO. FRIDERICVM in illo bello arma tulisset, magna tamen cum *Protestantium* indignatione, qui ipsum caussae suae destructorem putabant. Iam, si MAVRITIVS in eas incidisset cogitationes, vt, ad restituendam Lutheranorum libertatem, Caesarem adorire-

sius paci deditissimo haud possunt difficulter excusari. Neque verba, quibus eius legati vsi sunt, ita fuere concepta, vt inde quid contra pietatem ipsius Euangelicam colligi posset. Vnde miror, SLEIDANVM lib. XXIII. p. 664. non maiori cautione hac de re locutum fuisse. Rectius sentit FRANCISCVS DE VARGAS in epist. ad Episcopum Atrebatensem l. c. p. 113.; cuius cum indicio conferri suaserim, quae bene LE VASSOR pag. III. seqq. monuit.

riretur, vel feliciter ſibi hunc in Caeſarem impetum ſucceſſurum eſſe, vel ſe aduerſo Marte pugnaturum, praeuidebat. Si prius, reſtituere res Lutheranorum admodum deſperatas potuiſſet, ſed id, quod ipſi a *Proteſtantibus*, quod a ſubditis praecipue, qui animis expulſo Septemuiro, ore, vel inuiti, MAVRITIO adhaerebant *), exſpectandum erat, facile omnes belli cogitationes diſiicere poterat. Nonne enim ipſos occaſionem arrepturos eſſe, credibile erat, factam ſibi a MAVRITIO vlciſcendi iniuriam, ipſum ab aliquo ſaltim dignitatis ſuae gradu depellendi, atque IOANNEM FRIDERICVM priſtino ſuo ſtatui reſtituendi, quum de cauſſa Lutheranorum defendenda meritus optime eſſet? Omnis enim MAVRITII dignitas auctoritati Caeſaris, IOANNISQVE FRIDERICI captiuitati ſuperſtructa

*) Vide GEORGIVM ARNOLDVM in *vita* MAVRITII *Electoris Saxoniae* quam ex authentico exemplo latino primum editam *Scriptoribus rerum Germanicarum, praecipue Saxonicarum* Tomo II. inſeruit IO. BVRCHARDVS MENCKENIVS loco 20., pag. 1230. Idem inuenies iudicium in litteris Dn. de VENNES ad Comitem ſtabuli, quae inter *epiſtolas arcanas* gallico idiomate conſcriptas *ab* HENRICO II. *Galliae rege ad miniſtros et amicos ſuos et ab his viciſſim ad regem*, ex autographo bibliothecae regiae Pariſienſis a MENCKENIO in eadem collectione editas, l. c. pag. 1391. ſeqq., locum 14. occupant. *Maurice*, inquit, *n'eſt entierement aſſenré de la fidelité de ſes ſubiects, qui ſont enclins à leur ancien et premier Seigneur.*

ſtructa erat; cui dimiſſo ſi Caeſar regiones, quas patria haereditate acceperat, recuperandas permiſiſſet, conclamandum de MAVRITII dignitate fuiſſet *). Quod ſi vero infelici ſucceſſu rem ſuſceptam MAVRITIVS gereret, et certiſſimam omnis dignitatis omniumque bonorum iacturam, et, cui ſuſtentandae ipſe unicus fere idoneus erat, emendatae religionis cauſſam perditam fore, animo praeſagire poterat. Quae quum omnia ſecum reputaret MAVRITIVS, melius omnino et ſibi et Eccleſiae, per LVTHERVM ab inueteratis erroribus perpurgatae, conſulturum ſe eſſe animaduertebat, ſi, Caeſari paullisper cedendo, acerba ipſius conſilia aliquantum mitigaret, quam, ſi, violenter ipſum impugnando, ſuas et ſociorum Aug. Conf. res in ſummum diſcrimen adduceret.

§. XII.

Poterant haec omnia, ſi quid iudico, ſatis deterrere noſtros, ne bello Caeſarem ſollicitarent; ſed erat praeter haec, quae ipſis quaſi ſilentium imponebat, ſumma Caeſaris atque excellentiſſima potentia. Non facile viderunt recentiora tempora principem, qui tot tantisque vndique imperiis domi-

*) Ipſam hanc mentem Caeſar iis verbis declarauit, quae GEORG. ARNOLDVS l. cit. p. 1230. memoriae prodidit; *ſe enim vrſum*, dixit, *catena ligatum ſecum ducere, quo dimiſſo Mauritium facile eſſet repreſſurus.*

dominatus fuerit, neque post ipsum vllus fuit, qui pari potestate excelleret. Huic enim contigit, quod nescio an ulli, vt plurimis, qui per se vniuerso terrarum orbi tremorem incutere poterant, imperiis, suo sub imperio, in vnicam quasi rempublicam collectis, summum potentiae fastigium attigisse videretur Omnis enim Hispania, omne Belgium, omnium paene divitiarum eo tempore mercaturae, insignis pars Italiae, omnis Germania, (at quanta imperia!) ipsius mandata venerabantur; omnis, qui nouus appellatur, quam late patet, orbis, diuitiis summisque imperiis refertissimus, ipsius nutu regebatur; nec in Africa regiones deerant, quae ad ipsius voluntatem se componebant. Qua conglobata tot imperiorum potentia effectum est, vt, quum alii Imperatores honoris caussa, hic certe non nomine magis quam re ipsa dici *Inuictissimus* potuerit. Neque minor huius virtuti semper fortuna coniuncta fuit, adeo vt nullum susceperit bellum, ex quo non nisi victor rediisset; ipseque fortunam ita sibi deuinctam reddidisse videbatur, vt haec ipsum, tamquam corpus vmbra, sequeretur. Maxima haec ipsius potentia noua incrementa acceperat, ex quo prostratas, quorum potestatem consiliis suis valde inimicam verebatur, *Protestantium* vires, disruptamque penitus eorum societatem viderat; qua re tantus ipsi addebatur animus, vt, quem

sibi,

sibi, non dicam anteferendum, sed comparandum viribus arbitraretur, omnino inueniret neminem. Neque eo ipso tempore, cum *Protestantes* belli restaurandi consilia caperent, exteris se bellis implicatum nouerat, vt ipsi viribus diuisis diuersis aduersariis satisfaciendum fuisset; quin potius omnes poterat neruos ad solos *Protestantes* opprimendos intendere. Huic autem insuperabili paene potentiae permagna fieri videbatur accessio ipsius Pontificis M. opera, qui, rem suam in debellandis cathedrae Romanae hostibus *Euangelicis*, agi, pulchre intelligens, omnibus contendebat viribus, vt, ad exstirpandos haereticos, omnes, qui ipsi litabant, principes conspirarent. Quibuscum omnibus si exiguae *Protestantium* vires conferuntur, quidquid tandem contra tantum Imperatorem tentabant, id omne insipientiae magis quam prudentiae nomen mereri videbatur; quum iis, non de restauranda augendaque perfecta religionis licentia, sed de conseruanda potius vtcumque exiguae libertatis vmbra, cogitandum esset. Neque, conscius suae magnitudinis, Caesar multum motus *Protestantium* timebat, sed specie iuris, ne magis potentia quam sapientia ac aequitate, suos regere videretur, ipsos eneruare studebat; quamuis omnibus confitendum esset, Caesarem, si voluisset, vno quasi ictu omnem rem Lutheranorum eo tempore funditus euertere potuisse.

§. XIII.

§. XIII.

Sed modum me in proponendis, circa libertatem *Protestantium* resarciendam, difficultatibus excessisse, aliquos reclamaturos suspicor, qui exiguas per se utique fuisse *Protestantium* vires, nec reprimendae Caesaris violentiae sufficientes, concedent; minores Caesaris viribus negabunt, si tamquam Angliae, Daniae, Galliaeque regum auxilio confirmatae considerantur. Atque ego non inficior, inesse huic argumento vim aliquam, quae eorum, quorum hactenus mentionem iniecimus, ponderi aliquantisper possit detrahere; neque tamen tanti momenti hanc difficultatem esse iudico, vt ea, qua toti huic negotio singularem Dei prouidentiam vindicare constituimus, labefactari videatur demonstratio. Esto enim, haec omnia ita, prouti ab aduersariis finguntur, esse comparata, non tamen singularem his regendis defuisse Dei providentiam, sed illud modo demonstrarent, non effrenata quadam audacia tam arduam rem aggressos esse *Protestantes*, vt de nullis, quae prudentia suadet, ad finem obtinendum mediis cogitassent. Quamuis enim diuinum auxilium summa cum fiducia exspectare possimus, ea tamen lege Deus nostris prospicere rebus solet, vt ipsi quasi vires nostras commodemus, adeoque prouidentiam, vt ita dicam, adiuuemus; quo, quis

dicet,

dicet, diuinam excludi prouidentiam? Sed intelligo etiam, contradicentes mihi, de hoc ipso exterorum auxilio praeclarius, quam veritas permittit, sentire; facilius enim me probare posse arbitror, ipsos plurima, quae isto de auxilio pronunciant, non protrahere, vt par est, ex veris historiae monumentis, sed ea, quae ad motam ab ipsis difficultatem stabiliendam maxime faciunt, ad libidinem suam fingere. Pecuniam EDVARDVS Angliae rex, quam MAVRITIVS efflagitauerat, daturum promisit, modo, non de rebus ciuilibus, sed de religione bellum suscipi conuinceretur *). Ipsum vero hoc, quod dubitanter promiserat, praestitisse, id ego quidem nec affirmare nec negare audeo. Neque tamen perpetuis EDVARDI largitionibus se sustentatum iri, si, quod videbatur, bellum diuturnius foret, vlla ratione sperare *Euangelici* poterant **). Daniae vero rex

*) Conf. GILB. BVRNETI *Historiam reformationis Ecclesiae Anglicanae.* Part. II. Edit. Genev. p. 124. 25. Ipsas pactionis EDVARDI cum Germanis conditiones, qui 400,000 thaleros sibi expetierant, ipse EDVARDVS *in Diario suo*, quod in Collectione documentorum, quae huic Historiae suae parti BVRNETVS adiecit, reperitur, p. 26 exposuit; vbi, quamuis in hoc diario diligenter omnia notauerit, nullum tamen praestitae promissionis vestigium reperire potui.

**) EDVARDVS in diario p. 33: *In hoc praesertim negotioso saeculo*, inquit, *principibus potius accipere quam erogare pecunias necesse est.*

rex quid fecerit, id quidem me, fatebor enim, praeterit. Certe, praeter illud, quod apud Caesarem pro captiuis principibus intercesserit, spemque, quam ab religionis similitudinem et cum domo Saxonica affinitatem *Euangelicis* succurrendi fecerit, nihil amplius ipsum praestitisse inuenio. Galli denique, propriae vtilitatis caussa, societati se *Protestantium* adiunxerant; quam si obtinuissent, vix ipsos crediderim vlterius ab eorum partibus staturos *). Finge autem Caesarem, eam, quae ipsum Gallosque intercesserat, dissensionem amice, ad tempus saltim, composuisse, quodnam quaeso auxilium sibi ab ipsis polliceri *Protestantes*

*) Notum est, Galliae regem, iam ante foedus cum *Protestantibus* Germanis initum, bellum Caesari in caussa ducatuum Parmae ac Placentiae intulisse; de quo THVANVS *Historiarum* lib. VIII. p. 226. seqq et post ipsum P. DANIEL in *Histoire de France* Tom. VIII. p. 23. seqq. consulendus est Post restitutam vero per pactionem Passauiensem *Protestantibus* religionis libertatem, regem Germanos perpetuo ad Caesarem impugnandum incitare studuisse, epistolae docent in *Thesauro Menckeniano* obuiae (not. 29.); in quibus instructio foederis inter HENRICVM II. et Germanos ineundi comparet, qua legato maxime iniungit, vt Electores ad conferendam sibi dignitatem imperialem commoueat, p. 1463. Quae omnia satis demonstrant, regem non *Protestantibus* religionis ipsorum defendendae gratia succurrere, sed eorum potius auxilio ad fines suos obtinendos vti voluisse.

tes potuissent? Isti vero, qui, haec pacis consilia et Galliae regem et Caesarem initurum fuisse, omnibus verisimilia diiudicandi regulis repugnare autumant; nae illi neque versipelle Gallorum ingenium, neque orta iam eo tempore intestina Galliae ob religionem dissidia, neque animum Caesaris cogitant, quem leuia quaedam commoda citius exteris hostibus, virium suarum reficiendarum gratia, consecraturum fuisse puto, quam concessurum, vt minores quidem principes, quos iam pedibus suis subiecisse credebat, pacem ipsi inuisam extorquerent. Sed comparandas etiam esse Gallorum vires cum Imperatoris potentia, qui haec nobis obiiciunt, non satis considerare videntur. Etenim huc usque, multo suo cum detrimento, quantum Imperator posset, senserant, neque diuturnis grauissimisque bellis quidquam se contra ipsum effecisse intelligebant. Num iam igitur credibile erat, laetiori fronte ipsos inertes respecturam esse fortunam? Quod si iam, ex inueterata quasi consuetudine, pedem referre cogerentur, num deserti ac plane derelicti Lutheranorum principes, impetum tanti Caesaris sustinere potuissent? aut num putas, Caesarem exoptatissimam, Lutheranorum principes, tamquam imperii hostes, qui multa absque imperii consensu Gallorum regi concesserant, funditus delendi, omnemque ipsorum religionem radicitus exstirpandi,

di, occasionem de manibus fuisse dimissurum? Denique, quid MAVRITIO, qui maximas hac in re partes tenebat, metuendum fuisse dicam? cui, IOANNEM FRIDERICVM, quem postea tanta cum laetitia a suis receptum esse nouimus *); dimittendo, multum negotii se facessere posse, tantamque inter ipsos *Euangelicos* hac ratione orituram esse dissensionem, non inepte Caesar animaduertere poterat, vt remota, quae ad hanc rem necessaria erat, concordia, facile incautos debilitatosque opprimere posset.

§. XIV.

Magnae profecto hae difficultates videri poterant; maior tamen erat MAVRITII erga religionem pietas, maior suppressam *Protestantium* libertatem restaurandi cupido, maior denique in Deum cuius caussam tuebatur, fiducia, quam vt se a proposito dimoueri passus fuisset hic, cuius animi magnitudo omnes difficultates longissime superabat. Quam ob rem, omnibus diligenter sub rationis incudem vocatis, exercitum, cui hactenus praefuerat, contra Caesarem ducendum constituit. Qua in re admirabilis conspici potest Dei prouidentia, quae effecerat, vt MAVRITIVS imperium in copias diutius retinere potuerit, quibus ad obtinendum illud, quo intendit, vti optime poterat.

*) Conf. IO. SEBAST. MÜLLERI *Annales* des Chur- und Fürstlichen Hauses Sachsen; p. 117. 18.

terat. Huic ipsius proposito ansam insignis ipsius Caesaris error, nimiaque securitas praebuit. Quam quotiescunque intueor, non satis mirari queo, qui factum sit, vt tantus princeps, cuius magnum ingenium excellentissimaque prudentia omnium admirationem excitabat; qui, diuturna experientia, summam sibi rerum omnium peritiam comparauerat; qui sub imperii pondere aulaeque machinationibus consenuerat; qui morem principum, accepta omnia beneficia propriae vtilitati consecrandi, optime nouerat; qui hostes consiliis potius quam armis superare didicerat, et insigni quadam praeditus erat scientia, conatus inimicorum acutissimis eneruandi artibus, vt, inquam, tantus tamque sapiens Imperator viro, cuius virtutem, praestantissimasque animi dotes satis perspexerat; qui tanto amore in religionem Euangelicam ferreretur, ipso, quo a Caesare dignitate Septemuirali exornatus erat, tempore declarauerat, neque, omnia, defendendae huius religionis caussa, si opus esset, suscepturum se esse, celare aliquantisper potuerat; qui denique maxima inter *Protestantium* principes, depressam religionem restituendi vi eminebat, summaque cum captiuo Hassiae Landgrauio coniunctus erat affinitate; copias concredere potuerit, neque in ipso bello de auferenda ipsi rerum summa cogitauerit; quamuis, ad dolosa MAVRITII consilia intelligenda, exigua sane

per-

perſpicientia indigeret. Qua in re tam grauiter labi potuiſſe Caeſarem, quum vix poſſim concipere animo; facile in eam ſententiam adducor, vt exiſtimem, ſupremum Numen noctem quamdam ipſius menti offudiſſe, vt, Deum ipſum ipſius conſilia deſtruxiſſe, appareret. Operae pretium videtur, rem ſicuti geſta eſt, paullo fuſius enarrare. Habebantur A. MDXLVIII. Auguſtae Vindelicorum comitia, in quibus Septemuiratum Saxoniae, cum omnibus ad ipſum pertinentibus, Caeſar MAVRITIO conferebat. Hoc commotum iri beneficio ipſum arbitrabatur, vt, quam his in ipſis comitiis confici Caeſar curauerat, fidei religionisque formulam, receptam ſua auctoritate ſibi ſubditis obtruderet. Huius rei gratia a principibus quibusdam MAVRITIVS, mox vero ab ipſo Caeſare, qui beneficia ipſi collata crebrius commemorabat, rogatus, ſemper, ſe recepturum eſſe formulam, negauit, donec doctorum ſuorum, quibus ante comitia vindicias doctrinae purioris promiſerat, hac de re percepiſſet ſententiam *). Acrius quamuis poſtea Imperator inſtaret, impetrare tamen conſenſum MAVRITII non potuit; ſed hac ipſa eius pertinacia ſatis edoctus eſt, ipſum conſtantem fore Aug. Conf. defenſorem, ſibique, ſi diutius inſiſteret, inimiciſſimum. Eandem cantilenam, in comitiis

*) Vide SALIGII *Hiſtoriam Auguſtanae. Confeſſionia.* Vol. I. p. 567. ſeq., 576. et 77.

mitiis denuo Augustae A. MDL coactis, repetens MAVRITIVS, non aliter, quam libero, vt vocant, concilio impetrato, cessuros esse Lutheranos intrepide pronunciabat *), Neque tamen his omnibus Caesar deterrebatur, quin potius, quum bellum Magdeburgicis indicendum esset, neminem, quem exercitui suo praeficeret, magis ad hanc prouinciam subeundam idoneum esse MAVRITIO iudicauit **). Equidem a MAVRITII consiliis rerumque exitu Caesaris rationes prorsus discrepasse censeo. Forte enim, hac in ipsum fiducia, eo magis MAVRITII animum sibi conciliare, forte etiam, vt Lutheranos Lutheranis labefactaret, MAVRITIVM summum belli suscipiendi ducem esse voluit. Consilii vero sapientia quaemadmodum non ex auctoris sui proposito diiudicanda est, sed ex iis, quae inde consecutura praesagiri possunt, commodis incommodisque; ita, si illud respicias, prudentia, sin haec, insipida parumque considerata Caesaris consilia fuisse iudicabis. Potuisset praeterea, si mens non laeua fuisset, ex ipsa Magdeburgi occupatione supra annum protracta, non inepte clandestina quaedam MAVRITII consilia praestolari; nec in gurgustio agebantur multa, quibus ille bellum minabatur. Ecquid enim sibi voluit, quod dimissos

*) SLEIDANVS lib. XXII. pag. 630.

**) Ipsa haec verba sunt, quibus Caesar apud SLEIDANVM loc. cit. pag. 635. vtitur.

missos ex tradita Magdeburgicorum ciuitate milites rursus, alio licet sub nomine, conduceret? quod Magdeburgicos leniter, et amicorum instar magis quam inimicorum tractaret? quod cum Galliae regis legato, IOANNE PRAXINEO, Episcopo Baionensi, frequentius versaretur? quod Hassos in fidem iureiurando reciperet? Neque haec omnia fugere poterant Caesarem, praesertim quum litterae principum accederent, qui de excursionibus militum MAVRITII vehementissime conquerebantur. Sed tanta fuit Caesaris securitas, vt et MAVRITIVM exquisitissimis verbis excusaret, et sparsos rumores pro inimicorum calumniis venditaret *). Quae ipsa securitas maximam MAVRITIO fortunam protendebat, spemque afferre videbatur, fore, vt Caesarem imprudentem eo felicius opprimeret.

§. XV.

Quibus rationibus ad suscipiendum hoc bellum commotus MAVRITIVS, et quis fuerit

*) Litteras, in quibus haec commemorauit Carolus, integras Commentariis suis SLEIDANVS lib. XXIII. pag. 676. seqq. et le VASSOR p. 371. inseruerunt. Contineo me ab omnibus, quae in iis continentur, enarrandis, quae, si cum acuto Caesaris ingenio conferuntur, curam Dei, circa eius consilia euertenda, plane singularem ostendunt.

Inspicere, tamquam in speculum, in verba *omnia*
Iubeo, atque ex iis sumere exemplum prouidentiae.

rit huius belli exitus, supra (§. V.) aliquantum me exposuisse memini. Non tamen sicco, quod aiunt, pede hic praetereunda videntur in ipsa hac expeditione varia, quae, singularem Dei curam, sicuti in iis, quibus huic bello felicissimo praelusit, ita in ipso hoc opere peragendo, occupatam fuisse, extra omnem dubitationem posuerunt. In quibus mihi prae reliquis plane videtur admirabile, quod paribus Caesaris consiliis et facinoribus, paria quoque Lutheranorum consilia et euentus responderint. Haec vero diuinae iustitiae specimina cum in multis aliis conspici possunt, tum in hoc apparuerunt praecipue, quod, qui *Protestantes* insidiis verborumque blanditiis decipere tentauerat Imperator, iam eodem modo, et ab eo quidem, quem neque inimicum suspicatus erat, deceptus fuerit; quod maximam ipsi plagam princeps inflixerit, quem Saxonum familia, in quam Caesar saeuierat maxime, procreauerat; quod denique ii, ipsis Caesaris militibus vsi, detrimentum attulerint. Caesarem enim *Protestantes* falsa spe detinuisse, eorumque preces vanis elusisse promissionibus, nemo dubitabit, qui, quod supra diximus (§. IV.), meminerit. Iisdem vero artibus vsum esse MAVRITIVM, nisi alia bene multa, litterae tamen eius ad Caesarem datae, quarum hic in suis mentionem iniicit (not. 38.) abunde testantur. Namque Caesari, quid moliretur, sciscianti,

se

se ipsi semper fore deditissimum respondit, huiusque confirmandi gratia, et legatos se concilii caussa Tridentum missurum, et breui tempore iter ad Caesarem suscepturum esse, pollicitus est. Iustam vero turbarum mouendarum suspicionem, ipsis militum suorum excursionibus excitatam, de quorum insolentia Caesar maxime conquestus erat, stipendiorum denegatorum caussa factos esse motus affirmando, declinauit. Quibus verbis misere bonum Imperatorem fefellit, vt, *nihil se a* MAVRITIO, *nisi praeclarum*, *exspectare debere*, diceret, *si modo vlla adhuc fides in rebus humanis superesset.* Ita, qui artificiosis consiliis verba *Protestantibus*, ipsique MAVRITIO, dare constituerat, eadem illa astutia a MAVRITIO Saxone scientissime circumuentus est. Neque id sine singulari dei nutu. Inter omnes enim Germaniae ordines, non erat, cui Caesar plus facesserat negotii, quam illustris Saxonum familia, cuius tamen summa alioquin in se merita exstare Caesar non ignorabat. FRIDERICVS enim, ille Saxonum Septemuir, quem omnes vno ore consentiunt, primarium Germaniae fuisse virum, vnice Imperialem dignitatem Carolo compararuerat. Huic vero, ipsiusque successoribus, quas quaeso Imperator gratias retulit? Scilicet, ipso adhuc viuente, edicto Wormatiensi Lutherum suosque asseclas, adeoque FRIDERICVM etiam, exstincta tanti beneficii memoria,

 moria;

moria, proscripsit. Isto autem mortuo, quum frater ipsius IOANNES, qui summo iure nomine Constantis appellatus est, eiusque egregius, infelix licet, filius, IOANNES FRIDERICVS, fere vnici essent, qui libertati Germanorum inhaerebant quam Caesar nefarie opprimere conabatur; omnemque Caesaris inclementiam in se recipere, quam Germanorum libertatem funditus euerti maluissent, quamquam, si ab hac sola re discessisseris, omnia Caesari lubenti animo praestarent; summo ipsos odio prosecutus est, vsque dum armis, ipsisque principibus *Protestantium* abusus, IOANNEM FRIDERICVM de Imperii fastigio deiiceret, eiusque dignitatem, vti diximus, cognato ipsius, MAVRITIO, conferret. Sed idem ille MAVRITIVS, quem tot tantisque sibi deuinctum reddidisse Caesar existimabat beneficiis, eandem, quam Caesar calcauerat, viam ingrediebatur. Caesar FRIDERICVM eiusque familiam, cui omnem in Germania dignitatem debebat, summa acerbitate prosecutus est; MAVRITIVS beneficium a Caesare acceptum prorsus negligens, quamuis suam ipsi dignitatem acceptam referret, grauissimo vulnere saucium Imperatorem reddidit. Ille fulminibus domum Saxonicam maxime concusserat, hic, generis sui gloriam vindicaturus, tela quasi in Caesarem retrorsit. Ille Augustanae Confessioni addictos principes, a rebus Smalcaldicorum abalienatos, tantum non

om-

omnes, ad vim *Protestantium* infringendam adhibuit; hi vero iidem illi erant, quorum iam vnitis viribus, maximae Caesaris vires prostratae sunt, iisdem illis militibus, quos, Caesari studentes, contra Lutheranos eduxerant. O stupendam iustitiae diuinae profunditatem! Quam abscondita sunt Dei iudicia! Quam oculti, quibus incedere solet, tramites!

§. XVI.

Excellit ipsa haec aduersus Caesarem suscepta expeditio admirabilibus diuinae prouidentiae vestigiis, quorum, ne de securitate Caesaris plura commemorem, quae eo vsque progressa est, vt, appropinquante iam MAVRITIO, ne defendendo quidem corpori suo satis prospexerit, non nisi duo ex multis, breuiter attingenda, notabo; ex quibus id poterit intelligi accidisse, quod omnium hominum existimatione et iudicio sublimius est. Horum alterum, felices MAVRITII progressus spectat, alterum insuetum Caesaris et Ferdinandi timorem, eorumque de pace consilia. Quamuis enim exigua manu, quippe quae vix numerum viginti quinque millium excedebat, MAVRITIVS Caesarem adoriretur *); huius tamen auxilio, vix duorum mensium spatio, omnes, quas in

*) GEORG. ARNOLDVS in *vita Mauritii* p. 1229. apud MENCKENIVM.

in itinere obuias habebat, urbes occupauit, Caesarisque funditus prostrauit exercitum. Erat tamen, quod, quo minus exercitu vsque ad Caesarem pertingeret, impediebat, castellum aliquod, ipsa natura contra omnes impetus munitissimum, quod Ehrenburgum appellatur, quodque superari posse nemo vnus crediderat, nec ipse Caesar, cui, hoc ipso occupato, summum imminebat periculum. Hoc quamquam retardare videbatur MAVRITII progressus, tanta tamen hanc arcem, quae aditum ad Austriacorum regiones aperiebat, alacritate adgressus est, vt primo statim impetu, interemtis captisque tribus aut quatuor millibus militum, qui praesidio ipsi impositi erant, ex suis vero vix decem quindecimue amissis *), felicissime ipsam occuparet. At quum iam eo tenderet, vt Caesarem summa celeritate Oeniponte opprimeret, accidit noui aliquid, quod totam expeditionem in nihilum quasi redigere, omniaque MAVRITII consilia prorsus euertere potuisset. Repente enim seditio facta est militum, qui summa vehementia stipendia postulantes, nec ipsum MAVRITIVM globulis sclopeto emissis transfigere dubitabant **). Nihilo tamen minus, placatis paullisper animis Oenipontem cum suis pro-

*) Cf. WILHELMI, Hassiaci principis, relationem de hac Ehrenburgi occupatione apud HORTLEDERVM, l. c. p. 1313.

**) SLEIDANVS lib. XXIV, p. 707.

properat, vnde vix Caesar cum fratre, noctu turbidaque tempestate, per praerupta loca, atque asperrimas vias, aufugerat. Hic dici vix potest, quanto timore perterritus fuerit, facileque vrgente necessitate adducebatur, vt in pacis conditiones, quas olim vix ac ne vix quidem attenderat, libentissime consentiret. Quod si iam ea, quae supra de exiguis *Protestantium* viribus (§. XI.), et insigni Imperatoris potentia (§. XII.) disserui, cum mirabili eius fratrisque sui timiditate comparentur; vix credibile est, tantum Imperatorem, qui non vinci, sed vincere vbiuis consueuerat, qui antea *Protestantes* vnico quasi ictu prosternere posse videbatur, tam subito omni paene animo potuisse destitui, vt hostes non indutiis detinendos, aut contractis, quod facile fieri poterat, copiis ad mitiores pacis conditiones ineundas adigendos esse putaret, sed ipse inimicis fere propensior ad quietem videretur. Maximum vero iam ipsum bellum antecessit FERDINANDI de bello anteuertendo studium. Vix enim bellum parare MAVRITIVM perceperat, quum, multum ex alacritate eius detrimentum praesentiens, per legatum suum maximis precibus impetum deprecatus *), dulcissimis persuasionibus vltro aequas induciarum leges offerret; quibus, MAVRITIO propius accedente, atque comprobante FERDINANDI augurium felicissimo armo-

*) SLEIDANVS lib. XXIV. pag. 701.

armorum MAVRITII successu, acrius insistere coepit. A quo quum impetrasset, vt, inter ipsum armorum strepitum, Lintium, pacis conciliandae gratia veniret, post expeditionem MVRITII Oenipontinam, pulchre intelligens, nisi perpetuum liberumque religionis exercitium Euangelicis concederetur, non fore vt ipsi acquiescerent, ipsum Passauium inuitauit, vbi Caesare consentiente leges illae, in Lutheranorum haud leue emolumentum, conditae sunt, quarum iam supra (§. V.) mentionem iniecimus.

§. XVII.

Pacata iam videbantur omnia, perpetuamque religionis suae excercendae licentiam, tandem aliquando obtinendam, auidissima cupiditate, summaque fiducia, *Euangelici*, requietis interualla habentes, praestolabantur. Nullus timor, nulleque animis ipsorum infixa dubitatio eiusmodi ipsis instillabat scrupulos, vt, pacem exoptatissimam certissime se impetraturos esse, formidolosius dubitassent. Nouerant mutabile Caesaris ingenium, qui, quamuis Imperatori, si nemini vlli, promissis standum esse, satis olim magnifice pronunciasset, multis tamen sciebat artibus consiliisque denegatam *Protestantibus* fidem excusare; eumque, in angustiis positum, pacem polliceri, periculo exemtum, bellum minari solere, tristi satis experientia didicerant. Tanta

ta tamen erat eorum ſecuritas, tanta de animi ipſius magnitudine, deque Dei, quem rerum ſuarum moderatorem, et requietis quaſi architectum nouerant, fiducia, tanta denique in obſeruandis pacis conditionibus, iuſtitia, vt iis, quae promiſerant, diligenter inhaerendo, Caeſaris fidem iuſtitiamque quaſi anticipare conſtituerent. Huius animi declarandi gratia ipſe MAVRITIVS, cum iis, quae in fide manſerant, copiis, FERDINANDO ſatisfacturus, in Hungariam, contra Turcas, abiit; poſtea vero ALBERTVM Brandenburgicum, ſuis alioquin partibus fauentem, quod arma poſt pacem deponere nollet, ipſis armis ſuis perſecutus eſt. Hinc funeſtae illae contentiones, in quibus et ipſae Lutheranorum vires debilitatae ſunt, et immortalis memoriae princeps, MAVRITIVS, in maximum, vt videbatur, eorum detrimentum, periit. Eodem fere tempore rebus humanis ereptus eſt, pius emendatae religionis propugnator, EDVARDVS Angliae rex, in cuius locum ſubſtituta, ſuperſtitioni deditiſſima MARIA, ferro flammisque huius religionis, aſſeclas exſtinguere conabatur. Rebus denique ſuis Aug. Conf. addicti, pace cum Caeſare inita, Gallorum regem abalienauerant, cuius auxilio deſtituti, ſi fidem datam Caeſar ſeruare noluiſſet, ſuſtentare Caeſaris impetus poſſe non videbantur. Quamuis autem his omnibus ex gradu ſuo quaſi deiecti eneruatique viderentur

tur *Euangelici*, neque esset, si a Deo discesseris, quisquam, in quo spem suam collocare potuissent, tanta tamen animi fortitudine fidei a Caesare datae institerunt, vt ipsos, non armis, sed leniori quadam mansuetudine, pacem Caesari FERDINANDOque extorsisse diceres; adeo vt omne potius vehementissimum Pontificis Romani odium in se suscipere, quam pacem ipsis denegare maluerit. In quibus singulis efficiendis quanta fuerit diuina prouidentia, nunc placet distributius demonstrare.

§. XVIII.

Vix iacta erant pactionis Passauiensis fundamenta, quum noua procella oriretur, quae, nisi summam, magnam tamen *Euangelicis* stragem attulit. Steterat huc vsque ab eorum partibus ALBERTVS Culmbacensis Marchio, princeps vindicandae religionis minus, quam molestiae, hostibus in religione dissidentibus excitandae, studiosus, cuius inquieti animi indoles parum saepius a crudelitate remota videbatur. Hic, quum MAVRITIVS ad defendendam emendatae religionis caussam litteris Germaniae Proceres adhortatus esset; pariter scriptum in vulgus dederat, in quo animum bello et rapinae inhiantem pietatis specie obumbrauit. Quo facto, dum MAVRITIVS bello Caesarem aggreditur, terras Franconiae horrenda vastatione depopulatus est. Pace autem Passa-

uii

iii Caesarem inter et *Euangelicos* conciliata, talis rerum mutatio ALBERTO, cui bona Pontificiorum diripiendi erepta videbatur occasio, stomachum mouit, ita vt vehementius, quam antea fecerat, Germaniae regiones, maxime vero contrariae partis Episcoporum misere deuastaret multaque, templa incendendo, vrbes destruendo, maximas pecunias exigendo, aliisque belli facinoribus, crudelitatis, ne dicam barbariei, documenta ederet *). Qua in re eo vsque progressus est vt Caesar ipsum, repetita vice a Camera Imperiali proscriptum, variis Germaniae principibus bello persequendum traderet. Displicuit *Euangelicis* nimia ALBERTI vehementia; publice igitur haec omnia detestati **) eum, tamquam communis quietis turbatorem, vi armisque coercendum susceperunt. Hoc tum a Noribergensibus factum est, qui vexatorum Episcoporum copiis se, ad impugnandas ALBERTI regiones adiunxerant, nec multum curabant, quid de

*) Pleni sunt harum rerum annales. Qui summam earum desiderat, euoluat litteras MAVRITII, librosque a Noribergensibus ad ALBERTVM eo tempore editos, illius apud SLEIDANVM lib. XXV. p. 734. seq., horum apud eumdem p. 738. seq. et 756 seqq.

**) Vide excerpta litterarum, quibus FERDINANDVS et MAVRITIVS caussas belli contra ALBERTVM exposuerunt, in MENCKENII *Scriptoribus rerum Germanicarum* Tom. II. p. 1445. 46. Ampliores litteras dedit SLEIDANVS lib. XXV. p. 734. seqq.

de defectione ipsorum ad Pontificis doctrinas, ipsa hac vnione declarata, ALBERTVS clamitaret; tum a MAVRITIO in primis, qui, perfidia iniustitiaque ipsi exprobata, eum, quum pacem recusaret, bello adoriebatur. Quod bellum, incertum est, an rebus Lutheranorum emolumentum maius, an detrimentum attulerit. Quousque enim salua stabit turbis et dissidio labefactata respublica? aut quis est dolor tam exiguus in praecordiis saeuiens, quin vsque ad necessitatem mortis aliquando deducat? Maximi imperii contextus, disruptis, quibus constringuntur, vinculis, multas quasi in partes dissiliunt, et quae societas, vnitis ciuium viribus, omnium reprimere impetus poterat, dissociatis eorum animis, sese hostibus diripiendam destruendamque propinat. Nihil igitur ad societatem Lutheranorum, imbecillam parumque confirmatam, penitus euertendam requiri amplius videbatur, quam intestini in ipsa tumultus; et bella hinc Caesari nascebatur, incautos debilitatosque inimicos opprimendi, occasio. Neque adeo delirasse nostros existimes, ac si, se sibimetipsi vulnus hoc ipso bello infligere, non perspexissent. Perspexerunt vtique; sed nihilo minus de pactione, etiam cum verisimili suo detrimento seruanda, reprimendisque ALBERTI, qui Aug. Confessionis hostibus se alioquin strenue opposuerat, insultibus magis, quam de vrgenda pace, iam per duos fere

fere annos ab Imperatore dilata, declinandoque suo interitu, cogitarunt. Id quod magno argumento esse potest, hos Ecclesiae nostrae conditores paci, abstinentiae, aequitati et iustitiae adeo studuisse, vt ne ipsis quidem partium suarum hominibus pepercerint, suasque prius vires, ad impetrandam tamen perpetuam religionis pacem necessarias, ipsi labefactare, quam pacem vlla ratione laedere, aut leuiter duntaxat obseruare maluerint *). Fide enim ac sinceritate, non armis aut fraudulentia; pietate legumque custodia, non vt aut clandestinis consiliis animum Caesaris flectendum esse putabant. Vitia et in suis oderant, suppressis,

*) Qui nullam facile, fidei nostrae homines iniquius lacessendi, occasionem praetermittit, portentosi ingenii scriptor, GODOFREDVS ARNOLDVS, diuersam plane a nostra rationem, hoc cum ALBERTO bellum diiudicandi, iniit (in der unpartheiischen Kirchen- und Ketzer-Historie. Part. II. lib. XVI. Cap. IV. §. 15.) Nomen quod huic bello conuenientissimum esse arbitratur, *execrabile latrocinium* est, mortisque MAVRITII caussa, vehementissimum eius turbulentumque ingenium. Nolo in examinando hoc ARNOLDI iudicio tempus chartamque consumere; id vero crediderim, MAVRITIVM suosque omnium hominum stultissimos fuisse, si, feruore pugnandi abrepti, non pacis vindicandae gratia bellum suscepissent. Nobiliorem fuisse MAVRITII finem, nemo negare potest, nisi qui hoc bellum per se, nec in nexu cum rebus gestis MAVRITII antecedentibus consideraverit.

sis, etiamsi hostes essent, succurrebant. Hoc ipso exemplo luculenter docuerunt, ineptam esse eorum suspicionem, qui Lutheranorum principes bellum suscepisse multosque excitasse tumultus existimarunt, vt ciuilia emolumenta pararent, vt bona sacra semel occupata sibi vindicarent, vt occasionem plura vi armisque sibi arrogandi nanciscerentur. Quorum vitiorum qui reos ipsos existimant, hos equidem nescio, an satis, quid affirment, perpenderint. Quis enim censendos putaret hos principes, si reportatae semel religionis licentiae acrius institissent, nec pacem permisissent ad comitia differendam? Quem ipsis crimen periurii obiecturum fuisse putas, si ab opprimendis suis abstinuissent? Quis ipsis vitio potuisset vertere, si de conseruanda republica sua amoliendisque internis diffidiis fuissent solliciti? At bellum suscipiunt, vt pacem impetrent; pace impetrata arma deponunt. Pacem quaerunt, vt Deum more suo colere possint: hoc concesso, de obtinendis ciuilibus emolumentis non cogitant. Pacem armis restituunt; pace restituta, armis suis non nisi eos, qui ipsam turbauerant, persequuntur, membraque, quae offensioni esse videbantur corpori, rescindunt. Sic visum est sapientissimo numini, veros piosque caussae suae patronos ab impiis secernere. Sic rebus Ecclesiae suae prospexit, vt quae ipsi detrimento esse vi-

debantur, in summam laudem vtilitatemque cesserint.

§. XVIIII.

Maximum in toto hoc bello vulnus Lutherani funesto MAVRITII interitu acceperunt, qui, quum apud Siuershusam cum ALBERTO Culmbacensi manum conseruisset, globulo transfossus paullo post exspirauit. Ita MAVRITIVS, non contra Ecclesiae persecutores, nec restaurendae religionis gratia, sed contra eidem fidei addictos, inuitus tamen, pugnans, periit! Ita, qui vitam omniaque pro defendenda vera religione impenderat, non ea felicitate potitus est, vt morte pietatem suam confirmasset, sed fidem Caesari datam vltro propugnans, pro inimicis, pacem quasi sanguine suo obsignans, interiit, non hostium manu aut fortitudine, sed eorum, quorum caussam tanta cum virtute egerat, facinore! Cecidit cum isto dux, quo nemo ad rem *Euangelicorum* restituendam vindicandamque aptior videbatur *), ipsoque exspirato omnis fere eorum de recuperanda pace spes exspirabat. Successor declaratus erat frater ipsius AVGVSTVS, qui magna quidem prudentia excellebat, sed tanto animi robore, et, vt ita dicam, ad tantum opus perficiendum necessaria vehementia praeditus non erat.

*) Hoc ipso eum testimonio Galli exornarunt in epistolis apud MENCKENIVM pag. 1426.

erat. MAVRITIVS dotibus propugnatoris ecclesiae egregie instructus, bello fortis erat animoque strenuus; AVGVSTVS vero pacem magis quam bellum sectabatur, neque armis sed consiliis parandam esse pacem existimabat. Accedebat, quod de obtinenda Septemuiratus dignitate Saxonumque regionibus AVGVSTVM inter et IOANNEM FRIDERICVM nondum conuenerat *); id quod non exiguam *Protestantibus* discordiam excitare videbatur. Fulcro igitur suo quum se sentirent destitutos, et auctum potius quam diminutum iri interna dissidia opinarentur Aug. Confessioni addicti, non leue illis imminebat periculum. Effecit tamen prouida Dei O. M. cura, vt, quae ad detrimentum ipsorum inclinabant, dissidia mox componerentur, mortemque MAVRITII viri fortissimi, AVGVSTI sapientia et moderatio compensaret **). In eo enim AVGVSTVS cum

IOAN-

*) Viuo adhuc MAVRITIO dimissum ex vinculis IOANNEM FRIDERICVM reddendam sibi ablatam dignitatem postulasse, CHESIVS refert. epist. 13. apud MENCKENIVM l. c. p. 1439; ipsique auxilium suum promisisse ALBERTVM, in aliis litteris p. 1409. relatum legimus. Eamdem mortuo MAVRITIO ab AVGVSTO, consentientibus terrarum Saxonicarum proceribus, repetiisse THVANVS memorat *Historiarum* lib. XI. p. m. 328.

**) Varia de AVGVSTO I. Electore Saxoniae, meritissimus scholae Grimmanae rector M. HENR. AVG. SCHVMACHERVS binis Programmati-

IOANNE FRIDERICO, in conuentu Numburgi A. MDLIV. habito, consenserat, vt hic, misso dignitati pristinae nuncio, eam, *nati Electoris* nomine, quibusdam Saxoniae ciuitatibus, et 100,000 florenorum pretio, contentus, AVGVSTO ipsiusque posteris concederet *). Placidum vero ac mite AVGVSTI ingenium effecit, vt non armis propagata, aut vehementia quadam parata pax religionis videretur, sed maior elucesceret Dei sapientissimi prouidentia, qua factum est, vt pacem *Euangelici* impetrarent tali tempore, quo ab omnibus destituti, suorumque hostium violentiae omnino expositi videbantur.

§. XX.

Ita res *Euangelicorum* post pacem Passauiae sancitam comparatae erant; quas qui attento animo considerabat, non poterat non iudicare, hunc coetum in eumdem fere, ex quo vix ope MAVRITII conualuerat, morbum recidisse. Exigua enim societas, quae intestinis dissipatur contentionibus, capiteque suo orbata est, non potest profecto fortissimorum hominum impetus sustinere, nec ab iis id, quod dare sua sponte nolunt, vi armisque impetrare, quae vix, vt ab interitu se tueanter, sufficiunt. Maiori iam in

matibus congessit, quae Lipsiae ao. 1751. 52. prodierunt.

*) Conf. MÜLLERVM *in Annalibus Saxonicis* p. 122. Integram pactionis formulam HORTLEDERVS exhibet l. c. p. 968. seqq.

in angustia versabantur Aug. Conf addicti quam eo, quum imperatorem post bellum Smalcaldicum adorti essent, tempore. Tunc enim, aliorum auxilio animati Caesarem, nihil tale metuentem, alienis lacessere armis, nunc neque ex Gallia neque ex Anglia vllum exspectare auxilium poterant, nec tuto Caesarem melius sibi prospicientem adoriri, quin potius hos ipsos principes ad interitum ecclesiae suae conspiraturos esse, ex eorum inimicitia, et ad persecutionem *Protestantium* impetu, non inepta diuinatione coniiciebant Morte enim immatura exstinctus erat optimae spei rex Anglorum EDVARDVS, qui, dum viueret, non solum fuerat de emendenda ad exemplar LVTHERI Ecclesia Brittannica maxime sollicitus, sed suae etiam fidei socios extra Angliam degentes auctoritate sua sustentare non intermiserat. Succedebat ipsi MARIA, cuius animus summa superstitione, et in eos, qui auitae religioni renunciauerant, crudelitate imbutus, initumque postea cum PHILIPPO Hispanorum rege matrimonium, eam non amicam emendatae religionis professoribus, sed rebus ipsorum inimicissimam portendebat. Neque maiorem spem concipere poterant *Euangelici*, fore vt rex Gallorum ipsis aliquas ferret suppetias *). Non solum enim

*) Lapsum me esse haec asseuerando dicent forsitan, quibus litterae a MENCKENIO editae

enim Passauii paciscendo cum Caesare iram eius summopere concitauerant, sed animum quoque Pontificiae religionis principiis acriter inhaerentem, summo ardore HVGONOTTAS, vt vocabantur, persequendo declarauerat *), nec vllum erat dubium, ipsum ad exstirpandam potius emendatam religionem, quam ad efferendam illam et stabiliendam studia sua esse collaturum. Magno haec fateor, detrimento *Protestantibus* esse videbantur, dum neque intus muniti satis, neque exteriori quodam saepimento tuti ab hostium impetu erant; sed illud ipsum, quanta fuerit Dei in custodienda promouen-

tae saepiusque laudatae innotuerunt. In his enim id summo studio Gallorum rex agit, vt *Protestantes*, post pactionem Passauiensem, ad Caesarem bello persequendum commoueat, nec se suo auxilio ipsis defuturum polliceatur. Neque tamen hoc meae caussae adversari putauerim. Praeterquam enim quod non pacem religionis hoc ipso *Euangelicis* comparandam, (de qua hic quidem locutus sum) sed vires Caesaris, quem ALBERTI partibus contra *Protestantes* fauere, rex arbitrabatur, debilitandas, eiusque dignitatem sibi suisue conferendam intenderit; omnes hae epistolae, vel viuente adhuc MAVRITIO, vel paullo post mortem ipsius exaratae sunt, neque post initam AVGVSTI cum ALBERTO pacem, Galliae rex de succurrendo *Euangelicis* amplius cogitauit.

*) P. DANIEL *Histoire de France*. Tom. VIII. p. 290.

mouendaque hac religione cura, egregie demonstrauit. Pluribus enim ad vnum eumdemque finem efficiendum caussis conspirantibus, id earum multitudine efficitur, vt, cui omnem attentionem, si vnica adesset, consecrassemus, iam, diuisa dumtaxat contemplatione, inclinatis ad reliquas caussas animi nostri viribus, pensitemus. Contra vero, si vnicam ad hunc, reliquas ad contrarium finem efficiendum tendere, intelligimus, non his, sed illi soli, effectum, si subsequitur, assignandum esse, perspicimus. Maximae igitur et admirabilis sapientiae diuinae documentum est, quod in illud adduci discrimen res Lutheranorum voluerit, vt, depulsis impedimentorum nebulis, paceque post varias huius ecclesiae vicissitudines conciliata, quum ad interitum eius omnia conspirare viderentur, non hominum curis aut sapientia, nec humanis viribus tantam pacem procuratam esse appareret, sed sola Dei sapientia et benignitate conditam.

§. XXI.

Quamquam autem nostri, neque ex aliorum auxilio aliquid, ex comitiis vero, iusto quam sperauerant longius dilatis, parum boni sibi polliceri poterant; his omnibus tamen quasi infra fiduciam positis, tam parum de adsciscendis foedere aliis cogitarunt, tantaque cum moderatione et securitate quasi res suas egerunt, ac si Deus ipsis certissimum

mum aliquod monstrasset periculum effugiendi remedium, illiue diuina quadam coniectura laetum suarum exitum praesagiuissent, neque credidissent, sibi Caesarem, sed Caesari se pacem largiri opertere, vere vt dicere liceat, numquam fortiori animo et maiori fiducia nostros fuisse, quam tunc, quum omni spe omnibusque viribus destituti viderentur. Saepe multumque ante susceptum bellum Smalcaldicum ipsos inter et eos, qui ZWINGLIVM ducem in emendanda religione sequebantur, de vtrorumque dissentientium doctrinis conciliandis deliberatum erat, tantoque saepius cum feruore, vt paene, ob dissidia inde excitata, ipsi illi, qui foedere se Smalcaldico coniunxerant, dilaberentur. Minori tamen eo tempore necessitate vnionis vrgebantur; iam vero vix vllum supererat, nisi ad Heluetos reliquosque doctrinam ipsorum secutos, refugium; de quibus tamen secum coniungendis nostri ne fando quidem cogitabant. Summa interim animi tranquillitate comitia Augustae Vindelicorum habenda exspectabant, remque tam implicatam, et ad perpetuum suum vel emolumentum vel detrimentum idoneam, tam leuiter tractare videbantur, vt neque sperandam esse a Caesare pacem religionis perpetuam opinarentur, neque horum principum aliquis se ad comitia conferret; quamuis humanissime, vt ipsi accedentes, pro

studiorum consortio manum commodarent, FERDINANDVS expetiisset, ipsique sua forsitan praesentia postulata sua quasi animare potuisse viderentur. In conuentu autem Numburgensi, se ne latum vnguem ab Augustana Confessione recessuros, aut vlla ratione formulam *Interim* recepturos esse, quodam se codicillo obstrinxerant *). Qua in re singularem Dei prouidentiam obtinuisse perspicuum est. Quamquam enim funesta inter nos fratresque nostros, qui sibi nomen *Reformatorum* sumserunt, dissidia vehementer doleamus, optandumque esset, si quidem id posset fieri, vt, qui eidem Pontificis iugo se subduxerunt, eodemque iusto in ipsius doctrinas odio feruntur, fine discordiis, quibus perpetuo distracti fuerunt, imposito, in eandem se communitatem reciperent; illud tamen, nisi alterutrius partis fautores nuncium suis doctrinis mittant, optare nefas, sperandum vero profecto non est. Et ideo ego illos existimo pessime huic coniunctioni consuluisse, qui ambiguis quibusdam loquendi formulis animos dissidentes fraudare, totamque vniendarum partium compagem tam carioso fundamento superstruere voluerunt; hoc enim quid aliud est, quam pace, specie quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda, vtramque pessum dare? Tantum igitur abest, vt, frustra

*) Legitur apud LEHMANNVM *in actis de pace religionis*. lib. I. c. 27.

ſtra de hac re laboraſſe quosdam Reformationis tempore, doleam, vt id potius ſingulari bonitati ſapientiaeque diuinae tribuendum eſſe exiſtimem, quae impediuit, quo minus hoc modo, maxime ante pacem religioni noſtrae publice datam, vtraque horum diſſidentium pars conſenſerit. Hoc ipſo enim factum eſt, vt ſumma doctrinis noſtris puritas manſerit, vt multae in coetu noſtro diſſenſiones denuo oriturae praeoccupatae quaſi, vt cautum denique fuerit, ne quis, vi armorum aut aliorum auxilio, non ſolo Deo procurante, pacem religionis nos impetraſſe, diceret. Neque tamen omnis conſtantia derelictis noſtris principibus excidit, quin potius, quanto grauiori pondere deprimi viderentur, tanto ſe audentius ipſorum fortitudo erexit; quae tunc certe fuit maxima, quum ipſi Pontificiorum principes noſtrorum voluntati, aequis admodum et tolerabilibus modis, cederent. Quamuis enim credendum fuiſſet, Lutheranos viribus debilitatos, neque in aliorum auxilio innixos, Caeſari aliquantiſper in comitiis ſubiecturos ſe eſſe, vt cum iisdem contentos fore, quae legati Caeſaris, et in his FERDINANDVS ipſis, vel inuiti, conceſſerant; et ipſo tamen tempore acerrime inſtiterunt; licet verendum eſſet, nimio eorum rigore effectum iri, vt comitia penitus disrumperentur, Romanaeque Eccleſiae addicti inde occaſionem ſumerent, ipſis,

cum

cum veritatis et aequitatis ſpecie aliqua, pacem plane denegandi, quam vehementius obloquendo noſtri detrectaſſe viſi fuerant. Iccirco inter inſignia ſingularis curae diuinae ſpecimina, quibus religioni noſtrae conſeruandae proſpexit, referendum eſſe arbitror, quod ſapientiſſima rerum gubernatione effecerit, vt haec omnia non ſolum comitia ſemel inchoata non diſſipauerint, ſed abunde demonſtrauerint etiam, quum ex omnium iudicio exitioſus rerum noſtrarum exitus immineret, Deum, non homines, pacem *Euangelicis* dediſſe.

§. XXII.

Multum conferebat ad felicem horum comitiorum ſucceſſum FERDINANDI Romanorum regis ingenium, proque pace reſtauranda minuendisque contentionibus labores. Huic enim, quum, Deo ita dirigente, a Caeſare regenda comitia tradita fuiſſent, contigit, vt indefeſſo ſtudio ſuo inueteratis illis de religione diſſenſionibus exoptatiſſimum finem imponeret. Neque profecto meliorem litis ventilandae arbitrum vel cogitatione fingere noſtri potuiſſent, quam hunc ipſum FERDINANDVM, principem conciliandis animis obſeruandaeque paci atque aequitati ſtudioſiſſimum, cuius lenitatem animumque, ab emendanda religione non alie-

alienissimum *), iam saepius experti erant, qui LVTHERVM sequebantur, principes. Quotiescunque enim rigidioribus mandatis in homines nostros inuectus erat CAROLVS Imperator, horum dictorum acerbitatem FERDINANDVS, quamuis mitia sua et leniora consilia parum fratri approbaret, singulari quadam sapientia mitigare, sibique animos *Protestantium* amiciores reddere didicerat. Neque fugere FERDINANDVM poterat, quantum subigendis repellendisque Turcis, aliisque hominibus, de se meritus esset MAVRITIVS, qui maiori in pretio habere FERDINANDVM vel eo declarauerat, quod, quum, occupato Oeniponte, omnes Caesaris suorumque fortunas militibus diripiendas tradidisset, solius FERDINANDI supellectile abstinere milites iusserat **). Ipsam vero pacem conceden-

*) Nolo ad comprobandam hanc FERDINANDI mentem ad istas litteras prouocare, quas ad ipsum LVTHERVM A. MDXXXVII. Calendis Februarii scripsisse fertur. Quamuis enim non pauci fuerint, qui de ipsarum fide non dubitauerint: aliis tamen, idque non sine ratione, suspectae visae sunt. Pluribus disseruerunt de his litteris SECKENDORFFIVS in *Commentario de Lutheranismo*. lib. III. Sect. XVI. §. 58. Add. I. pag. 162. seqq. et SALIGIVS *Historiae Aug. Conf.* Vol. III. p. 4. seqq. Neque his litteris indigemus, quum omnia fere comitia, quibus FERDINANDVS praefuit, hunc eius animum indolemque loquantur.

**) SLEIDANVS lib. XXIV. p. m. 708. et ARNOLDVS in vita MAVRITII pag. 1232.

cedendo *Protestantibus*, licet Pontificis, qui, sub auspiciis comitiorum, IVLIVS III. erat, indignationem ferre se oportere FERDINANDVS intelligeret; hac tamen ipsa occasione ad illatam sibi ab ipso iniuriam vlciscendam vti opportune poterat *). Neque etiam deerant rationes, quae persuadebant FERDINANDO, in his ipsis comitiis paci inter dissidentes conficiendae tanto magis esse incumbendum, quanto arctiori vinculo haec pacis consilia cum sua ipsius salute coniuncta erant. Namque praeter hoc de religione emendata permittenda negotium, constitutum ipsi erat procerum implorare aduersus Turcas, omnem Hungariam infestantes, auxilium, quod, nisi pacem diu quaesitam Lutheranis concederet, nulla se ratione impetraturum esse nouerat. In eo praeterea erat CAROLVS Imperator, vt, nullam imperio turbulento salutem esse perspiciens, quietis obtinendae gratia deponendum imperii clauum meditaretur. Quum igitur prima spes FERDINANDO, regi Romanorum iamdudum creato, esset, fore vt, depo-

*) Hic enim Pontifex FERDINANDVM ob suspicionem caedis GEORGII MARTINVSII, Episcopi Varadinensis et ecclesiae Romanae purpurati, seuera lege, interdicto ipsi sacrorum vsu, proscripserat; quam maculam a Pontifice exstinguendam vix multo argento precibusque impetrate potuit. Vide *Continuatorem historiae Ecclesiasticae* FLEVRYANAE. Edit. Bruxell. Tom. XXX. pag. 385. seqq.

depositis a fratre fascibus, ad summum imperii fastigium adspiraret; pacatae praeesse Germaniae maluit, quam perpetuis turbulentissimisque litibus exagitari. Quae omnia, quemadmodum satis permouere FERDINANDVM poterant, vt, quidquid in ipso erat virium ingeniique, id omne ad dissidiorum propugnaculo disturbanda conferret; ita accedebat et aliud quoddam, quod ipsi ineundam cum Lutheranorum principibus amicitiam commendabat; inconsiderata nimirum et iniqua CAROLI consilia, de PHILIPPO filio suo in locum Imperatoris sufficiendo. Quamuis enim ipse CAROLVS summa olim vehementia Septemuiris FERDINANDVM, tamquam Romanorum regem, obtrusisset, mutauit tamen, quum PHILIPPVS ephebus factus esset, suam de successione sententiam, variisque artibus, ne dicam minis *), FERDINANDO dignitatem semel collatam

*) Has in FERDINANDVM iactasse Caesarem, BVRNETVS auctor est *Hist. reform. Eccles. Anglicanae* Part. II. p. 124. vnde rumor percrebuit, fore vt ipsi FERDINANDVS ope *Protestantium* bellum pararet. V. *Epistol. gallicas apud* MENCKENIVM l. c. pag. 1431. Quae quamuis mihi in animum FERDINANDI, qui fratrem patris loco semper habuit, cadere non posse videantur; neque ego, quod Galli putarunt, Caesarem, ALBERTVM Brandenburgicum contra *Euangelicos* subleuasse, crediderim, (quorum vtrumque et ex singulari Caesaris male informati gratia per tem-

tam eripere conatus est *). Atqui FERDINANDO extimescendus erat PHILIPPVS rex potentissimus, qui non regiones solum Hispanicas a patre acceperat, sed coniugio etiam se nuper admodum cum MARIA Angliae regina coniunxerat, multumque viribus diuitiisque valere videbatur. Igitur quum proceres partis Pontificiae PHILIPPO, strenuo auitae religionis defensori, magis fauturos esse, FERDINANDVS animaduerteret, quam sibi, cuius placidum, et ad pacem *Protestantibus* dandam propensiorem, animum nouerant; hisque effectum iri vereretur, ne, quod

temqus aliquod ALBERTO concessa, et ex crebrioribus FERDINANDI, cum *Euangelicis* negotiationibus, missoque ipsis contra ALBERTVM auxilio, natum esse videtur): hoc tamen positum est extra omne dubium, FERDINANDVM, egregiumque ipsius filium MAXIMILIANVM iniusta CAROLI de inserendo PHILIPPO consilia ipso *Protestantium* auxilio, qui superstitiosum superbumque PHILIPPI ingenium oderant, labefactare omni modo studuisse.

*) Recte MENCKENIVS bis Caesarem hac in re peccasse ait, quod primo FERDINANDVM a Septemuiris eligendum postulauerit, mox vero dignitatem ex ipso in filium transferre voluerit (*in dissertatione: de naeuis politicis* CAROLI V. *Imperatoris*, quae in *Decade dissertationum* eius *academicarum* Lipsiae MDCCXXXIV. editarum, septimum locum occupat §. IV. p. 310. seq.); atque consilia; artes, rationesque commemorat, quibus Caesar fratri hoc persuadere conatus est.

quod optabat, tandem aliquando PHILIPPVS impetraret: ad huius euertenda consilia, in eo omnes animi ingeniique neruos contendebat, vt caueretur, ne quid sua dignitas detrimentum caperet. Quam ob rem optimum fore ratus, *Protestantium* auctoritati suam dignitatem superstruere, facillimum se in audiendis *Euangelicorum* postulatis praebuit, omnibusque viribus annisus est, vt remotis impedimentis, pacem illis perennem compararet. Hinc tanta animi moderatio, tanta in excipiendis precibus scriptisque Lutheranorum patientia, tanta denique ipsis quaesitam pacem, reluctantibus licet Pontificiis; concedendi facilitas, quae multa rebus nostris emolumenta peperit. Hunc tam egregium omnium rerum contextum si minori. quam diuina manu, elaboratum esse dicerem, minus profecto, quam debeam, praedicarem. In hac vero fabula, vt omnes actus, ita is mihi ante omnes videtur probandus, quod ille ipse, quem tanto cum feruore et quasi violentia, Septemuiris eligendum Caesar obtruserat, iam maximum ipsi negotium facesseret; quodque Caesar, sua ipsius culpa, non sine aliquo diuino iudicio, multo studio multoque labore hominem praeparasset, qui, quo minus PHILIPPVS filius succederet, summo impedimento erat, cuiusque eo tempore, quum Caesar maxima auctoritate ad PHILIPPVM Septemuiris commendandum indigeret, aucto-

auctoritas tanta erat, VT CAROLI auctoritas propemodum exspirasse videretur.

§. XXIII.

Atque ego suspicionem, remissius quam par erat, obseruasse me singularis diuinae circa hanc pacem prouidentiae vestigia, non euitaturum esse arbitror, nisi, aptissimum huic negotio fuisse illud tempus eorum, qui tunc Romanae Ecclesiae imperium tenebant, Pontificum respectu, demonstrarem. Insidebat, dum Germani comitia ordiebantur, cathedrae Romanae IVLIVS III., qui indignatus, FERDINANDVM, hominem saecularem, absque approbatione sua, aut nomine Episcoporum praefixo, proposuisse sibi subditis docendorum epitomen, eumque colloquia de componendis in religione dissidiis denuo instituenda suasisse, summum in ipsum odium conceperat. Deplorabat aetatem suam, quod in ea tempora incidisset, quibus sibi, ob lites auctoritati suae intentatas, vitam securam agere non liceret; quamobrem, ne vehementiori impetu quiete sua moueretur, IOANNEM MORONVM, Romanae Eccesiae purpuratum ad comitia Augustana misit, qui Germanis, proposito in hunc finem Anglorum exemplo, persuaderet, vt ad Ecclesiae gremium, errore agnito, reuerterentur; omnia vero colloquia et alias de religione tractationes, quantum

tum fieri posset, amoliretur *). Quibus rebus effecit MORONVS, vt suspectus merito *Protestantibus*, et ad supprimenda pacis consilia, stabiliendamque Pontificis auctoritatem missus vnice videretur. Neque tamen ita multo post alius, IVLIO morte exstincto, successit MARCELLVS CERVINVS, quo aptiorem quemquam ad destruendum pacis nostrae apparatum fuisse, vix crediderim. Erat enim in homine summa morum integritas sanctitatisque vitae species, et incredibilis ope Concilii, vel ipso cum Pontificis periculo, Ecclesiam emendandi cupido. Huius autem consilium, quod nec publice prouideri dubitabat, ipsis hominibus suis ingratum, *Euangelicis* plane exitiosum videbatur. Finge enim hunc prudentia bono proposito suo simili opus tamdiu, sed frustra quaesitum, aggressum fuisse, mores suorum feliciter correxisse, aut bonis verbis pacem persuasisse *Protestantibus*: num pacem, qua nunc fruimur, tam imcomparabilem impetraturos fuisse nostros putabis? aut credes, Caesarem mutuam dissidentium concordiam, grauissimis, quibus postea sancita fuit, pacis conditionibus fuisse praelaturum? Vnione vtcumque conflata frueremur forsitan, non exoptatissima Deum more nostro colendi libertate. Destruenda igitur erant Deo, qui saluti nostrae intentius inui-

*) SARPIVS *Historia Concilii Tridentini*, lib. V. p. 666.

inuigilabat, Pontificis alioquin boni consilia, quod repentina MARCELLI morte factum est, quum vix vltra vigesimum diem dignitati suae praefuisset. Egregie rebus suis consuluisset PAVLLVS IV., quem in MARCELLI locum patres purpurati substituerant, si vestigiis antecessoris sui institisset; nunc vero portentoso suo et insipiente ingenio, iactis perpetuae pacis in religione fundamentis, maximam suae suorumque successorum dignitatis iacturam faciebat. Hunc enim MARCELLO suffectum fuisse crederes, vt opposita, quod aiunt, iuxta se posita magis elucerent, Deusque, quantum, in hoc Pontifice Ecclesiae Romanae concedendo, planeque illa digno, quieti nostrae prospexerit, luculento testimonio ostenderet. Fuit enim homo, qui animum enormi quadam et arrogantissima superbia inflatum *), religionis, ardentissimique pro Ecclesiae salute feruoris, amiculo circumdabat, qui sine arte, sine moderatione, sine acumine vllo, sine auctoritate, sine lepore in omnes insultabat atque pro vehementissima indole sua omnes pedibus suis conculcare se posse principes, somniabat; homo, qui tantum a sapienti placidaque antecessoris via deflectebat, vt nil nisi mandata, supra omnem contradictionem elata, iactaret, suaeque dignitati nihil putaret conuenientius, quam,

*) Exempla huius superbiae habet SARPIVS l. c. pag. 669. 75. 76. 78. 85. 91. 96. cet.

quam, si Deum non posset, Acheronta mouere, omnesque paullisper refragantes ferro flammisque persequi *). Hac forma cathedram PETRI conscendit, quum de pace restauranda Germanorum principes deliberarent; cuius si ingenium moresque consideras, non aptiorem facile ad promouendum hoc pacis negotium inueniri potuisse, iudicabis. Vana controuersiarum in concilio placide componendarum spe detinere *Protestantes* potuisset, auribusque eorum quasdam insidias faciendo, ipsos aliquantisper saltim remorari; sed tantum aberat, vt mitioribus verbis aliquod concilium promitteret; vt potius eo quod PAVLI III scriptum, in quo, quomodo tentari feliciter posset Ecclesiae emendatio, exposue-

*) Ne me quis putet, iniquius de hoc viro iudicasse, praesertim quum dentur nostris temporibus, qui lenire impotentissimas huius Pontificis actiones conentur; inspicienda suaserim ipsorum Ecclesiae Romanae scriptorum testimonia, quae excitauit V. C. IO. GEORGIVS SCHELHORNIVS in elegantissima doctissimaque *epistola de concilio de emendanda Ecclesia, auspiciis* PAVLI III. *conscripto, ac a* PAVLO IV. *damnato, ad* ANGELVM MARIAM CARD. QVIRINVM; quae Tiguri A. MDCCXLVIII. prodiit, pag. 42. seqq. Ipse vero populus Romanus odium in sanctissimum patrem suosque, disiiciendo eorum statuas, easque per vrbem protrahendo, satis superque declarauit. Vide ONVPHRII *vitam* PAVLI IV. Edit. Colon. MDLXVIII. p. 445.

posuerat, in eorum librorum indicem reiecerit, quos legere Romani coetus socios nefas est, quae sibi de Ecclesia emendanda mens sederet, satis testatum fecerit *). Quam ob rem nostri melius, quam pacem religionis perpetuam ardentissime postulando, rebus suis consulere non poterant. Neque difficilimum hac in re inueniri se passus est Caesar, et in primis FERDINANDVS. Nouerant enim, quali PAVLLVS in ipsos animo esset, qui vtrique ob caussas quasdam infensissimus habebatur. Omnibus igitur viribus eorum, qui Caesaris partibus addicti erant, patrum purpuratorum suffragiis, impedire Caesar tentauerat, ne homo Pontifex eligeretur, de quo parum boni sibi polliceri poterat. Id quod multum effecisse coniicio, vt FERDINANDVS quaerelas *Euangelicorum* scripto quodam in comitiis expositas lubentius fere quam aduersariorum audiuerit. Fama enim eo tempore percrebuerat, OTTONEM Augustanum Episcopum, qui ex patrum purpuratorum numero erat, multumque incitasse PAVLLVM ad *Protestantes* supprimendos credebatur, scripti a Pontifi-

*) Negare quidem id nostra aetate, aliudque condemnatum ab ipso fuisse scriptum, affirmare voluit Eminentissimus Cardinalis QVIRINVS; sed satis hoc factum demonstratum esse a Cl. SCHELHORNIO in laudata epistola, sapientes harum rerum arbitri iudicabunt.

tificiis exhibiti auctorem fuisse *). Aures igitur huius libri querelis praebere idem erat, ac Pontificis auctoritatem sequi, cuius fere legatus OTTO, IOANNE MORONO iam reuocato, videbatur. Adhaec facili quadam coniectura assequi FERDINANDVS poterat, fore vt ira et indignatione percitus Pontifex omnes in Caesarem principes excitaret; quibus non fortius resistere se posse animaduertebat, quam si, internis de religione dissidiis in Germania finem imponendo, beneuolentiam *Euangelicorum* sibi conciliaret, et, quod aptissimum est ad quiete viuendum, caritatem. Quae omnia feliciter effecerunt, vt remotis omnibus, quae maxima videbantur, impedimentis, Lutherani pacem religionis perpetuam, vel inuito Pontifice, summo cum auctoritatis ipsius detrimento impetrarent.

§. XXIV.

Et hic aptissimus quidem videtur esse locus, in quem de multis maximisque difficultatibus, quae in ipsis comitiis suboriebantur, disputationem coniiciendam existimaui

*) Suspicionem hanc OTTO forsitan excitauit tum itinere suo durantibus comitiis, ad Pontificem eligendum, Romam suscepto; tum ista etiam protestatione ante pacem confectam edita, quam exhibet LEHMANNVS in *actis de pace relig.* lib. I. Cap. 3.

maui. Etenim quum istae, quantae quantae erant, diuina tamen sapientia feliciter superatae fuerint; Dei vero beneficia ipsorum impedimentorum, quae de medio sustulit, grauitate metiri debeamus: non videtur a scopo nostro alienum, vt de eximio huius beneficii pretio constare possit, de eorum momento aliquantisper dispicere. Sic autem ipsa huius pacis indoles comparata erat, vt ex ipsa, tamquam ex liberali scaturigine, omniumque difficultatum materia, priusquam dissentientium opiniones conciliarentur, non nisi maxima possent propullulare dissidia. Ea enim omnia, quae fidei nostrae defensores exigebant, quamuis iustissima, nobisque vsum quemdam insignem atque illustrem habere videantur, alia tamen videbantur aduersariis, qui, quod legum suarum tenacissimi essent, a se, vt *Euangelicis*, quae desiderauerant, concenderent, aegre impetrare poterant. Namque non in doctrinis modo nostrorum querelae versabantur, vt sibi liberum fore voluissent, religionem ex sacrarum litterarum dictamine, duce Confessione Augustana exercere; sed ius quoque has ipsas ad plures propagandi, atque doctores, harum veritatum publice proponendarum gratia, constituendi postulabant. Neque id solum, sed bona etiam, quae Romanae Ecclesiae erepta ad meliorem vsum transtulerant, retinenda; liberumque vnius cuiusque ad *Euangelico-*

lico-

licorum castra transitum; tali ratione, vt si principum aliquis nouam illam, quam dicebant, religionem amplecteretur, sibi subditos quoque ad suas pertrahere sententias; sin ex sacrorum ordine aliquis, vt ipsi cum animo suo, iura etiam ac bona, quibus huc vsque praefuerat, ad Lutheranorum coetum transferre liceret *). Dicam de postremo hoc postea; de reliquis quid aduersarii senserint, hic paucis accipe. Quod dandam sibi nouam quasi religionem exercendi licentiam nostri postulassent, id equidem durum admodum et iniquum aduersariis videbatur. Quo enim animo religionem ferre poterant, ad quam destruendam omnia sua studia omnemque diligentiam contulerant, vt vel per cuniculos eius fundamenta labefactarent, vel vi armorum ipsam omnesque eius sectatores eradicarent? Qua fronte eorum poterant feruorem, et in querelis proferendis, excutiendisque minis vehementiam excipere, quorum audaciam quasi, nonnulla pacis obtinendae gratia concedendo, tamquam pabulo refecerant? Recipere ac tolerare eos, quos summis huc vsque viribus prosecuti erant, nihil id erat aliud quam confiteri, stolide se hactenus egisse, omnibusque studiis non interitum emendatae religionis, sed maximum eius incrementum promouisse. Nec ferendum facile vide-

*) SLEIDANVS lib. XXVI. pag. 782. seqq.

videbatur Caesari, quod ii, quos auctoritate, consiliis, armorumque vi per triginta, et quod excurrit, annos opprimere allaborauerat, iam non ad pedes eius, pacis implorandae caussa, prouoluerentur, sed ipsi leges quasi et induriarum conditiones dictitarent. Quis quaeso praeterea, cuius animus nondum omnem auitae religionis amorem dimiserat, publice constitui pateretur, qui errores huius religionis detegerent, argumentis confutarent, omnesque ad eam, tamquam aliquid cane ac angue peius fugiendum, exhortarentur? Maxima cum tristitia, ea ab haereticis iam occupata Pontificii deplorabant, quae pia maiorum beneficentia Ecclesiae consecrauerat; iisque tot bona, tot reditus, tot monasteria relinquenda erant, quorum recuperandorum antiquis ipsorum possessoribus nulla spes supererat. Immo, si venia cuiuis concederetur, ad nouam hanc religionem se conuertendi, et illuc bona pertrahendi sacra, quid euenturum religioni suae crederent, cuius totum aedificium diuitiis opibusque tamquam firmissimo fundamento, superstructum est? Effoetum scilicet corpus, quod succo sanguineque destitutum repente marcesseret. Concedendum cuique erat principi, vt, quam vellet, religionem in suas regiones introduceret, eaque, quae cultui diuino ex more Ecclesiae Romanae sustentando instituta erant, aliis vsibus destina-

stinaret. Egregium vero reditus principis augendi medium, quo mox factum iri animaduertebant, vt bona sacra formam ciuilium induerent. Aeternam vero religionis pacem Lutheranis concedere, idem erat, ac omnem spem omnemque occasionem reparandae olim Romanam inter et *Protestantium* Ecclesiam pacis praeuertere; nullo enim modo sperandum erat, eos cum Pontifice redituros esse in gratiam, qui, vt ab eius iugo liberarentur, omnes animi ingeniique vires impenderant. Nouimus denique, Romanae Ecclesiae homines opinionum suarum studiosissimos esse solere; nouimus, quanto odio omnes a societate sua alienos prosequantur. Ecquem crederes tam socordem fuisse et religionis suae immemorem, vt tanta haereticis largiretur commoda, qui vix aqua igneque digni habebantur?

§. XXV.

Quamuis autem de dissensionibus hisce amice componendis fere inter litigantes conuenisset, omnesque remotae propemodum essent diuina gratia difficultates, vnica tamen controuersia effecit, vt parum abesset, quin, quae hactenus in magnam Lutheranorum vtilitatem sancita erant, in medio cursu penitus disrumperentur. Orta haec est *de reseruato*, vt aiunt, *Ecclesiastico* vehementissima sane concertatio. Quum enim

Aug.

Aug. Confeſſ. addicti poſtulaſſent, vt cuiuis doctrinae Lutheranorum recipiendae permitterentur, neque difficillimum ſe ad hoc concedendum praebuiſſet FERDINANDVS, cum iis, qui ex principum ordine Pontificis doctrinam ſequebantur, in quaeſtionem veniebat: Vtrum omnes Epiſcopos oporteret, aliosue ordinis ſacri homines, qui Romanae Eccleſiae ſacris valedicentes ſe *Proteſtantium* ſocietati adiungerent, omnibus bonis, iuribus et dignitate, quibus huc vsque fructi erant, renunciare; an potius haec omnia ad *Euangelicorum* Eccleſiam transferre liceret? Prius deſiderabant Pontificorum principes. Illi enim ne hoc conceſſo omnia demum bona ſacra ſibi eriperentur, vehementer metuebant. Sed contrariae ſententiae acerrime inſiſtebant *Euangelici*, qui relicta hac cauſſa, ſibi ipſi religionem ſuam vt impiam damnare videbantur; quum qui amplecterentur ipſam ne bonis quidem ſacris digni haberentur *). Discre-

*) Cf. SLEIDANVM l. c. pag. 738. et LEHMANNVM in *actis de pace religionis* lib. I. Cap. XIII. et XV. Neque hic a ſe impetrare potuit GODOFR. ARNOLDVS, vt motas a noſtris *de reſeruato Eccleſiaſtico* difficultates ſine animaduerſione dimitteret. Ipſum ſi audias (loc. cit. (n. 45.) §. 13.) impie egerunt noſtri, inque ipſis de pace tractationibus eiusmodi animum prodiderunt, ex quo aduerſarios colligere oportuit, noſtros religionem imperandi cupiditati praetexere. Neque cum doctri-

crepantes hae vtrorumque ſententiae quum eorem diſſociarent animos, FERDINANDVS facile perſpiciens, diſſidentes hac in cauſſa difficulter conſenſuros, omnem quaeſtionem in comitia, ſubſequente anno Ratisbonae habenda, differendam putabat. Quod quamuis conceſſuros ſe eſſe firmiter *Euangelici* negarent, nulla tamen ratione, a propoſita ſemel ſententia vt recederent, commouebantur. Qua in re admirabilem fuiſſe puto, ſicuti in toto religionis negotio, inſignem eorum conſtantiam, quae maximum iam

doctrina vere Euangelica conueniſſe autumat, credere quod ipſa bonorum dignitatisque abnegatione, aliqua Eccleſiae nota inureretur. A qua forſitan calumnia abſtinuiſſet ARNOLDVS, ſi quae vera mens ſit, cauſſarum a noſtris excitatarum, rite expendiſſet. Non enim nominis Chriſti cauſſa, ſi opus eſſet, non renunciandum eſſe terrenis bonis putarunt; ſed, quum inter diſſentientes iam de pari vtriusque partis iure conueniſſet, Eccleſiae ſuae infamiae notam inuri arbitrati ſunt, ſi, qui a Pontificiorum religione ad ſuam dilaberentur, omnibus bonis, dignitate iuribusque exuerentur. Quis vero cenſendos noſtros dixerit, ſi, quum paciſcerentur cum aduerſariis, tam perfectam vtilemque ſibi pacem, quantam poterant, compararent? Illud enim non ſolum nullam habet notam turpitudinis; ſed laudem quoque meretur; quum tot tantaque propagandae verae religionis, firmiſſimaeque pacis ſtabiliendae, impedimenta remouere, quanta tolli de medio poſſunt, cuiuis pio iuſtoque homini incumbat.

iam quasi attigerat fastigium, quum omnibus fere ad sustentanda postulata viribus essent destituti, neque tantum sententiae suae pondus addere possent, quantum ad hoc efficiendum requirebatur. Neque minus singulari quadam Dei prouidentia accidisse arbitror, quod inuictissimus Germaniae Imperator, eiusque frater FERDINANDVS, qui inde ab reformationis initio summa fere, quae in homines principiis religionis Pontificiae imbutos cadit, aequitate in *Protestantes* vsi fuerant, crescente eorum pertinacia non fuerint a pace ipsis concedenda deterriti. Quae si inter se conferantur, maximam ostendunt benignissimi numinis, quod hominum animos flectendos nouit, de promouenda religionis nostrae securitate sollicitudinem; qua factum etiam est, Vt in religione dissentientes pace conciliata, a grauissimis hisce dissensionibus conquiescerent. Quod quamuis in magnum religionis nostrae detrimentum factum esse videatur, egregia tamen caeteroquin religionis pace compensatum est, quam in suo genere aliquantisper imperfectam arripere nostri, quam huius impetrandae occasionem de manibus dimittere, malebant, Id vero, quod hac in caussa mihi videtur maximum, et ad sempiternam huius pacis conditorum ex nostrorum principum numero gloriam efferendam perutile, in eo positum est, quod non de bonis quibusdam terrenis aut ciuilibus

com-

commodis, ſed de ſolo Dei cultu obtinendo, diſſenſum ſe mouiſſe oſtenderint. Nam ſimulatque impietatis notam a ſua religione abſterſam hoc decreto animaduerterent, (ſiquidem bonis, non vero dignitate arcendos eſſe epiſcopos ad noſtra caſtra tranſeuntes decretum fuerit) non diutius controuerſiae adhuc agitatae inhaeſerunt, eoque ipſo abunde demonſtrarunt, ſe iſtas lites non excitaſſe, niſi vt ne aliquam infamiae notam religioni ſuae, hoc concedendo, inurere viderentur.

§. XXVI.

Commemoranda nobis poſtremo videtur hoc loco prouida Dei cura circa reprimendos omnes impetus, qui iam primae pacis modo natae aetati interitum minari videbantur. Huc in primis referendi ſunt horrendi PAVLLI IV. Pontificis inſultus, qui, et quantum illius malitia, et cura Dei in euertendis eius conſiliis potuerit, praeclare demonſtrant. Nouimus ferociſſimum eius ingenium, quod tartareis ſemper grauidum incedebat conſiliis. Fama igitur de pace *Proteſtantibus* conceſſa quum percrebuiſſet, concitatus vehementiſſima iracundia Caeſarem FERDINANDVMQVE ſtomachoſius increpuit, effecturumque ſe eſſe pronunciauit, vt, quanta iniuria ſedem Apoſtolicam affecerint maximo cum dolore ſentirent. Reuocandum pacis edictum ſupprimendosque haere-

haereticos imperabat; ipsisque paciscentibus de religione, qua se ad pacem seruandam obstrinxerant, absolutis, omnes diras stygiosque cruciatus non Lutheranis solum, sed eorum quoque fautoribus minabatur *). Equidem ventosa isthaec hominis et enormis impudentia, moresque Caesari admodum exosi, disiicere facile poterant, quidquid in ipsius animo ad foedus destruendum exsurgeret. Sed non nullius mihi momenti fuisse videtur haec Pontificis indignatio apud FERDINANDVM. Auitae enim adhuc religioni inhaerebat, adeoque, contra summum Ecclesiae principem aliquid sentire piaculum esse ratus, non omni adhucdum deposita in patrem sanctissimum reuerentia; non perfunctorie dicta sibi haec videbantur. Dignitatem praeterea Imperialem meditabatur, quam sibi a Pontifice confirmandam polliceri non poterat, nisi delendos in se susciperet haereticos. Neque de nihilo erat periculum, quod, nisi bona fide poenitentiam emendaret, ipsi Pontifex praeparabat. Animos enim omnium, qui bene sedi Romanae volebant, principum ipsum concitaturum esse, facile intelligebat FERDINANDVS; ex quo, credibile erat, orituras esse compositis multo grauiores dissensiones. Tanta autem erat nobilissimi principis honestas, et in seruandis promis-

sis

*) SARPIVS *Hist. Concilii Trident.* lib. V. p. m. 675.

ſis quaſi verecundia, vt in pactione ſumma fide maneret, mallerque odium inſulſi Pontificis ſuſtinere, quam periurio ſuo Deum ſibi iratum reddere, iisque denegare fidem, quibus eam iureiurando promiſerat. Summa quoque diuini numinis prouidentia ea, quae detrimentoſa videbantur *Euangelicis*, in ſummam ipſorum vtilitatem conuertebat; efficiebatque vt ipſa Pontificis ſtultitia ſummum ipſi afferret detrimentum. Inanem ridemus eius arrogantiam, qua omnes terrarum principes pedibus ſuis ſubiiciendos, Caeſari vero, quem haereticum appellabat, oſtenſurum ſe eſſe quantus vir eſſet, quem offendiſſet, ſatis thraſonice iactabat *). Sine dubio Galliae regem ad ſuas pertrahere poſſe partes ſperabat. Poſtquam vero ipſum indutias feciſſe cum Caeſare audiuerat, ipſeque proprias vires irae exercendae non ſufficientes eſſe intelligebat, miſſis ad vtrumque legatis, vtriusque ſibi gratiam conciliare ſtudebat, et de concilio, in quo initium de ſemetipſo facere promittebat, loquebatur. Poſtea quum multis fraudibus tandem aliquando auxilium a Galliae rege impetraſſet **), denuo diris devouebat Caeſarem, omnemque cogitationem a concilio ad bellum parandum transferebat. Dux vero ALBANVS a PHILIPPO Hiſpaniae rege, qui COLVMNIIS a Pontifice proſcriptis vna cum Caeſa-

*) SARPIVS l. c. p. 677. et 685.
**) THVANVS *Hiſtor.* lib. XVII. p. m. 478. ſeq.

Caesare succurrerat, contra Pontificem cum exercitu missus, ad Romam appropinquando, quasdam mox pacis conditiones extorsit, facilique negotio, si voluisset, Pontificem pessum dare potuisset. Sed nescio quo modo factum sit, vt, quum Pontifici, quo euaderet, nihil superesset, pacem cum ipso PHILIPPVS iniuerit, adeo vt per ducem ALBANVM publice etiam veniam delicti rogaret. Qua re tantopere elatus est PAVLLVS, vt eadem abiecti animi signa a FERDINANDO postularet, neque, sine hac deprecatione, vmquam in dignitatem Caesaream ipsi conferendam consensurum se esse diceret *). Hic vero apparet, quantum Pontifex cum probro priuato imperii dedecus coniunxerit. FERDINANDVS enim intelligens, ab inepto hoc homine neque coronationem, neque concilium aliquod honestum exspectandum esse, id effecit, quod nemo ante ipsum ausus fuerat, in perpetuam dignitatis suae laudem, vt turpissimam illam, qua toties totiesque Pontifices Caesares optimos exagitauerant, coronationem prorsus abrogaret; ex quo tempore omnis, quam sibi sumserant Pontifices, Caesares diademate cingendi potestas prorsus exspirauit.

§. XXVII.

Restat locus huic disputationi maxime necessarius de praeclaris effectibus, qui, moderan-

*) SARPIVS p. 702. 3.

derante Deo, hanc pacem concomitati sunt, illustrioremque ipsam reddidere. Iis enim non immorabimur diutius, quibus Deus singularem suam de promouenda hac pace curam, omnia, quae praeparare quasi ipsam poterant, instruendo, declarauit; de quibus iam supra (§. I-VI.) satis, vt puto, expositum est; neque tela ad infringendam hanc disputationem acuta timemus, quippe quae (§ VIII.) cuspide a nobis priuata esse arbitramur. Vt vero ei praestantiam ex effectibus, quos produxit, dignoscere solemus; sic ea omnia singulari Dei nutu procurata fuisse statuendum est, quae ad conformatas sanae rationi sacrisque litteris doctrinas restaurandas, ad verum Dei cultum promouendum, ad obscurantes denique terrenam pariter ac aeternam felicitatem errores eradicandos pertinent. Duo enim nobis Deus, de salute nostra maxime sollicitus, hoc in mundo procuranda imposuit, vt, et, aeternitati studentes, perennem nobis felicitatem compararemus; et prospiceremus iis, quae vitae nostrae et quieti promouendae conseruandaeque inseruiunt. Cuius sempiternae felicitatis viam quemadmodum Deus natura ipsa praemonstrauit, ita nostrae in diuinis ignorantiae, verbo suo in litteras relato, succurrendum esse putauit. Omnis igitur hac in re habenda ratio et diligentia est, vt rationem nobis benigne concessam colendo atque expoliendo quasi, actio-

actiones nostras ad verbum diuinum, veluti ad felicitatis nostrae stateram, exigendo, omnibus denique, ad vtrumque hoc promouendum idoneis, diligenter excussis, aliis etiam institutione ac doctrinae nostrae succurrendo, nostrum quidem praesidium, in quo a Deo locati sumus, non deseruisse videamur. Neque minor Dei, de externa nostra felicitate, habenda sollicitudo est. Probe enim intelligens, solos nos ad felicitatem adspirare, destituti aliorum auxilio, perfecte non posse; societate nos cum aliis coniungendos vuluit, noluitque vllam aetatis degendae rationem expertem societatis esse. Quod omnium fere hominum, et, vt puto, generis vniuersi, desiderium, quo, quid velit, anquirat ac desideret, natura declarauit, magistratui originem dedit, qui ad pacem et salutem communem promouendam institutus esse videtur. Quocirca nostrum est, omnia quae societatem et rem publicam perturbare possent, euitare, eaque praestare magistratui, quae debemus ipsi, tamquam Dei in his terris vicario, idque diligenter curare, ne eius labefactetur auctoritas. Esse has doctrinas eiusmodi putauerim, quae non vtiles modo sunt, et ad comparandam felicitatem admodum necessariae, sed ita quoque comparatae, vt, qui de ipsarum veritate dubitet, obsurduisse, nec ea, quae monetur a Deo, audire videatur. Ex quo iudicare licet, quam detestabilis sit

ista

ista religio, quae placitis suis, ineptisque positionibus, omne animi lumen paene exstinguit; quae omne veri iudicium adulterat; quae caeleste illud volumen ex manibus hominum extorquet, ad quod omnes vitae nostrae actiones componendae sunt; quae, quod ad propugnandam doctrinae veritatem pertinet, radicitus exstirpat; quae magistratui iura ab ipso Deo concessa aufert, eique gladium eripit, non ad iustitiam exercendam, sed ad eos supprimendos, qui vt doctrinis his perniciosissimis obicem ponant, verumque Dei cultum promoueant, omnibus annituntur viribus. Quorsum haec omnia? inquies. Vt scilicet intelligatur, singularem Dei prouidentiam circa istos conatus fuisse occupatam, quae turpissimos hos errores destruxit, veramque religionem pristino suo nitori restituit; vt, inquam, intelligatur, hanc pacem manu quasi diuina fuisse fabricatam, quae viam ad felicitatem perueniendi hominibus aperuit, iisque, quibus Deus dedit hominum dirigendas societates, sua iura reddidit. Enimuero quid gratae aduersus Deum menti excitandae accommodatius esse potest illa ipsa vtilitate, quam ex Dei beneficentia in nos redundantem conspicimus? Magis Dei mouemur beneficiis, quam omnibus quibuscunque aliis, quanta quanta sint, diuinis operibus, a quibus uero, quid ad salutem nostram permanare possit, non perspicimus. Eum igitur finem

quum nobis in exaranda hac dissertatione constituerimus, vt quantumcunque possimus, his meditationibus nostris, nostros homines ad gratias pro hac pace Deo referendas, commoueremus; illud nobis agendum est, vt rem, quae ad memoriam huius officii excitandam aptissima videtur, paullisper, breuius tamen quam res tanta poscit, exponamus.

§. XXVIII.

Ordiamur ab iis, quos in republica habuit effectibus; de his enim, quoniam quieti publicae restauratae successit quasi emendatae religionis liberior propagatio, primo loco dicendum esse duximus. Vix in scenam cum suis, ad aperiendos hominum oculos, LVTHERVS prodierat, quum, tamquam ad commune quoddam incendium exstinguendum, qui caussam Pontificis non derelinquendam putabant, concurrerent, eosque, quos argumentis non poterant, armorum impetu opprimere conarentur. Erat eo tempore communis fere omnium opinio: discrepantes in sacris sententias ciuilemque concordiam aduersis velut frontibus inter se pugnare, quae quo minus in vnum coire possent, intestina quadam discordia prohiberet. Non infeliciter hanc opinionem ab hominibus Pontificis castra sequentibus (quorum scilicet multum intererat, ne quid respublica sacra detrimentum caperet) excogi-

cogitatam esse putares; saltim ipsam crebrius hominum animis inculcandam esse ducebant. ne, qui noua molirentur, et a praeceptis curiae Romanae aliena, nimium succrescere, suarumque doctrinarum semina latius disseminare possent. Neque deerant, quibus veritatis speciem huic opinioni inducere poterant, argumenta, quae cordatioribus etiam tantum errorem facile persuadebant. Preces continuae, quibus Caesarem *Protestantes* sollicitabant, et admirabilis confessorum nostrorum constantia, quamvis summa cum animi submissione, summaque, de turbis in republica sollerter euitandis, cura coniuncta esset, seditiosorum ipsis cognomen comparabat; eoque, quod crebrius decretis Caesaris intercederent, qui cedere durioribus eius mandatis detrectabant, bellumque ad reprimendos hostium impetus pararent, turbatae quietis publicae suspicionem excitabant. Suborta praeter haec, circa reformationis initium, erat furiosa rusticorum tumultuantium et ANABAPTISTARVM natio, quae per omnem fere Germaniam, nescio quo modo, serpserat, omnibusque legibus ac ciuili imperio interitum minari videbatur. Quorum aliqui quum, aeque ac LVTHERI asseclae, emendandam esse Ecclesiam clamitarent, multis persuaserunt, fore, vt hi etiam, omnem penitus dominationem abrogandam meditarentur. Plurima denique multorum oculis

obuersabantur exempla, quae magnarum maximarumque societatum, Hanseaticae scilicet, Sueuicae, aliarumque, dissociatis ob religionem sodalium animis, rupta esse vincula docebant. Ista igitur opinio non poterat, quin animos principum ad persequendos nostrae religionis fautores, instigaret, ipsisque, quorum ex Dei voluntate, erat, veram religionem promouere, occasionem suppeditaret, huius religionis radices, quas lolium edituras esse credebant, exstirpandi, hominumque opprimendi conatus, qui diuinitus erant ad dissipandas Papatus tenebras excitati. Atque hic error tanto maioris momenti erat, quo magis ipsa probabilitate sua nocebat, ansamque Ecclesiae Romanae antistitibus ipsam veritatem cum ipsius defensoribus persequendi satis opportunam praebebat. A quo errore, quomodo liberari potuissent istius aeui homines, non video, nisi certiori contrariae sententiae experientia haec praeiudicata opinio disturbata fuisset. Id quod Deus ipsa hac pace effecit. Haec enim homines a turpissima suspicione dimisit; maxime, quum, religionis varietate stabiliri posse, ea vero multorum machinationibus sublata, corruere omnem imperii Germanici contextum, sequens aetas lamentabili prorsus institutione docuerit.

§. XXIX.

§. XXIX.

Alterum, quod pax religiosa progenuit, et illud quidem maximum in eo positum est, vt aurea nobis conscientiae libertas, iis vero potestas in sacris decernendi restituta sit, quibus ex omni diuino ac humano iure concedenda est. Pariter in hoc sana ratio et diuinae paginae consentiunt, nullius, ad probanda ea, quae falsa esse animaduertit, adigendum esse animum, contra vero vnius cuiusque arbitrio relinquendum esse, vt, quomodo rationes suas, in comparanda animi salute, instituere velit, dispiciat. Neque minus, ex omnium sapientium sententia, summo in republica magistratui competit, ea, quae in sacris nondum verbo diuino constituta sunt, constituere, omniaque, quae ad regendam Ecclesiam pertinent, ad suam voluntatem conuertere. Vtramque hanc doctrinam artificiis suis Pontifices Romani paene exstinxerant. Vnicam dari eamque adspectabilem Ecclesiam, dicentes, omnia scitis placitisque suis repugnantia condemnabant, nec iniquum esse putabant, sed pietati congruens, ferro flammisque errantes ad Ecclesiae gremium reuocare. Contra Pontificis auctoritatem mutire grande habebatur et detestabile piaculum. Summis in orbe Christiano principibus iura, quibus in definiendis sacris vsi adhuc fuerant, Laicis de sacris iudicandi potestatem dene-

gantes, abstulerant. Omnia denique, quae tum in doctrinis, tum in sacris peragendis, constituendisque Ecclesiae doctoribus, sancienda erant, suo Pontifices subiecerant arbitrio; quo sumto sibi iuri, subrutisque his, quae natura sanctissimaeque litterae posuerunt, fundamentis, omne Pontificis superstructum erat imperium. O egregios Dei vicarios, quibus magistri sui sanctiones euertendae sunt, ne quid propria auctoritas detrimenti capiat! Enimuero verae religionis semina, inter haec quasi lapidum coagmenta, enasci aut prorumpere non poterant, quamdiu, quid lolii instar euellendum, quidue in Ecclesiam recipiendum esset, ex Pontificum voluntate penderet. Quamobrem is primo de gradu suo deiiciendus erat, qui se ipse familiae diuinae procuratorem constituerat. Id quod optime pacem emendatae religionis confessoribus concedendo, peractum est; qua ipsa pontifex quasi res suas sibi habere iubeatur. Huius igitur auctoritate nostris non solum in quibusdam doctrinis a Romana Ecclesia dissentiendi libertas, (hoc enim, retentis huius Ecclesiae erroribus primariis, fieri potuisse, Bohemorum, Austriacorum, Bauarorumque ecclesiis edocemur), sed eas omnes, quae in Confessione Augustana expositae, omnia Papatus fundamenta euertebant, positiones recipiendi, Deique cultum ex his sententiis publice et impune instituendi

stituendi venia concedebatur. Ex quorum sententia quum omne in ciuitatem Christianorum Pontifici imperium denegandum, solique summo magistratui, in rebus nondum a Deo definitis, tribuenda potestas esset *); id sua sponte, concessa hac credendi licentia, efficiebatur, vt, qui hactenus Pontificis imperio subiecti fuissent, a iurisdictione ipsius eximerentur, iisque, quibus merito competebat, sacra moderandi facultas, principibus scilicet restitueretur. Qua in re nihil potest esse ipsius Caesaris exemplo illustrius, qui, ipsam hanc pacem largiendo, suam in sacris decernendi potestatem egregie demonstrabat. Quae quum ita sint, istaeque doctrinae, quae publicae quietis fundamenta; nostraque cum felicitate arctissime coniunctae sunt, pristinam dignitatem recuperauerint, nec absque hac pace restaurari potuissent; nullum est dubium, hanc pacem singulari Dei prouidentia comparatam fuisse.

§. XXX.

Atque hanc ipsam in promouenda hac pace maximam fuisse, felici ipsorum emendatae religionis fato demonstratur, quarum non solum egregie conseruauit munditiam, et ex parte restituit, sed effecit etiam, vt vera ad salutem perueniendi via, hactenus cimmeriis quasi tenebris sepulta, omnibus possit

*) Aug. Conf. Art. XXVIII.

possset patefieri. Exiguam profecto, de instauranda hominum felicitate, curam numen benignissimum declararet, si non nisi paucis quibusdam hominibus, veluti naufragio proximis, beneficum illud sidus exoriretur; vel si ipsis ille aquas salubres, errorum inquinamentis infectas, propinaret. Ea potius veritati vis quasi indita est, vt non latere possit in tenebris, neque se angustis terminis continere, sed rapidi fluminis instar prorumpat, omniaque inundet; neque Deus turbulenta aqua sitim hominum restinguit; a Deo enim quid, nisi optimum, promanare potest? Quae si recte se habeant, si liberari per Deum ipsum homines, a turpissimis in religione erroribus, confidendum sit; si Deus doctrinas salutares ipsis, quantum fieri potest, purissimas tradit: illud omnino medium diuinae originis esse censeatur, quod fini huic promouendo aptissime inseruit. Enimuero hoc effecisse religionis pacem, neminem, nisi omnium religionis nostrae vicissitudinum plane expertem, fugere posse arbitror. Constat enim inter omnes, quam inimica, quaesita inter nostram aliorumque dissentientium fidem conciliatio, Ecclesiae nostrae ac doctrinarum ipsius puritati fuerit. Quorum plurimorum, et quid impedit, quo minus dicam omnium? studiorum is solet esse exitus, vt, viribus inaniter contritis ad pristina consilia redeundum sit, aut ita immu-

tatum

ratum sectae cuiusdam credendorum agendorumque corpus prodeat, vt, qui sectarum numerum diminuere constituerant iam nouam quasi condidisse videantur. Fac igitur, absque hac pace, in vnum redigi corpus vtramque partem, et *Protestantium*, et eorum, qui Pontificis opinionibus dediti erant, oportuisse; quid proditurum fuisse putas, si successu non destituta fuissent haec studia? Minor forsitan in Pontificiorum republica secta, qualis JANSENISTARVM fere est, aliorumque, non nisi in quibusdam, a Romana Ecclesia dissentientium; nimium beatis nostris, si veniam in minoribus fidei momentis aliquantisper dissentiendi vtcumque impetrassent. Qua in re exemplo nobis possunt esse ii, qui, pari ratione ac nostri, emendandam Ecclesiam postularunt, quales HVSSITAE fuerunt, et, pacis nostrae tempore, alii FERDINANDO subditi. Qui quid quaeso impetrarunt? Calicem scilicet, eorumque sacerdotes matrimonii veniam. Magna vtique Ecclesiae emendatio! Quasi vero aegroto sanitas restitueretur, cuius leue aliquod vulnus sanando, reliqua intacta relinquuntur. Num vero maiora his Concilium Tridentinum nobis emolumenta promisit? num praepostera Caesaris consilia diffidiis felicius mederi potuerunt? Immo vero, quanti eiusmodi sectarum dissidentium conciliatio damna progignat, ipsa illa lubrica pacis formula,

la, quae nomen *Interim* accepit, nataeque ex ipſa in Eccleſia noſtra diſſenſiones docuerunt. Haec enim quum a Caeſare noſtris, tamquam regula doctrinarum cultusque diuini, proponeretur, neque ſpes videretur ſupereſſe, perfectam religionis libertatem vmquam obtinendi, factum eſt, vt noſtrorum aliqui, qui neceſſe habere putabant cum inſanientibus furere, in multa non ſolum ad cultum Dei publicum pertinentia conſentirent, ſed ita ſe quoque huic formulae accommodarent, vt, niſi re ipſa, verbis tamen in errores aduerſariorum prolaberentur. Ex quo, quantum ſit paci religioſae, tandem aliquando imperratae, ſtatuendum pretium, optime poteſt perſpici. Perfecta enim, de religione, ex mente Auguſtanae Confeſſionis ſentiendi, nobis conceſſa licentia; et ab omni neceſſitate, in quaedam Eccleſiae Romanae commenta transeundi, liberati ſumus, et ab iſta, multis in rebus auctoritati aduerſariorem cedendi, facilitate. Quid quod illis inter Eccleſiae noſtrae doctores contentionibus citius finem iſta pax impoſuit, prohibuitque, ne plurima pars Doctorum noſtrorum, nimium conniuendo, in turpiſſimos errores incideret. Quamuis enim non omnino, pace iam ſancita, hae de *Adiaphoris* concertationes ceſſauerint, fontes tamen praecluſi fuerunt, ex quibus eiusmodi errores propullulauerant. Nam quum plerique remiſſius de doctrinarum noſtra-

ſtrarum munditie conſeruanda, timore violentiae perterriti, cogitaſſent; iam, quum neceſſitas, de feruore in defendenda veritate remittendo, non vrgeret amplius, faciliores eorum dictis aures praebuerunt, qui ne transuerſum vnguem a ſimplicitate doctrinarum recedendum eſſe iubebant.

§. XXXI.

Huius vero pacis beneficio non liquidioribus ſolum doctrinis fruimur, ſed ſubminiſtrata quoque eſt, emendatae religionis noſtrae principia cum aliis communicandi, atque errores aduerſariorum profligandi licentia, omnesque maiori diligentia doctrinas excutiendi occaſio. Quum enim, vi huius pacis, eodem cum Romana Eccleſia, in fide noſtra conſeruanda et propaganda, iure gaudeamus, in eo nobis elaborandum eſt maxime, vt noſtrorum animos in veritate confirmemus, eumque theſaurum, quem nobis, veluti ſequeſtris, Deus credidit, omni cura atque ſollicitudine cuſtodiamus. Huic vero fini, quid poteſt ſcholis eſſe, quid Academiis accommodatius? de quibus erigendis ac confirmandis benigniſſime, ipſa hac pace, Deus proſpexit. Ea enim bona, quae erepta Eccleſiae Romanae, ſacro vſui noſtratium principes conſecrauerant, eidem in poſterum fini vt inſeruirent, hac ſanctione publice conſtitutum eſt. Neque nobis in confutandis aduerſariorum erroribus, fraudibus-

dibusque Curiae Romanae detegendis, modo id modeste fiat et secundum aequitatis regulas, impositum est silentium. Tanta enim est doctrinarum religionis nostrae principalium a primis religionis Pontificiae principiis dissensio, vt altera religione stabilita, alteram debilitari, alteraque triumphante, alteram, in imum detrusam, sine vlla nobilitate iacere necesse sit. Praeiudicatis vero opinionibus ex animo hominum, qui, quod verbi diuini audiendi occasione destituti sunt, praesenti oratione erudiri nequeunt, eradicandis nihil magis inseruire potest, quam quod scriptis in publicum editis, non modo caussam agamus religionis nostrae, sed ea etiam, quae in aduersariorum doctrinis lubrica sunt, et naturae sacrisque litteris contraria, libere candideque omnium conspectui exponamus. Ex hoc autem ipsos impugnandi medio quantum boni sibi auersarii polliceantur, maxima ipsorum, de libris nostris ex suorum manibus extorquendis, sollicitudo, et huic scopo destinati tum librorum prohibitorum indices, tum ad scripta malae notae examinanda constituti magistri abunde demonstrant. Eo tamen se adduci passi sunt, vt in ipsa templa sua cantilenas quasdam, a nostris hominibus confectas, decantandas introducerent; qua quidem re, tamquam summo beneficio, suos affecisse arbitror, qui quum vix quidquam in cultu publico occurrere

vide-

videant, quo pietatem suam alere, aut ad Deo seruiendum excitare se possint, habent tamen aliquid, quo pietati, si volunt, aliquantum possint consulere *). Denique, vt de occasione non omnibus omnino ademta, ipsum codicem sacrum lingua vernacula expositum legendi, nihil dicam; multum certe ad veram CHRISTI religionem inter ipsos propagandam conferre videtur, quod copiam habere librorum a nostris confectorum possint, quibus de religionis nostrae indole, veraque ad salutem via melius edoceri queant. Sed nolo iam commodis, ex libertate, publice religionem nostrum exponendi, promanantibus immorari; modo id vnice monuerim, ipsam hanc pacem nobis, scienter proponendi, meliusque examinandi limandique religionis nostrae scita, occasionem praebuisse. Nemini enim potest esse obscurum, ipsas lites, doctrinis intentatas, et aduersariorum, errores suos exornandi, conatus, ipsos excitare contrariae partis fautores, vt, quid obscurum adhuc et incultum quasi in doctrinis est, distinctius explicent, vt, quae ad doctrinam quamdam constituendam pertinent, definiant, vt dicta denique omnia, quanto fieri

*) Vide ipsa, hac de re, Pontificiorum testimonia in IO. FRID. MAYERI diss. quantum reformatio Lutheri Pontificiis ipsis non diffitentibus profuerit, et IO. ANDR. SCHMIDII diss. de modo propagandi religionem per carmina §. XXVIII.

ri potest rigore ac perspicuitate, demonstrent. Nihil igitur, post datam hanc pacem, quum Pontificis hominibus potius fuerit, quam vt contortulis quibusdam sophismatibus, doctrinas nostras impugnarent, variisque artificiorum generibus, fucum nobis facere possent; nostri quantum, vt ad nodos ab aduersariis nexos feliciter incidendos, detegendasque Pontificiorum machinationes, se accingerent, commoti fuerint, et praeterita, et nostra etiam tempora loquuntur.

§. XXXII.

Haec vt intelligantur luculentius, vnicum modo, eumque admirabilem, libertatis de religione sentiendi effectum adhuc commemorabo, quem insigne ipsi Pontificiorum Ecclesiae emolumentum peperisse, nostros vero, ad religionis doctrinas diligentius excolendas, instigasse, nemo ignorat, qui vel mediocri praeditus est sanctioris historiae scientia. Spe scilicet aduersariis, nos ad recipienda ipsorum commenta vi armorum adigendi, per datam nobis pacem erepta, probe intelligentes, nos mollioribus consiliis ad ipsorum communitatem esse reducendos; omnes animi neruos intenderunt, vt et nostris hunc reditum persuaderent, et doctrinarum suarum auctoritatem contra nostrorum impetus vindicarent. Facile vero persentiscebant, fore, vt,

in

in arduo hoc negotio, omnes conatus successu destituerentur, si aliis contra nos armis, quam ex sacro codice, prouti Ebraica et Graeca lingua exaratus est, desumtis vterentur. Neque enim variis artificiis, inuita plerumque Minerua excogitatis, in quibus inueniendis, sequenti tempore methodorum fabri operam oleumque perdidere, nos ad eruditam de religione concertationem ineundam commoueri videbant, nisi in hisce disputationibus Sacrae litterae fundamenti loco substernerentur; neque nos alio habitu admissuros esse huius voluminis oracula nouerant, quam quo ab ipso Deo circumamicta quasi essent. Quid ergo? Tanta eorum erat, nos ad ouile Pontificis Romani errantes reducendi cupido, tantaque de nostrorum, quos strenuos esse milites ipso hoc certamine edocti erant, impetu reprimendo cura, vt ipsum diuinum Codicem Ebraea Graecaque lingua conscriptum exquirere mallent, quam omnem, de conuincendis nobis, deque diuina positionum suarum auctoritate, spem abiicere. Hinc maiori, quam factum antea erat, studio operam addiscendis linguis orientalibus dedere *); quae ipsum diuinum volumen introspiciendi necessitas magnam inter Pontificios

*) Conferri merentur quae in hanc rem elegantissime dixit IAC. FACCIOLATVS in Oratione *ad sacram scripturam*, quae inter orationes eius *de optimis studiis* sexta est, inprimis p. 112, seq.

tificios interpretum copiam excitauit. Et, quamuis in Concilio Tridentino dura haec lex sancita fuerit: ne in rebus fidei morumque aliter quis sacra oracula explicare auderet, quam auctoritas Ecclesiae, et Pontificis praecipue, id permitteret **); haec tamen regula et non vbiuis, saltim non ex huius Concilii auctoritate, eandem vim obtinet, et aliam inde promanantem vtilitatem impedire non potest. Quemadmodum enim hoc interdictum, sicuti omnis de excutiendo ex manu plebis codice sanctio, desperatam profecto caussam indicat, quam tueri non posse se, concessa cuiuis sacri voluminis lectione, praesagiunt; ita doctioribus, quamuis in publicum proferre saniores oraculorum diuinorum explicationes non liceat, occasio saltim doctrinarum suarum a sacris litteris dissensum perspiciendi, suppeditata est, ita vt, qui inter ipsos praeter ceteros sapere videntur, aliis rationibus, quam argumentis ex sacra scriptura depromtis, pugnare malint. Maius, iudicabis, hac ratione detrimentum, quam emolumentum, hoc sacri codicis studium Pontificiorum caussae attulisse. Neque hoc quidem inficior. Sed id ipsum singularem Dei in pace nostra prouidentiam arguit, quod scilicet effecerit, vt ipsis vel inuitis via ad salutem monstraretur, qua spreta, eo minus excusari possunt, si oblatam sibi Dei gratiam contemserint.

§. XXXIII.

**) *Concil. Trid.* Sessione IV. Edit. CHIFFLETII p. 24.

§. XXXIII.

Habui haec, quae de singularis prouidentiae diuinae in pace religionis nobis comparanda vestigiis dicerem; quibus si, quod optabam, effecerim, erit, cur me scripsisse non poeniteat; sin fini mihi proposito minus suffecisse videar, excusabit me pietas, quum quomodocunque dicere, quam tanti beneficii excellentiam tacere, aequius excusatiusque videretur. Ea enim nobis felicitas contigit, vt simus ex eorum sanguine procreati eorumue discipuli, qui diuinas emendatae religionis nostrae doctrinas, summa animi constantia, defenderunt, qui bona, qui voluptates, qui dignitatem, qui ipsam vitam pro Deo deuouerunt, qui sententiarum suarum veritatem, nisi sanguine, calamitatibus tamen confirmarunt. Tot scripta, quae omnium manibus teruntur, tot praeclara facta, quibus referti historiarum annales sunt, tot alia monumenta, quibus pietatem suam declararunt, magno documento sunt, ipsos non populari feruore traditum sibi Palladium vindicasse. Vita erepti sunt, et ex hac rerum humanarum miseria ad caelestes illas sedes euolarunt, quo omnes, qui religionem conseruauerint, adiuuerint, auxerint, reuertuntur; sed viuet ipsorum sempiterna memoria, et, quemadmodum animus, sic pietatis monumenta triste mortalitatis fatum certissime effugient. Vtinam nec socordia nostra ipsorum cineres violaret! Vtinam eo-

dem

dem cum ipsis feruore, eadem pietate armati, tamquam digni tantorum virorum discipuli paternum quasi aduersus impia Pontificis dogmata odium, velut haereditate relictum, non prius quam animum deponeremus! Gliscit proh dolor! latiusque disseminatur infelix illud lolium, sterilesque dominantur auenae; atque, quum violentia, quum scripta, quum methodi nil valeant amplius, omnem blanditiarum apparatum aduersarii excutiunt vt, quasdam auribus animisque nostris insidias faciendo, nos incautiores irretiant, irretitosque in aeternam perniciem deturbent. Deum perpetuis fatigemus precibus, vt, quam huc vsque nobis vindicauit, ipsum ex praeceptis suis colendi libertatem benigne conseruet; vt fideles in messem suam operarios mittat; vt eos, quibus tristior offusa nox est, verbi sui lumine recreet; vt fratribus denique nostris, qui sub Pontificis tyrannide ingemiscunt, clementia sua aliquod alleuamentum afferat. Veniet, veniet aliquando dies, in quo, quantum de conseruanda Dei gloria, quantum de nostro nostrorumque salute, quantum de consecrandis Deo animis solliciti fuerimus, iustissima a nobis exigetur ratio! Id igitur agamus, id meditemur, vt susceptis virtutibus et huius vitae laboribus patienter exactis, Deum nostrum, non seuerissimum iudicem, sed patrem indulgentissimum experiamur. Sic breuem vigilantiam aeterna requies, sic vitam bene actam excipiet exoptatissimus

F i n i s.

III.

III.

De
Catenis Patrum Graecorum
in novum Testamentum
observationes,

Quas
Sub Praesidio
D. Io. Aug. Noesselt
Mense Maii 1762.
defendit
auctor
Io. Fridericus Sigismundus Augustin,
Berolinas.

ARGVMENTVM DISPVTATIONIS.

Quid sint catenae Patrum, *et quibus nominibus appellentur? Sitne hoc nomen a* Thoma Aquinate *inventum? Earum modus et ratio* §. I.

De catena in Matthaeum, *quam* P. Possinus *edidit, eiusque vitiis et consensu cum* Theophylacti *scholiis*. §. II.

De catena in Matthaeum, *quae* Nicetae *dicitur, a B.* Corderio *edita, eius ratione et miserabili* Corderii *latina versione* §. III.

De catena in Marcum *a* Possino *luce donata, et interpretatione huius Evangelii, quae* Victori Antiocheno *tribuitur, deque* Barberinianis *lectionibus*. §. IV.

De catena in Lucam *latine a* Corderio *versa et commentario, cuius auctor* Titus Postrensis *iactatur, frustra tamen*. §. V.

De catena in Ioannem *cura* Corderii *edita eiusque vitiis et virtutibus*, §. VI.

De Theophylacti *scholiis in N. Test. Scholia eius in* Euangelia, *Summam dat interpretationum* Chrysostomi, *sed non vnum illum sequitur. An allegoriae in his scholiis a* Theophylacto *veniant? De formula in catenis:* καὶ ἄλλως. *Theologia* Theoph. *et lectiones non raro singulares, plerumque ei cum* Chrysostomo *et* versione Syriaca *communes. De codice* Theoph., *quem sequitur latina versio* Oecolampadii. *Iudicium de illa versione, quae emendata est a P.* Montano, *non vbique tamen. De editione* Theoph. *Romana, Parisiensi et Veneta. An distributio in Capita apud nos recepta* Theophylacti *sit. Vtrum scholia eius in* Acta Apost. *a L.* Sifanio *edita, vere* Theophylactum *auctorem habeant? De aliis horum scholiorum ἐκδόσεσι.* Theophylacti *obss. in* Paulli epistolas *non sunt* Athanasii. *Earum editiones et conuersio latina per* C. Porsenam *et* Montanum. *Consensus scholiorum* Theophylacti *cum* Chrysostomo

stemoetOecumenio. *Dogmata* Theoph. *Scholia* Theoph. *in* epistolas catholicas *paene eadem cum istis, quae* Oecumenii *nomine habentur, sed in lectionibus nonnunquam diversa. Ea asseruntur* Theophylacto. §. VII.

Euthymii Zygabeni *commentarius in* Euangelia *laudatur. Non est* Oecumenii *nec* Theophylacti. *Eius lectiones immutatae nonnunquam ab Editore ad versionem Vulgatam Bibliaque Complutensia, modus etiam in interpretando, distributio textus et dogmata.* § VIII.

Oecumenii *catena, qui fuit Triccensis episcopus ante Saec. X. vel XI. An* Theophylacti *scholia usurpauerit?* Photii *notae in ista catena dubiae auctoritatis sunt. Scholia huius catenae non collegit* Oecumenius, *neque in Acta Apost. et epist. catholicas, neque in epist. Paullinas. Examinantur argumenta eorum, qui* Oecum. *horum scholiorum collectionem vindicant. Huius catenae praestantia imminuta per* Io. Hentenium, *qui textum* N. T. *graecum adulterauit ad* Erasmi ἔκδοσιν. *De codicum bonitate, quos auctor huius catenae secutus est. De* κεφαλαίοις Euthalii *eiusque et aliis prologis, deque vestigiis scholiorum* Theodori Mopsuesteni *in hac catena.* §. IX.

De Andreae Caesaraeensis *commentario in* Apocalypsin, *qui Saec.* IX. *vixit. Ratio interpretationis eius, cuius specimina exhibentur; et distinctio textus in sermones et capita facta.* Arethae Caesaraeensis, *in eumdem librum commentarius non est Saec. VI. Quomodo* Andream *sequatur, quoue minus?* §. X.

De excerptis e catenis a Wolffio *editis.* §. XI.

De origine et fatis catenarum. Origo non ab Olympiodoro *vel* Oecumenio *repetenda; sed a Saec. P. C. N. VI. praesertim a* Procopio Gazaeo. *Quod institutum imitati sunt Latini,* Primasius, Beda, Rabanus Maurus *et alii.* §. XII.

De catenarum vtilitate. Admirabilis Dei hac in re prouidentia. Vsus earum in conseruandis antiquis litterarum monumentis. §. XIII.

Earumdem vsus in interpretatione sacrorum librorum, tum quoad lectionum diuersitatem iudicandam, tum quoad ipsam interpretationem. §. XIV.

Cautiones in vsurpandis catenis adhibendae. §. XV.

Conclusio disputationis. §. XVI.

PROOE-

PROOEMIVM.

Consideranti mihi nuper QVINCTILIANI *) illud: *Tot nos praeceptoribus, tot exemplis instruxit antiquitas, vt non possit videri vlla, sorte nascendi aetas felicior, quam nostra, cui docendae priores elaborauerunt:* mirum saepe visum est, qui fiat, vt vetera sapientiae humanae monumenta veluti antiquitate vilescant et nouissima quaeuis vincant plerumque et potiora censeantur. Vix reperiri tam iniquos rerum aestimatores putassem, nisi superiorum temporum memoria nullo non aeuo prodire iuberet, qui, sui modo saeculi genium et felicitatem celebrantes, alto despiciant supercilio, quidquid a priscis magistris proficiscitur. Cui nimio nouitatis studio inhaerentes vtinam nostra aetas tulisset pauciores! At non ex longinquo petenda nobis sunt huiusmodi aut ignauiae, aut arrogantiae, aut, si placet, ingrati animi exempla; vbi vel ipsi, qui ad prisca tempora originem referunt, litterarum sacrarum

*) *Instit. Orat.* Lib. XII. cap. 11.

rum interpretes diſplicent, atque negliguntur; vtpote qui non niſi res publici ſaporis docere amplius queant. Neque vero hic noſtri eſt inſtituti, vt in examinandis ac refellendis iſtis vituperatoribus fuſiores ſimus. Id modo monere liceat, tantum abeſſe, vt recentiorum labores et conſilia faceſſere iubeamus, vt potius vel ignorata veteribus, vel non animaduerſa ſatis multa, ſed a recentioribus bene multa praeclare obſeruata occurrere facile demus. Sed facem praeferre in tenebris, viam reddere expeditiorem, inuenire et manu quaſi tradere, quibus ignotis alias iam faciliori negotio vti poſſis, habere denique non pauca a recentioribus neglecta, vel in deterius mutata: haec profecto haud exigua veterum interpretum laus eſt. Quae cum ita ſint, adparet, primum, ſtrenuam in euoluenda et cognoſcenda antiquitate operam eſſe ponendam; deinde egregie mereri de omni re litteraria, praeſertim ſacra, qui, iſtis ſtudiis ſeruientes, praeclara veterum in exponendis litteris ſacris monumenta vel publici iuris faciant, vel ab obliuione vindicent et contemtu, eorumque vſum et praeſtantiam aequa lance ponderent. Quorum quidem molitionibus pro facultate nunc accedere nobis mens eſt, ſcribendi materiam ſumentes illos vetuſtioris interpretationis theſauros, quos vſu venit *Catenarum* nomine adpellari. Arduam profecto et non ſatis tri-

tam

tam ab aliis viam ingredimur. Quae enim ii, quibus perlustrare bibliothecas licuit, de codicibus catenarum manuscriptis, retulerunt, vel pauciora sunt, vel si RICHARDVM SIMONEM *) excipias, infelix plerumque lolium sterilesque auenae. Quae autem Viri eruditissimi THOMAS ITTIGIVS **), multoque illo diligentior IO. ALB. FABRICIVS ***), et IO CHRISTOPH. WOLFIVS ****), de Catenis Patrum ex instituto differentes, tradunt, vniuerse magis disputata sunt notitiamque librorum dant; rationem vero, vsum, cetera has catenas cum cautione vsurpaturo scitu necessaria non satis suppeditant. Huiusmodi igitur praesidiis qui destitutos nos cogitant, faciliores erunt iudices, et si hinc inde occurrant, quae vel magis copiose et grauiter alias dici ac confirmari potuissent, TVLLII *****) effato nos metientur: *Prima sequentem honestum est in secundis tertiisque consistere.* Nobis certe sat laudis erit vel conciliasse egregiis illis, quae prisca aetas offert documentis, si possumus, aliquam maiorem apud alios famam et auctoritatem, vel

*) *Histoire critique des principaux Commentateurs du N. Testam.* inprimis Cap. XXX. sq.

**) *Tract. de bibliothecis et cantenis patrum*, Lips. 1707. 8.

***) *Biblioth. graecae*, Vol. VII. p. 728. seq.

****) Vid. eiusd. *dissertatio, catenas patrum graecas, easque potissimum MSS. ex codd. quibusdam Anglicanis sistens.* Vitemb. 1718.

*****) CICERO in *Oratore* Cap. I.

vel obſeruationes inſperſiſſe nec doctioribus forte non incundas. Quod conſilium vt eo melius obtineatur, deligendum eſſe duximus campum, largioris meſsis ſpem facientem; eumque in hoc litterarum genere apud graecos deprehendimus, quos interpretationi grammaticae librorum ſacrorum et N. T. potiſſimum operam dicaſſe conſtat. Quamobrem non niſi de catenis Patrum Graecorum, iisque in N. T. libros diſſerere, quaeque pertinent ad earumdem aliquam notitiam et vſum, proponere bono cum Deo conſtituimus; de quibus, vt beneuoli ſentiant coeptisque faueant docti et aequi rerum arbitri, eſt, quod magno opere rogamus.

---

§. I.

§. I.

Egregia profecto ea est industria, quam adhibuerunt olim aliqui in colligendis et adornandis iis, quae ad interpretationem librorum sacrorum maxime faciunt et in vastis Patrum commentariis passim reperiebantur. Talis expositionum comprehensio, e diuersis Patrum ecclesiasticorum scriptis facta et disposita, *Catenae* nomine insigniri solet. Nominis originem a THOMA AQVINATE repetendam esse, plurimi existimant *) cuius nimirum collectio in IV. euangelia latine conscripta adpelletur *catena aurea*. Sed alios demum recentiores adiecisse hunc titulum, vel ex eo adparet, quod antiquiores huius operis editiones inscribantur: *glossa continua; continuum*; imo et ipse THOMAS in epist. nuncup. ad VRBAN. IV. laborem suum nominet *continuam expositionem*. Graecis dicuntur catenae *ἐπιτομαὶ ἑρμηνειῶν*, *συναγωγαὶ ἐξηγήσεων παρὰ διαφόρων πατέρων*, *ἐξηγήσεις συλλεγοῦσαι ἐκ διαφ. πατ.*, *σχόλια ἀπὸ διαφόρων ἑρμηνειῶν.*, *χρυσᾶ κεφάλαια*, cet; quarum

*) Ita sentit Cel. FABRICIVS l. c. p. 728., quam tamen opinionem deserit p. 786. meliora forsan a RICH. SIMONE edoctus, qui loco superius laudato pag. 473. hac de re disputat. Vid. etiam IAC. ECHARDI scriptores ord. praed. Tom. I. p. 329. qui in recensione vitae huius THOMAE probat, glossam super Euangelia paullo post mortem eius audiisse *catenam auream*.

rum denominationum exempla creberrime occurrunt. Quemadmodum autem catenae proprie ſic dictae pluribus conſtant annulis mutuo nexu cohaerentibus, ita et illae, de quibus iam diſſerimus, expoſitionum collectiones variis Patrum ſymbolis abſoluuntur ea ratione, vt vnius commatis complures interpretationes exhibeantur, quamuis earumdem delectus et diſponendi modus non idem apud omnes ſit, nec aeque commendabilis atque concinnus. Quae autem ab antiquis eccleſiae doctoribus vſurpata ſunt interpretandi genera: *grammaticum*, *dogmaticum* et *allegoricum*, ea etiam in catenis graecis expreſſa deprehendimus; aliud quidem alio magis, prouti vel ii Patrum, quorum ſcripta in iis vtramque paginam faciunt, vel compilatores genio ſuo indulgent. Mirari igitur nemo debet, alias catenas fauere allegoriis, alias dogmata magis tractare et ſententias, controuerſias etiam miſcere cum haereticis; alias denique eſſe, quae vel grammatica magis interpretatione excellant et criticae ſtudeant, vel hoc genus cum reliquis coniungant. Quin imo ex haereticorum commentariis ſiſtunt excerpta, quae licet caute admodum, vti par videbatur, proponantur, tamen euincunt antiquitatis iudicium, non vitanda continuo et reiicienda eſſe, quae ab haereticis proficiſcuntur, propterea quod ab iis proficiscuntur. Certe, quoties THEODORI HERACLEOTAE, THEODORI

DORI MOPSVESTENI aliorumque fragmenta in catenis graecis adſeruata contemplamur, toties non poſſumus quin monumentorum iacturam doleamus, quae omnes myſtarum luſus longo poſt ſe interuallo relinquunt. Notae autem ipſae vel poſt textum, vel in margine, vel poſt integrum ſacrae ſcripturae librum exhibentur. Denique ſententias Patrum alias diſtinguunt et ſeparant collectores et librarii, nonnullas confundunt, easque vel integras ſiſtunt, vel minus; fontes autem ſiue ad marginem, ſiue in ſermonis ſerie recenſent; frequenter etiam omiſſis auctorum nominibus nouae interpretationis initium arguunt, adiecta formula καὶ ἄλλως, vel nomine ἀνεπιγράφε. At, quam parum fidos et ſollertes ſeſe in hoc negotio gerant, deinceps commonſtrabimus.

§. II.

Haec fere de catenarum graecarum ratione vniuerſim praemonenda fuere, iisque, vt rectius percipiantur, nunc lucem aliquam adfundere iuuat. Proponemus nempe catenarum graecarum in N. T. exempla, quae typographorum formis expreſſa perluſtrare nobis contigit. Prima, quae in conſpectum prodit, eſt catena graecorum Patrum in *Matthaeum* Euangeliſtam duplex. Prior, cuius quidem collector nobis non innotuit, excuſa eſt ſ. t.: *Symbolarum in Matthaeum, tomus prior, exhibens catenam Graeco-*

Graecorum Patrum vnius et viginti, nunc primum editam ex bibliotheca illustrissimi D. CAROLI *de Montchall, archiepiscopi Tolosani.* PETRVS POSSINVS *e societate Iesu ex antiquissimis membranis eruit; latina interpretatione et scholiis illustrauit.* Tolosae 1646. fol. Plurima e CHRYSOSTOMO et CYRILLO desumta sunt; THEODORVS autem ANTIOCHENVS a THEODORO MOPSVESTENO in indice Patrum distinctus, vnus est THEODORVS MOPSVESTENVS, quem quidem Antiochiae presbyterum, postea Mopsuestiae in Cilicia episcopum saepius *Antiocheni* nomine in catenis manuscriptis occurrere constat. Auctorum glossae interdum integrae exhibentur, saepius contrahuntur et adulterantur, quamuis, qui istas obseruationes collegere, rectius fecissent, si ipsa Patrum verba posuissent. Vnde fit, vt confundantur auctores, iisque tribuantur plurima, quae ex diuersorum interpretationibus composita esse intelligas. Huius notae est expositio loci Matth. I. 3. vbi vel maxime cauendum, ne vniuersam ἀναγωγὴν μυστικὴν ad CHRYSOSTOMI ibidem citati partes transferas, cum satis pateat ex eius Hom. III. in Matthaeum, quantum abhorruerit ab eiusmodi elegantiis. Idem Cap. XVI. 16. p. 230. scholii auctor fertur, quod in catena, cui NICETAE nomen praefigitur, CYRILLI est, quemadmodum et pag. 224. θεῖον Χρυσόστομον laudatum in aliqua obseruatione deprehendimus, cuius

ius tamen ibi ipse CHRYSOSTOMVS auctor citatur. Hisce et aliis incommodis medela parari potuisset, si plures et magis adcuratos codices in consilium vocasset editor. Ipse enim in praefat. ad lect. refert, prima sui codicis folia maxime fuisse deformata. *Nos in ceteris*, inquit, *diuinando constituti quantum profecerimus, arbitrii tui sit.* At exempla in promptu sunt, quae eum in diuinando et corrigendo saepius dormitasse commonstrant. Ita Matth. X. 15. p. 139. haec, quamquam non vnius, expositio est: Οἱ μὲν γὰρ Σοδομῖται διὰ τὴν εἰς ἀλλήλους παρανομίαν ἐνταῦθα κολασθέντες μετριώτερον ἐκεῖ κολασθήσονται. Οἱ δὲ (Apostolos hospitio excipere recusantes) ἀπειθοῦντες οὐκ οἶδας ὑμᾶς ἀκούσονται καὶ εἰς τὸ πῦρ κ. τ. λ. Haec nullius frugis esse adfirmat POSSINVS et in locum phraseos: οὐκ οἶδα ὑμᾶς ἀκούσονται rescribendum esse censet: οὐκ δὲ ὑμᾶς ἀκούσαντες κακὸν cet. Sed glossae graecae verba optime cohaerent, nec violenta talis et jejuna emendandi ratio vmquam probari potest, si vel maxime concedamus, auctoris illius anthithesin non optimam esse. Cum autem interpretes catenarum latini eo plerumque vitio laborent, vt interdum plus iusto verborum tenaces sint, interdum magis velint sapere ac scriptor ipse, quem vertunt, nec satis fideliter et perspicue auctorum sensa exprimant; ita et eamdem notam incurrit versio POSSINI, qui, ipso se fatente in praef. ad lect., in lati-

latinitatis delectu non fuit morosus et sermonem graecum paullo benignius interdum paulloque liberalius explicauit. Quae quidem aliqua ratione condonari possent, nisi, characterem orationis graecae plane deserens, versioni insereret, cuius ne vllum quidem vestigium apud auctorem deprehenditur. CHRYSOSTOMVS ait ad Matth IX. 32. p. 130. *δεδεμένος γὰρ ἐτύγχανε τὴν γλῶτταν ὑπὸ τοῦ δαίμονος. Διὰ τοῦτο οὐδὲ ζητεῖ πίστιν παρ' αὐτοῦ ὁ Χριστὸς*, eaque reddit POSSINVS: *Vinctam quippe ipse habebat a daemone linguam AVRESQVE OBDVCTAS; quare fidem, QVAE SINE AVDITV ESSE NEQVIT, non quaerit ab hoc dominus* En dignum criseos specimem! Si vel contulisset CHRYSOSTOMVM *Homil.* XXXIII. pag. 366. edit. *Montefalconii:* profecto dubitasset in scholio subiuncto iudicium istud interponere: *Et hic noster et* THEOPHILACTVS *hoc loco σπεύδοντες τυφλὰ τίκτουσι, dum, inquam, breuitati nimium student, sententiam imperfectam mutilamque exhibent, quam necesse habuimus, additione vnius et alterius verbi ab ineptia et ἀσυλλογιστίᾳ vindicare.* Cum THEOPHILACTI hic mentio iniecta sit, non possumus non commemorare, quam amice catena nostra cum eiusdem in *Mathaeum* commentariis conspiret. POSSINVS quidem in praef persuasum sibi habet, collectorem nostrum vna cum THEOPHILACTO, hausisse e CHRYSOSTOMO, tamquam communi fonte. Sed curiosa le-

ctione

ctione ſcholiorum vtriusque et eorum collatione cum CHRYSOSTOMO edocti ſumus, catenae huius auctorem cum THEOPHYLACTO etiam conſentire, vbi hic CHRYSOSTOMI caſtra deſerit et in aliorum ſententias deſcendit, ita, vt cum catenae excerptis CHRYSOSTOMI nomine exornatis notae THEOPHYLACTI, ſi verba ſpectes, ſaepius; ſi ſententiam, fere vbiuis conueniant, tametſi in homiliis ſuis CHRYSOSTOMVS alias a THEOPHYLACTO alienas interpretationes defendat *). Parum igitur abeſt, quin exiſtimemus, auctorem huius collectionis deſumtis e THEOPHYLACTO obſeruationibus CHRYSOSTOMI nomen addidiſſe, cuius nempe veſtigia legere illum bene nouerat; reliqua autem aliunde contuliſſe **).

*) Ita Matth. XXVI. 25. 26. catenae auctor ſub CHRYSOSTOMI nomine recenſet opiniones, quarum vna ſtatuit, Iudam ſacrae coenae conuiuam fuiſſe; altera negat. Ibid. ad verba: *τῦτό μυ ἐςὶ τὸ σῶμα* notatur: *ἀῤῥήτῳ γὰρ τρόπῳ μεταποιεῖται, κἂν φαίνεται ἡμῖν ἄρτος.* Ibid v. 27. ad verba; *Bibite ex eo omnes: Sunt qui dicant, propter Iudam hoc dictum: Iudas enim panem accepit, et non comedit, ſed occultauit, vt monſtraret Iudaeis, quod panem corpus ſuum vocaſſet Ieſus.* Haec omnia apud THEOPHYLACTVM; numquam apud CHRYSOSTOMVM reperies, coll. *Hom.* 82. in Matth.

**) Emendari etiam egregie poteſt catena noſtra e THEOPHYLACTO. Sponte occurrit gloſſa, CHRYSOSTOMI nomine conſignata, Math. XXVI. 24. p. 348., qua negatur, Iudam

ex

§. III.

Altero nunc loco commemoramus catenam in *Matthaeum h. t.: Symbolarum in Matthaeum tomus alter, quo continetur catena Patrum Graecorum triginta, collectore* NICETA *episcopo Serrarum, interprete* BALTHASARE CORDERIO, *Societatis Iesu Theologo. Prodit nunc primum ex bibliotheca electorali serenissimi vtriusque Ducis Bauariae.* Tolosae 1647. fol. Missam eamdem a CORDERIO publica luce donauit P. POSSINVS; non satis certum tamen, quod huius catenae auctor sit NICETAS Saecul. XI. primo Serrarum in Macedonia, post Haracleae in Thracia metropolita. Ea enim librariis et editoribus est consuetudo admodum familiaris, vt, vbi alicuius glossam in initio catenae deprehendunt, hunc statim collectorem praedicent; qua culpa nostrum non vacare ostendit RICH. SIMON. l. c. p. 426. Patrum, e quorum libris facta est haec sylloge, sententiae integrae, haud

ex absoluto, vt aiunt, decreto tantum admisisse nefas, εἰ γὰρ ἀκριβῶς σκοπῆσαι βουληθῶμεν, εὑρήσομεν καὶ διὰ τὸ σταυρωθῆναι ἐλθόντα τὸν Χριστόν. τοῦτο δὲ φανερόν ἐστιν ἐκ τοῦ ἀπεύχεσθαι τὸ ποτήριον, λέγοντα, εἰ δύνατον παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ. Quae minus commode dicta cum apud CHRYSOSTOMVM non inueniantur, ex THEOPHYLACTI verbis ita sunt corrigenda: Καὶ γὰρ εἰ ἀκριβῶς σκοπήσεις οὐδὲ ἤθηλεν ὁ Χριστὸς ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΩΣ σταυρωθῆναι, ἐμφαίνει δὲ τοῦτο καὶ διὰ τοῦ ἀπεύχεσθαι τὸ ποτήριον.

haud raro immutatae, proponuntur. NICETAE autem scholia, quae CHRYSOSTOMI, CYRILLI aliorumque paraphrases dicere non dubitamus, respondent praecipue THEOPHYLACTI obseruationibus. Prolixius tamen differit NICETAS, quemadmodum et in praefatione ad *Matthaeum*, THEOPHYLACTI προοιμίῳ ceterum simillima. Quae autem CHRYSOSTOMI nomen prae se ferunt, integra sunt neque cum aliorum explicationibus confusa, si pauca minoris momenti excipias *). Vtramque hanc catenam e MSS. exemplaribus bibliothecae regiae Parisiensis longe emendatiorem exhiberi potuisse, refert RICH. SIMON l. c. p. 423. et DAN. NESSELIVS **) recensens Commentarium marginalem codici IV Euangeliorum adiunctum, quem visum esse CORDERIO et POSSINO negat. Hypothesin et recensionem capitum euangelii *Matthaei*, vitam denique eiusdem Euangelistae iisdem ibi verbis exstare meminit, quibus in catena Patrum, cui NICETAE praefatio adnectitur. Quod autem ad latinam catenae nostrae versionem attinet, ei ne mediocris quidem elegantiae laus tribui potest; veluti pag. 225. vbi glossa MAXIMI ad Matthaei

*) Vt in loco *Matth.* II. 16. p. 53. vbi τὸν Μιχαίαν substituere librario placuit, CHRYSOSTOMO legente τὸν προφήτην Hom. IX. in Matth. p. m. 131.

**) in *catalogo biblioth. Caesar. Vindobonensis MSCt. graec.* p. 231.

thaei VI. 11. ita se habet: τάχα ἄρτος ἐςὶν ἐπιέσιος, ὁ εἰπὼν λόγος, ἐγώ εἰμι ἄρτος ὁ ζῶν, ὁ ἐκ τῦ ἐρανῦ καταβὰς καὶ ζωὴν διδὲς τῷ κόσμῳ, ὃν σήμερον, τυτέςι κατὰ τὴν παρῦσαν ζωὴν τῆς Θεότητος παρακαλῦμεν ἡμῖν δοθῆναι. Quae ita reddit CORDERIVS: *Fortis panis est superfubstantialis, quod dixit verbum: Ego sum panis viuus, qui de coelo descendi, et dans vitam mundo, quotidianum, id est praesentem deitatis vitam nobis dari postulamus.* Quae quam absona sint et quam longe a vero aberrent, cognoscet, qui vix a limine litteras graecas salutauit. Loca autem S. S. in illa versione iuxta *Vulgatum* interpretem citantur; si exceperis fere locum 2 Tim. II. 24. p. 470. adductum.

§. IV.

Excipiat hanc *catena graecorum patrum in Euangelium secundum Marcum, collectore atque interprete* PETRO POSSINO *S. I. presbytero, qui et adiecit, titulo spicilegii, commentarium ad loca selecta quatuor Euangeliorum. Accessare collationes graeci contextus omnium librorum noui testamenti cum XXII. Codd. antiquis MSS. ex bibliotheca Barberina.* Romae 1673. fol. Eadem e codice MS. bibliothecae CAROLI *de* MONTCHALL a POSSINO eruta in lucem prodiit; qui et alia ipsi a CORDERIO transmissa adiunxit; nempe Ἀνονύμου ἑρμηνείαν εἰς τὸ κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιον et VICTORIS ANTIOCHENI commentarium in *Mar-*

cum, graece exaratum. Iam antea enim latine VICTOREM vna cum TITO BOSTRENSI typis exſcribi curauerat THEOD. PELTANVS e S. I. Ingolſtadii 1580, quae quamuis parum fida verſio inſerta eſt bibliothecis PP. Pariſienſi 1644. Tom. I. et Lugdunenſi 1677. Tom. IV. pag 370. Occurrunt in hoc VICTORIS commentario ſcholia ex ORIGENE, EVSEBIO, CHRYSOSTOMO, APOLLINARIO cet. decerpta, et ipſe collector in limine operis fatetur, viſum ipſi fuiſſe, quae ecclesiae, doctores ſparſim propoſuerunt, in vnum quaſi corpus redigere; adeoque ad catenas referendam eſſe hanc ἑρμηνείαν facile liquet. Pugnat etiam pro hac ſententia RICH. SIMON l. c. L. III. p. 427. et *Critique de la biblioth. de du Pin. T. I.* p. 173. 174.; vbi collatis diligenter codicibus refert, catenam VICTORES ANT. alibi ſub ORIGENIS, alibi ſub CYRILLI ALEX., interdum et VICTORIS nomine venire; quin imo et MONTEFALCONIVS in *bibliotheca Coisliniana* pag. 75. obſeruat, hunc ita dictum commentarium in catena quadam VICTORI Presbytero tribui quidem, ſed PHOTII nomen ſaepius etiam in margine adeſſe. At mirari profecto nemo debet, deceptos eſſe librarios, qui, artis ſuae numeros male implentes, prouti ab initio exſtabat ſcholiaſtae alicuius nomen, huius ſtatim commentarium incauti venditabant. Quare fundamento caret ſuſcepta a PELTANO opinio, qua, in ep. ded. ad epiſcopum *Marquar-*

dum a Berg, ante IVLIANI Imperatoris tempus exstitisse hunc VICTOREM sibi persuasum habet, propterea quod ipse VICTOR ad Cap. XIII adfirmet, restare adhuc ruinas templi Hierosolymitani; licet ad fundamenta vsque euersi. Sed haec est glossa CHRYSOSTOMI Hom. LXXV. in Matth. p. m. 723. cuius aetatem excedere VICTOR non potest. Ad calcem catenae in *Marcum* a POSSINO editae sunt IO. CARYOPHILI collationes graeci contextus omnium librorum N. T. iuxta editionem Plantinianam, cum conquisitis iussu VRBANI VII. P. M. MSS. codicibus e *Vaticana* potissimum et *Barberiniana* bibliotheca. At illorum XXII. codicum cum permulti adeo e latina interpolati sint, nec aetas et ratio satis constet, in diiudicanda lectione parum emolumenti praestare queunt *). Plura, de indole catenae in *Marcum* quae addamus, nobis non suppetunt; propterea quod exemplar graecum perlustrare nobis nondum contigit.

§. V.

Accedimus iam ad catenam inscriptam: *Catena sexaginta quinque graecorum patrum in Lucam, quae quatuor simul Euangelistarum introducit explicationem; luce ac latinitate donata et ex aliis patribus tam graecis quam latinis suppleta et adnotationibus illustrata* a BALTHASA-

*) Vid. *Wetstenii* prolegom. in N. T. p. 61 sq.

BALTHASARE CORDERIO S. I. Antwerpiae, 1628. fol. Primum eius exemplar, narrante CORDERIO in praef., graece exstitit in Card. BESSARIONIS bibliotheca, quam moriens reipublicae Venetae legauit. Vnde eam in latinum sermonem transtulit CORDERIVS; ea, quae *Lucas* non attigerat, per harmoniae morem e reliquis Euangelistis suppleuit, postremo ex aliis patribus adiecit scholia et notis ea illustrauit. Exhibetur autem post praefationem index patrum, e quibus coniuncta est haec catena; ad quem haec modo licet obseruare 1) SERVIVM Cap. VII. m. 38. citatum quis fuerit ignorari censet editor; nisi, inquit, quis velit eum esse SERGIVM, errore scribae littera B pro Γ posita. At vtrumque nomen est fictum et legendum: SEVERVS *). 2) Errat CORDERIVS, quod SEVERVM *Antiochenum* discernat a SEVERO, quem *Alexandriae* episcopum vocat; non aduertens ad compilatorum aeque ac librariorum consuetudinem, qua scriptorum dignitatem aliaque cognomina alias adiungunt, alias omittunt. Certe SEVERVS ille, si, quemadmodum coniicit CORDERIVS, exarauit libellum de ritibus baptismi, Tom. VII. bibl. PP. exstantem, non alius est nisi SEVERVS *Antio-*

*) Vid. COTELERIVS in notis ad const. apost. I. 3. pag. m. 279. vbi illud ipsum SEVERI fragmentum, in catena nostra decurtatum, e codice bibliothecae regiae Parisiensis integrum restituit.

Antiochiae episcopus, probante RICH. SIMONE *hist. crit. des commentat.* p. 452. e codice huius libri Syriaco SEVERI *Antiocheni* nomine inscripto: 3) Quae de TITO Bostrensi episcopo disputantur, infirmo talo stant et emendanda sunt. Exstat nempe in *Lucam* commentarius, quem sub TITI BOSTRENSIS nomine e graeco in latinum vertit et cum VICTORE *Antioch.* in Marcum primus edidit THEOD. PELTANVS S. I. Ingolstadii, 1580.; quae versio inserta est *biblioth. PP.* Lugdun. Tom. IV. p. 415. et addito tunc primum graeco textu e manuscripto codice bibl. regiae Tomo II. *auctarii bibl. PP.* Paris. 1624. pag. 762. sq. At inane est, quod CORDERIVS et alii arbitrentur, eum TITI BOSTRENSIS, cuius IV. libri aduersus Manichaeos exstant, esse commentarium, cum potius scholia comprehendat e CHRYSOSTOMO, CYRILLO, GREGORIO NYSSENO, ISIDORO PELVSIOTA et aliis, quorum nomina comparent, adornata. Accedit Codex MS. bibliothecae regiae, RICH. SIMONI visus, hoc titulo: Τȣ̃ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Τίτȣ ἐπισκόπȣ Βόςρων καὶ ἄλλων ἁγίων πατέρων ἑρμηνεία εἰς κατὰ Λȣκᾶν ἅγιον εὐαγγέλιον. Cum praeterea SOZOMENO teste H. E. L. II. c. 14. TITVS ille Bostrorum in Arabia episcopus vitam degerit IVLIANI apostatae temporibus, ῥήσεις autem CHRYSOSTOMI et CYRILLI in hoc opere deprehendantur, quin imo eiusdem exstent exemplaria manuscripta, alia aliis magis

conci-

conciſa: non dubitamus tranſire in RICH SIMONIS ſententiam, qui l. c. p. 430. exiſtimat; Scholiaſtas recentiores huic TITI BOSTRENSIS quondam commentario hinc inde pannos adſuiſſe. COMBEFISII enim de TITO quodam iuniore opinio idoneis deſtituitur argumentis *). Interim tamen cum non diſcernantur interpretationes, earumque fontes in nonnullis tantum locis nominentur; nunc quidem non ſatis conſtat, quae ſint TITI, quae aliorum ſcholia **). Quae autem in catenam Corderianam inde translata ſunt, ea vti reliqua non aeque bene ſemper et ſatis feliciter recenſentur. Atque haec ſufficiat adnotaſſe de collectione illa, quae longe auctior et vtilior futura fuiſſe videtur, ſi graecum exemplar nobis tradere editori placuiſſet.

§. VI.

*) Vid. IAC. BASNAGII animaduerſiones ad HENR. CANISII lectiones antiquas Vol. I. p. 56.

**) In limine huius collectionis ſtatim offendimus gloſſam ad verbum ἐπεχείρησαν Luc. I, 1. non adiuncta auctoris mentione; cum tamen ſit ORIGENIS Hom. I. in Lucam, Opp. Tom. III. p. 790. edit. *de la Rue.* Attulit eam paucis mutatis RICH. SIMON. loc. cit. e catena MS. in Lucam, cuius margini adſcripta erant: τȣ ἁγίȣ Τίτȣ ἐπισκόπȣ Βόςρων καὶ Ὠριγένους. Alia plura ex ORIGENE ducta eſſe adparet, ſi homilias eius in *Lucam* ac praeſertim GRABII et COMBEFISII ſchedas conferas, in elegantiſſima operum ORIGENIS editione, quam modo commemorauimus.

§. VI.

Longe meliori nomine sese commendat *catena patrum graecorum in S. Ioannem ex antiquissimo graeco codice MSto*, *primum* in lucem edita a BALTH. CORDERIO S. I Antwerpiae, 1630. fol. Memorat editor in praef., fuisse nonnullos, qui conquererentur, eum in edenda catena in *Lucam* multitudini potius, quam doctis morem gessisse; quibus vt satisfaciat, prodire nunc in conspectum alteram hanc in *Ioannem* graece, iuxta exemplar MS. graecum, rotundo ac distincto charactere in membrana eleganter et adcurate conscriptum, quod HERIBERTVS ROSWEYDVS et PETRVS LANSSELIVS e *Cusani* bibliotheca Treuiris Antverpiam reduces attulerint. Splendida sunt nomina AMMONII, CHRISOSTOMI, CYRILLI, EVSEBII, THEOD. HERACLEOTAE, THEOD. MOPSVESTENI, SEVERI, PHOTII et ORIGENIS, quorum praeter alios in hac catena fit mentio. Eorumdem sententiae vel κατὰ ῥητὸν proponuntur; vel, quod fit tamen non ita frequenter, in compendium redactae sunt et confusae cum aliis. Illud praesertim CHRYSOSTOMI scholiis accidit, quae vbi ad verba exhibentur, auctoris et loci mentione ab editore consignata sunt. Huius autem documentum exstat Cap. II. 1., vbi ORIGENES impugnat Manichaeos, Mariam Christi matrem esse negantes, ipso tamen iuniores. Ita quoque

Cap.

Cap. XIII, 6 – 11. nota APOLLINARII cum THEODORI HERACLEOTAE obseruatione confunditur. Ceterum dogmata praecipue tractat catena nostra et controuersias cum haereticis, vt MONTANO, iuxta scholion CHRYSOSTOMI in catena NICETAE ad Matth. XXIV. 5. se ipsum dicente λόγον καὶ νυμφίον, καὶ παράκλητον καὶ παντοκράτορα, SABELLIO, ARIO, cuius tamen sectatores ad Cap. V, 18. vbi cantur ἄνομοι male pro Ἀνόμοιοι; aliis etiam. Neque criticas praetermittit obseruationes; qualis est AMMONII p. 436. ad Ioh. XIX. 1. 14. vbi adparentem Euangelistarum dissensum circa horam crucifixionis ita conciliare studet: ὁ δὲ καλλιγράφος ἀντὶ τοῦ Γάμμα στοιχείου, ὅπερ σημαίνει τὴν τρίτην, ἔγραψε τὸ ἐπίσημον ὃ καλοῦσιν οἱ Ἀλεξανδρεῖς Γάμμεξ, ὃ δηλοῖ τὴν ἕκτην, πολλὴν ἔχοντα πρὸς ἑαυτὰ τὴν ὁμοιότητα, καὶ διὰ τοῦ γραφικοῦ σφάλματος γέγονεν ἡ διαφωνία. Eamdem sententiam amplectitur SEVERVS ANTIOCHENVS *), existimans, errorem hunc ab iis inspersum esse, qui ab initio Euangelia descripserint; transferentibus nimirum literam Gamma in signum senarii; adeoque apud *Ioannem* similiter vt apud *Marcum* horam tertiam esse intelligendam

*) Perperam in SEVERI scholio tribuitur haec sententia EVSEBIO Caesareensi ἐν ταῖς πρὸς Μαρῖνον ἐπὶ ταῖς τοῦ Σωτηρίου πάθους καὶ τῆς ἀναστάσεως ζητήσεσι καὶ ἐπιλύσεσι. Ad MARINVM enim scripsit SEVERVS, non EVSEBIVS, vti patet ex MONTEFALCONII *bibl. Coislin.* p. 64 sq.

dam *). Quae solutio, quamquam ad libidinem ficta, tamen antiquitatis consuetudinem comprobat litterarum notis designandi numeros.

§. VII.

Iam attingamus THEOPHYLACTI scholia in IV. Euangelia, Acta Apost. et epistolas Paulli. Vt autem ordiamur ab eiusdem ἑρμηνείᾳ εἰς τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια, eam catenae vicem substinere vix vllus negauerit. Congessit nimirum ille Achridis in Bulgaria Archiepiscopus excerpta e patrum graecorum scriptis eaque, additis subinde suis sententiis, ita disposuit et adornauit, vt expositio continua eiusdem collectio vocari possit. Inprimis autem in CHRYSOSTOMI lectione diu multumque versatus ea quasi in compendium redegit, quae in aureis illius commentariis occurrunt et interpretationi N. T. grammaticae inseruiunt. Colligimus haec cum ex sedula vtriusque scriptoris collatione, tum e codicum manu scriptorum testimonio, qui in fronte habent: Θεοφυλάκτου τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας ἐπιτομὴ τῶν τοῦ Χρυσοστόμου

*) Idem sentiunt THEOPHYLACTVS ad h. l. et alii. Quae res documento est, plurimos olim genuinam reputasse lectionem nostram vulgarem Marci XV, 25. neque debilitari haec testimonia auctoritate *Constit. Apost.* L. V. c. 14. p. m. 318., quas constituit iudices GVIL. WHISTONVS *in the sacred History of the New Testament* p. 277.

σοςόμȣ ἐξηγητικῶν εἰς τὸ κατὰ etc. Eumdem vero et ex aliis fontibus hausisse edocent codices; vt vnus bibliothecae Caesareae Vindobonensis teste LAMBECIO in commentar. de hac blibliotb Lib. V. p. 49., vbi eius ἐξήγησις sumta dicitur ἐκ τȣ̃ θείȣ Χρυσοςόμȣ καὶ ἄλλων τινῶν ἁγίων πατέρων; item alius regiae Parisiensis, qui ἑρμηνείαν Θεοφυλάκȣ adpellat συντεθεῖσαν ἐκ διαφόρων ἁγίων, referente RICH. SIMONE l. c. p. 400. Arguit idem quoque adiecta interdum formula τινὲς φάσι, vel καὶ ἄλλως (ἄλλος), quam posteriorem notam constat signum esse, quo, qui id adhibuerit, ignorare se auctorem obseruationis testaretur *). Ostendit denique illud ipsa eiusdem cum aliis instituta comparatio **), qua etiam

*) Vid. scholion catenae MSctae apud MONTEFALCONIVM *bibl. Coislin.* pag. 61.

**) Ita conspirat cum ORIGENE, Matth. XXII, 16. *Hic autem dominus haeresin refellens Sadducaeorum, quae animam immortalem non esse sciscebant, sed penitus interire.* coll. ORIGENE in *Matth.* Opp. Tom. III. p. 810. Porro idem Hom. 39. in *Lucam* p. 978. *Duae sunt imagines hominis: vna, quam accepit a Deo factus in principio, sicuti in Genesi scriptum est; iuxta imaginem et similitudinem Dei; altera choici i. e. terreni*, cet. Simile quid THEOPHYLACTVS in *Lucam* C. XX, 20. Passim tamen eum ipsum confutat; vt ad Matth. C. XXV. 46. vbi ORIGENEM dicit φλυαρεῖν, qui suppliciorum finem fore existimet. Vid. et nota ad Luc. XVI. 26. Sic glossa ad Luc. X. 18. p. 381. τινὲς δὲ τὸ ἀπ' οὐρανȣ̃ οὕτω νοȣ̃σι, τȣτέςιν, ἀπὸ δόξης est CYRILLI, teste TITO BOSTRENSI in com. p. 792.

etiam adparet, eum suppeditare sententias, a CHRYSOSTOMO maxime dissidentes. Vnde vt verbis vtar SIXTI SENENSIS *bibl. sanct.* Lib. IV. p. 329. *allegorias quoque cum aut nullas aut raras apud* CHRYSOSTOMVM *inuenisset, ex aliorum commentariis suppleuit et suis locis aptissime adcommodauit.* Dubitamus autem, quascumque allegorias, quae frequentes admodum et frigidae THEOPHYLACTI scholiis adspersae sunt, eiusdem partibus adsignandas esse. Etenim 1) non obuia est in notis THEOPHYLACTI ad epistolas *Paulli* talis interpretandi ratio; quae scholia, quamuis in se spectata e genere dogmatico et morali sint, tamen in tractandis locis historicis e. c. Galat. I, 2. vel nominibus propriis e. g. Rom. XVI., ab iis ingenii lusibus abhorrent, quibus fere scatent adnotationes ad Euangelia. 2) Ipsa codicum diuersitas et nota καὶ ἄλλως, subinde interpolatum esse THEOPHYLACTVM, arguit. Ita, quemadmodum colligi debet e versione OECOLAMPADII, in codice Basileensi ad locum Ioh. I, 13. deprehenditur glossa, quae in aliis plane deest; et RICH. SIMON l. c. pag. 392. duorum codicum MSS. Bibl. Reg. meminit, qui scholiis duobus, formula καὶ ἄλλος alibi consignatis, destituti sint. Quamquam enim constet, formulam istam, a scholiastis graecis vsurpatam, semper additamenti signum non esse, qui tamen fit, primum, vt THEOPHYLACTVS iisdem verbis rarius adeo vtatur; quin

quin imo et diuersorum interpretum senten-tias continua serie recenseat; e. c. 1 Cor. II, 13.? deinde, vt illis potissimum scholiis, quae insigniuntur formula: καὶ ἄλλως, codices aliqui careant, quemadmodum ex adductis a RICH. SIMONE loc. cit. exemplis videre par est. Interim tamen tantum abest, vt omni allegorica interpretandi ratione abstinuerit, vt potius ex hoc genere complura sensus pios promouendi gratia adiecisse eum existimemus; quemadmodum et ERASMVS, quamquam egregius grammaticae interpretationis fautor, elegantissimae IV. Euangeliorum paraphrasi allegorica subinde inspersit, in paraphrasi epistolarum N. T. rarissime obuia. Iam quod ad methodum attinet, qua vsus est THEOPHYLACTVS in concinnandis patrum symbolis, eas praecipue delegit sententias, quae dogmatum rationem habent, adiunctis interdum argumentis aduersus haereticos; ita, vt vniuersam fere patrum graecorum theologiam nobis delineatam exhibeat; quorum tamen quaedam de libero arbitrio, fide, praescientia dei cet. minus adcurate, vti a multis graecis doctoribus ante lites Pelagianas disputata, cautum omnino et ingenuum lectorem sibi deposcunt. In lectionum diuersitate, ducem plerumque sequitur CHRYSOSTOMVM. Sed cum vestigia ipsius deserit, in lectione interdum ab omnibus versionibus et aliis patribus discedens, tantummodo codicum

dicum manu scriptorum auctoritati obtemperat. Ita Matth. III, 11. in eo desunt verba καὶ πυρὶ, Cap. V, 44. cum paucis quibusdam patribus legit τοῖς μισοῦσιν et ibid. v. 47. pro ἀδελφοὺς multis cum codicibus φίλους. Marci Cap. III. 11. in locum singularis προσέπιπτον, ἔκραζε substituit pluralem προσέπιπτον, ἔκραζον; et Lucae VI, 23. pro χαίρετε ad multorum codicum fidem habet χάρητε. Inprimis autem consentit cum versione Syriaca; in Lectionibus praesertim illi propriis, vel etiam cum codicibus ad eamdem conformatis. E. c. *Matth.* V, 27. praetermittit verba: τοῖς ἀρχαίοις, et VI, 18. ἐν τῷ φανερῷ. Cap. VII, 2. autem legit μετρηθήσεται. Marc. II, 8. cum Syro et aliis codd. voci οὕτως subiungit αὐτοὶ et voci ἁμαρτίας addid σου. Similiter Cap. IV, 8. legit ἐν τριάκοντα, v. 9. deest αὐτοῖς, v. 31. habet ὡς κόκκον. *Luc.* VI, 9. loco ἀπολέσαι adest ἀποκτεῖναι et Cap. VII, 31. rectissime omittit cum multis codicibus et Syra versione eiusque sequacibus verba: εἶπε δὲ ὁ Κύριος, itemque Luc. VIII, 9. αὐτοῖς pro αὐτῷ. In lucem prodierunt hi THEOPHYLACTI in *IV. euangelia enarrationes, denuo recognitae Io. Oecolampadio interprete*, Basileae (apud *Andr. Cratandrum*) 1525. fol. Loca autem complura arguunt, codicem Basileensem, quo vsus est OECOLAMPADIVS, ab aliis manuscriptis et impressis exemplaribus in multis discedere. Ita Ioh. I, 13. quae OECOLAMPADIVS habet, desunt in

tri-

tibus codicibus Venetae bibliothecae Marcianae, et in Romano illo, quem versio B. MONTANI sequitur, in quo etiam alia occurrunt, non obuia in codice OECOLAMPADII, vt post Matth. V, 13, Edit. Paris. p. 27.; v. 22. post συνεδρίῳ p. 30.; aliisque in locis hi duo codices plane diuersa habent, e. c. ad Ioh. XXI, 17 sq. Ed. Paris. p. 843. et OECOLAMP. p. 219. b., qui paullo ante, admonitis tamen lectoribus, ex ingenio locum in codice suo mutilum restituerat. Haec versio OECOLAMPADII, tametsi non sit optimae latinitatis nec adcurata vbiuis, tamen in omnibus horum THEOPHYLACTI commentariorum editionibus seruata fuit, et emendata per PHILIPPVM MONTANVM A. 1545., et iterum A. 1552. ad codicem Romanum, qui graece prodiit Romae 1552 fol. Sed multa confuse posuit *), nisi forte id typographo

*) E. g. Matth. I, 20. *Ne timeas accipere. Ostendit hic quod metuerit habere eam, ne forte offenderet deum, vti adulteram fouens, et aliter, ne timeat, hoc est, tu quidem times adiungi illi, quia ex spiritu concepit, sed ne timeas accipere, hoc est, domi et intus tenere.* Quae ita disponenda sunt: *Ostendit hic, quod metuerit habere eam, ne forte offenderet deum, vti adulteram fouens.* ET ALITER: (Hoc nouae glossae indicium est). *Ne timeas, hoc est, tu quidem times adiungi illi, quia ex spiritu concepit, sed ne timeas.* ACCIPERE, *hoc est, domi et intus tenere.* Sic Matth. V, 1. *Docens nos, nihil ad ostentationem esse faciendum, ascendit in montem. Quandoquidem autem*

pho potius tribuendum sit; multa etiam inepte ab OECOLAMP. conuersa sine emendatione reliquit.*). Hanc editionem Romanam ad verbum exprimit Editio Parisiensis apud C. MORELLVM 1631. fol. retenta adeo praefatione, in qua ad fraudem tegendam, pro Paulli III. P. R. nomine, Morellorum nomen positum est, quibus omne hoc opus debeatur; insertis etiam eidem versioni lectionibus diuersis, quas olim in marginem coniecerat MONTANVS. Longe praestantiores et correctiores hi THEOPHYLACTI in IV. euangelia commentarii sistuntur Tomo primo splendidae illius collectionis operum THEO-

tem docturus erat, erudit nos a media secedere turba, quando docendum. Quisnam haec capiet, nisi ita discernantur: *Docens nos, nihil ad ostentationem esse faciendum. Ascendit in montem, siquidem docturus erat; erudit nos a media secedere turba, quando docendum.*

*) Ita Matth. I, 1. adest glossa ἐχρίοντο γὰρ τῷ ἁγίῳ ἐλαίῳ τῷ ἀπὸ τοῦ κέρατος τοῦ ἐπιτιθεμένου τῇ κεφαλῇ ἀναβλύζοντι. Haec ita reddit interpres: *Inungebantur enim oleo sancto a cornu, quod superponebatur capiti et distillabat*, cum τοῦ ἐπιτ. τ. κ. ad κέρατος & ἀναβλ. demum ad ἐλαίῳ pertineat. Similiter notem ad Matth. V, 23. καταφρονεῖ ὁ Θεὸς τῆς οἰκείας τιμῆς ἵνα ἡμεῖς μόνον ἀγαπῶμεν vertit: *Contemnit deus proprium honorem tantum vt nos diligamus*, cum potius sit: *vt solum diligamus* (scil. eum). Matth. V, 28. τὸ παρά τινος ἐῤῥέθη, οὐ λέγει *Hoc a certo quodam esse dictum non dicit.* Redde: *Hoc a quonam dictum sit, non dicit.*

THEOPHYLACTI omnium, quae nitidis typis prodire coepit h. t. Θεοφυλάκτου Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας ἅπαντα. *Theophylacti, Bulgariae archiepiscopi, opera omnia, siue, quae hactenus edita sunt, siue quae nondum lucem viderunt, cum praeuia dissertatione de ipsius* THEOPHYLACTI *gestis et scriptis ac doctrina. Tomus primus, continens commentarios in quatuor euangelia ac variantes lectiones ex codicibus graecis Venetis Marcianis et Patauinis S. Iustinae desumtas*, Venetiis 1754. fol. Quae in fronte occurrit dissertatio, auctorem habet doctissimum IO. FRANC. BERNH. MAR. *de* RVBEIS Ord. Praed. monachum, cui etiam curam in adornanda hac editione praecipuam debemus. Textus in hac Euengeliorum interpretatione Romanus est; versio latina autem iuxta Parisiensem editionem excusa; addito ad calcem spicilegio variantium lectionum e V. codd. Venetis et vno Patauino S. Iustinae, in quo multae non contemnendae occurrunt, etiam integra loca, quae adiecta a scribis THEOPHYLACTI commentariis videntur *). Illud quoque tenendum

*) E. c. verbis ὅσην ἐν τῷ ἐθνικῷ (pag. 43. edit. Paris.) addit codex ille: Ἄλλοι δὲ οὕτως ἡρμήνευσαν τοῦτο τὸ ῥητὸν; Iacobum nempe, cum vidisset scalam, putasse τοπικὸν εἶναι τὸν Θεὸν, καὶ μὴ παντὶ παρόντα καὶ πανταχοῦ. Sed meliora edoctum eum habuisse deum omnipraesentem non τοπικὸν; quam ob rem etiam Christus hoc loco fidem Iacobi commen-

dum est, κεφάλαια, quibus Euangelia cum in hoc tum in aliis editis exemplaribus distincta occurrunt, ea esse, quae apud nos obtinent, cum tamen e MSS. praesertim Vaticanis codicibus adpareat, *), THEOPHILACTVM non interrupta textus serie scripsisse; hinc a librariis adiectas esse, quae in eiusdem expositione vulgo habentur, diuisiones. Iam accedimus ad commentarium in Acta Apost. THEOPHYLACTI nomine consignatum, qui e IO. SAMBVCI codice graeco, cuius meminit LAMBECIVS l. c. p. 49., prodiit Coloniae 1567. fol., adiuncta versione latina LAVRENTII SIFANII, *Prunsfeldii* I. V. D., quae versio etiam inserta est editioni ex officina Heruagiana per Eusebium Episcopium Basil. 1570. fol., cui THEOPHYLACTI commentarii in Euangelia, Epistolas Paulli, in IV. Prophetas minores et Acta insunt, adductis simul in titulo posterioris expositionis nominibus patrum, e quibus eadem collecta sit. Consilium SIFANII in adornanda hac editione ipse in epistola ad IO. SAMBVCVM ita exponit: *Te admonitum velim,*

mendet. *Ibid.* verbis *primogenitus meus Israel* subiicitur Φασὶ δὲ τινὲς & glossa, quae narrat, quemadmodum mari tribuantur κόλποι, ita etiam τὰ πελάγη τῶν ἀπολαύσεων, in quibus versetur Abraham, dici κόλπους τοῦ Ἀβραάμ.

*) Vid. ZACAGNIVS in praefat. ad collectanea monum. vet. ecclesiae graecae et latinae p. 69.

limi, me iis in locis, vbi lectio fpripti exempli prorfus non tolerari, nec excufari poffe videbatur, ad marginem e regione pofuiffe illam ipfam lectionem, quam correxi; adiecto videlicet verbo habetur *aut* habebatur. *Sed vbi dubitaui de lectione, fcis enim vnico me duntaxat tuo vfum effe apographo, ibi in margine adpofui aliam lectionem, quam, coniecturas fequutus, veram effe aut debere puto, adiecta videlicet dictione* ἴσως. Maxime tamen veremur, vt illa *Sifaniana* recenfio THEOPAYLACTI nec aliorum potius meffem exhibeat, propterea quod a THEOPHYLACTI genio et commentandi ratione adeo longe aberret, vt CHRYSOSTOMVM ipfum ethico dicendi genere fuperet. Subuenerunt interim huius exempli raritati editores operum THEOPHILACTI omnium Tomo III. Venetiis 1758. fol. exhibentes 1) commentarium in Acta Apoftolica iuxta editionem SIFANII *). 2) Eumdem recens

*) Cum lectiones varias complures ex hoc THEOPHYLACTI comment. in Acta contulerit WETSTENIVS: non poffumus, quin adiiciamus quasdam ab eodem non obfervatas, in ipfa textus biblici recenfione obuias: Actor. VII, 43. ad marginem notatur, fuiffe in exemplari hunc locum ita expreffum: Καὶ ἀνελάβε τὴν τε σκηνὴν τȣ̃ Μολὸχ, καὶ τὸ ἄςρον τȣ̃ θεȣ̃ ὑμῶν Ῥεφὰν, τȣ̀ς τύπȣς, ȣ̃ς ἐποίησε. Ita quoque exprimitur in fubfequenti fcholio. Cap. X, 39. ἀπήγαγον loco ἀνήγαγον et v. 41. ἀνέςησεν pro ἀνεκάθισε. Cap. X, 33. παρεςήκαμεν loco παρέσμεν; XI, 9. ἐκάθαρε pro

recens erutum ex Bibl. Vaticana, qui cum in aliis tum praesertim breuitate a *Sifaniano* exemplari discrepat. Latinam interpretationem addidit BONIFACIVS FINETTI Ord. Praed. correctis simul ad CHRYSOSTOMI, OECVMENII et SIFANII fidem mendis, quibus laborabat istud exemplar; lectionum autem diuersitate, non tamen omni, ad marginem notata. Quod ad ipsam huiusce exempli seculo fere XIV. exarati indolem attinet, illud a medio circiter septimo capite a CHRYSOSTOMO magis discedit et cum OECVMENII commentario fere ad amussim conspirat, nisi quod eo breuius sit atque prolixiores expositiones praetermittat, quae forte non sunt nisi addita recentius corollaria. Sic quoque index capitum, item peregrinationes Paulli aliaque occurrunt, quemadmodum apud OECVMENIVM. 3) Denique graece tantum ex apographo bibl. Florentinae sistitur commentarius in Acta, de quo tamen minime constat, an sit THEOPHYLACTI, licet eiusdem nomine eum exornauerint editores, MONTEFALCONII auctoritatem sequuti. Lacunae vero. quae frequenter in hoc codice occurrebant. e reliquis, praesertim e catena Oxoniensi, expletae sunt. Magis excellunt THEOPHYLACTI scholia in epistolas Pauli

pro ἐκαθάρισε, XIV, 21. post μαθητεύσαντες inseritur ὄχλους, XV, 29. ἀπέχεσθε pro ἀπέχεσθαι, XVI, 6. ante πνεύματος deest ἁγίου et XX, 31. omissa sunt μετὰ δακρύων.

Pauli, quae latine CHRISTOPHORVS PORSENA Romanus Ao. 1462 vertit ac typis vulgavit A. 1477. sub nomine ATHANASII vel Alexandrini, vel, vt alii malunt, nescio cuius Byzantii Secul. XIII. monachi; quamquam recte ERASMVS in notis ad 1 Cor. VII, 27. aliique monuerunt, eadem non esse ATHANASII sed THEOPHYLACTI. Illam interpretationem recognouit IO. LONICERVS, quam deinde nouis curis ad codicem graecum ERASMI contulit MONTANVS 1522. et sub nomine THEOPHYLACTI emendatiorem edidit Basileae 1554 fol. *). Tandem e MS. Arundeliano collatis duobus codd. Oxoniensibus graece in lucem missa est haec THEOPHYLACTI expositio Londini 1636. fol. adiuncta MONTANI sed immutata aliquantum versione, eamque recensionem sequuti sunt, qui curam habue-

*) In praef. quae est Tomo II. Editionis Venetae, monetur, PORSENAE versionem multum a graecis discedere, paraphrasticam esse et nimis liberam, atque adiicere, quae in graecis non sint; LONICERVM vero saepius inepte legere, vt 1 Cor. XIV, 21. ἀποστόλοις pro ἀπείροις et plures versus omittere, qui in codice Basileensi exstent. Quod ad MONTANVM attinet, cautionem in lectionibus eius adhibendam esse, ex eo constat, quod ipse in praefatione ad latinam versionem Commentarii in Ep. Paulli fateatur, vulgarem Paullini textus versionem, qua vtitur ecclesia, fere ab ipso esse retentam, nisi sicubi THEOPHILACTI interpretatio illam immutare coegerit; quod tamen haud vbique obseruatum est.

habuerunt edendorum operum THEOPHYLACTI omnium Tom. II. Venetiis 1755., nisi quod e codice bibl. Venet. Marci subiunxerint lectiones varias *); sed eas tantummodo, quae alium plane sensum exprimunt neque cum lectionibus Oxoniensibus conspirant. Iam si indolem huius expositionis spectes, ea eximiam eorum messem exhibet, quae grammaticam N. T. interpretationem ornant In ipsa exegesi autem cum pressius CHRYSOSTOMI vestigiis insistat, tum quoque cum OECVMENIO pari passu ambulare eum saepissime deprehendimus. Ita ad verba paene consentiunt OECVM. in Epist. ad Ephes. p. 26. et THEOPH. in ed. Lond. pag. 526.; OECVM. p. 36. TH. p. 537.; OECVM. p. 43. et TH. p. 544. eamdem aliorum laudant sententiam. Vid. et vtriusque glossa ad Philipp. II, 7. et aliis in locis. Interdum tamen differunt. E. c. Ebr. I, 9. OECVMENIVS ex EVSEBIO refert, legisse SYMMACHVM ἔχρισέ σε ὁ Θεός, ὁ Θεός σου ἔλαιον χαρᾶς παρὰ ἑταίρων σου. At THEOPHYLACTVS ad h. l.: *Quod vero Deus sit, pro. o deus, testis est fide dignus hostis* SYMMACHVS ἐκδοὺς οὕτω; Διὰ τοῦτο ἔχρισέ

*) Speciminis sit loco nota ad Rom. III, 7., vbi post verba ἐστὶν ὁ λόγος editio Veneta habet; ἕτερον, ἀλλ' εἰς τὸ ὧν τὸ κατάκριμα etc. cum Londinensis tantum: ὧν τὸ κατάκρ. et 1 Cor. XV, 24. post τότε δὲ παύσονται. Venet. addit glossam ad verbum καταργήσῃ, quam sequitur καὶ ἄλλως, citato loco Psalmi LVI, 2. *In vmbra alarum tuarum etc.*

σέ σε, Θεὲ, ὁ Θεός σε ἔλαιον χαρᾶς παρὰ τοὺς μετόχους σε. Ita Ep. ad Ebr. IV, 12. λόγος OECVMENIO est ὑποστατικὸς, THEOPHYLACTO autem προφορικὸς. Eum quoque cum in hac tum etiam in IV. Euangeliorum expositione acrem graecorum dogmatum propugnatorem esse, haud mirum in tanto dissidii aestu, quo scriptoris nostri aetate vndique feruebant ecclesiae. Huc pertinent inprimis doctrinae de pane azymo, de esu suffocati, de precibus pro peccatoribus mortuis, de purgatorio, de immaculata conceptione B. MARIAE, de Spiritu S. non nisi a patre proficiscente. Denique qui adhuc in bibliothecis adsconditus fuerat commentarius in *epistolas catholicas* THEOPHILACTO adsignatus, eum publica luce donarunt editores opp. THEOPHILACTI Tomo III Venetiis 1758. fol. *), et quidem e codice Vindobonensi graeco CCXXII a LAMBECIO pariter ac NESSELIO p. 161. commemorato. Existimat autem BONIFACIVS FINETTI, qui et latinam versionem adiecit, in praef pag. 10., hanc expositionem THEOPHYLACTO tribuendam esse, cum propter genium THEOPHYLACTI, quem iste

*) Continet ille Tomus III. commentarios in Acta Apost. et epist. cathol.; institutionem regiam, orationes varias et epistolas *Theoph.* Praefationem addidit et scripta nondum edita latine transtulit BONIFACIVS FINETTI Ord. Praed. monachus. Num tomus IV. et vltimus lucem iam adspexerit, certo nobis nondum constat.

iste commentarius maxime prae se fert, tum vero propter testimonium laudati codicis Vindobonensis; alius etiam huius bibliothecae codicis, qui IV. postremas epist. cath. comprehendit ex omni parte consentientes cum commentario laudati codicis in easdem epistolas; denique et codicis CCXXVII. Vaticani, continentem IV. postremarum ep. cath. ἑρμηνείαν. Ipse ille commentarius sensum litteralem optime exprimit; non nulla tamen ab hoc interpretationis genere aliena adspersa sunt. Optime vero eius indoles ex OECVMENIO perspicitur, cuius scholia in Ep. cath. ita ad verbum cum nostris consentiunt, vt, qualiscumque sit diuersitas, quae, saltim in postremis epistolis, fere est nulla, in codicum diuersitatem possit refundi, vbi alio ordine interpretationes, addita etiam forte recentiori manu scholia adferuntur *).

Quae

*) Paucis admodum in locis lectio vtriusque differt. Accipe quaedam exempla. Ad Iacobi II, 15. 16. apud THEOPH. p. 322. et OECVM. p. 457. verba sunt: σκοπεῖ πνευματικὴν — τοῦτο γὰρ τὸ τῆς πίστεως ὄφελος. (THEOPH. τ. π. ἔργον); cui interpretationi apud THEOPHYL. alia glossa adiuncta est, vsque ad verba: οὕτω καὶ ἡ πίστις etc. quibus vterque in eadem re pergit. Iac. IV. 5. apud THEOPHYL. post verba ὕψος πνευματικὸν sequitur ἄλλως Κυρίλλου et glossa, non obuia apud OECVM. p. 469. lin. 30., cuius vicem sustinent, quae a verbis τὶ δοκεῖτε ὅτι κενῶς vsque ad προαίρεσιν εὐθεῖαν lin. 43. occur-

Quae autem in hac editione praemittuntur sectiones, paene eaedem sunt vt in OECVMENIO edito, sed in textus distinctione recepta apud nos diuisio ab editoribus adhibita fuit. Epistolas enim ipsas et commentarium in codice non interrupto filo recenseri, monet editor in praef. pag. 12.

§. VIII.

Ex eodem genere est EVTHYMII ZYGABENI Sec. XII. monachi monasterii Constantinopolitani, cognominati τῆς Περιβλέπτε, panopliae dogmaticae scriptoris, Commentarius in IV. Euangelia, quem a IO. HENTENIO in coenobio regni Castellae repertum et e graeco in latinum sermonem translatum habemus Tomo XIX. *bibl. PP. maximae* Lugd. p. 475. seqq. Concinnata est haec expositio ex ORIGENIS, BASILII, GREGORII NAZIANZENI et CHRISOSTOMI potissimum scriptis, ea, ratio-

occurrunt, in THEOPHYLACTO autem desunt. Addatur 1 Pet. III, 17. 18. vbi ipse HENTENIVS glossam OECVMENII p. 514. obscuram esse fatetur. OECVM. nempe cum THEOPHYL. verba habet ἐν ᾧ καὶ τοῖς κεῖται. Tum THEOPH. addit p. 371. εἰπὼν γὰρ ὅτι ὑπὲρ τῶν ἀδικων ἡμῶν ἀπέθανε, λέγει λοιπὸν, ὅτι καὶ τοῖς ἐν τῷ ἄδῃ κατεχομένοις ἐκήρυξεν, quibus interiectis iterum consentiunt. Ita 2 Petr. I, 15. noster habet μνήμην in textu et glossa et v. 8. ἀκάρπες in textu; OECVM. vero μνείαν et ἀπράκτες. 1 Ioh. II, 11. apud THEOPH. desunt ea, quae apud OECVM. p. 569. praefixa habent verba: Ἄλλως εἰς τὸ etc.

ratione, vt praetermissis omnibus digressionibus, quae vel dictionis venustatem subolent, vel ad corrigendos mores spectant, ea inprimis breuiter et succincte tradat, quae ad sensum grammaticum intelligendum maxime faciunt. Quod auctoris nostri consilium cum aliis viris doctis, cum MALDONATO praesertim acceptum fuit, qui in com. ad Matth. XVII, 8. in verborum proprietatibus diligentissimum eum esse monuit. Dubitarunt autem alii, vtrum EVTHYMIVS, an alius quispiam auctoris laude ornandus sit; ad quos pertinet IO. HENTENIVS, qui in epist. nuncup. refert, plurimis auctorem huius catenae visum fuisse OECVMENIVM. Sed cum illud: *videtur* maxime ambiguum sit, ita nec certius quid euincit adducta a RICH. SIMONE l. c. p. 410. coniectura, qua THEOPHYLACTVM auctorem esse sibi persuadet. Qui enim inter vtrumque intercedit consensus, vel a CHRYSOSTOMO, tamquam communi fonte, fluxit, vel si singularem dogmatum quorumdam tractationem spectes, a stabilitis in ecclesia Orientali fidei capitibus. Verum saepius discedere EVTHYMIVM a THEOPHYLACTO cum in interpretatione, tum in lectione, exempla comprobant. Ita e. c. cum THEOPHYLACTO quidem et aliis codicibus conspirat in lectionibus supra memoratis Matth. III, 11. V, 47. Luc. VII, 31. et aliis. Haud raro tamen singulari lectione gaudet, in quibusdam tantummodo N. T. codicibus

obuia;

obuia; vt Ioh VIII, 40. vbi loco παρὰ τοῦ Θεοῦ EVTHYMIVS legit: παρὰ τοῦ πατρὸς isque solus, et XIII, 25. voci ἐκεῖνος subiungit οὕτως: Cum ergo ille recumberet *ita* super pectus Iesu etc. Quod interpretatur: *Ita sicuti recumbebat, hoc est, non eleuatus; sed tantum conuersus.* Similiter Ioh. XIX, 16. legit ἤγαγον εἰς τὸ πραιτώριον; Matth. XIII, 27. deest σῷ et Luc XV, 19. omissum deprehendimus διὰ ante ποιαῖς, it. Luc. XXII. 35. recte cum codd. quibusdam omittit καὶ ὑποδημάτων. Sed cautio hic adhibenda est ac diligentia, propterea quod omnes lectionum varietates minime ab EVTHYMIO proficisci, sed multas potius e margine in contextum irrepsisse exploratum est. Refert enim HENTENIVS in praef., margini exemplaris adscriptas fuisse adnotationes, quae deinde in reliquae scripturae ordinem redactae atque post eius particulae textus enarrationem, ad quam ponebantur, ab ipso locatae sint. Vnde etiam haud mirum, quod toties cum exemplari Complutensi graeco et Vulgato interprete congruat, praesertim cum ipse editor mala fide in corrigendo subinde egerit. Ita in recensione locorum quorumdam, in quibus exemplar HENTENII alia habebat, quam ea, quae vulgo circumferuntur, exemplaria, ipse loc. cit. p. 485. narrat, verba Luc. XIX, 15. οἷς ἔδωκε τὸ ἀργύριον apud EVTHYMIVM non exstitisse; *quod tamen*, inquit, *addidimus, sicut quibusdam aliis in locis idem fecimus, quod in*

aliis

aliis exemplaribus et in Complut. editione habeatur. Hisce naeuis facile mederi potuissent editores, si textum Euthymii collegissent e codicibus graecis, praesertim Parisiensibus et Barocciano XXVIII, qui MILLIO quondam in conquirendis lectionibus magno adiumento fuit. Illud quoque sciendum est, EVTHYMIVM iis in locis, vbi argumentum sese offert, quod in alio Euangelista iam dilucidatum erat, transmittere lectorem ad dictam expositionem, citato nimirum iuxta Graecorum supputationem capite; cuius allegandi rationis secundum maiora κεφάλαια institutae mentionem iniiciens SIXTVS SENENSIS Bibl. S. L. III. p. 166. refert: EVTHYMIVS *seu, vt quibusdam videtur,* OECVMENIVS *distribuit Euangelium Matthaei in titulos seu capita 86.* Cuiusmodi distinctiones apud *Marcum* exstant 48.; *Lucam* 83. *Iohannem* denique 18.; non numerata sectione de muliere in adulterio comprehensa, quae narratio quamquam a graecis doctoribus passim omissa, ab EVTHYMIO explicatur *). Neque etiam intactas relinquit sententias,

*) Addit vero EVTHYMIVS in fine cap. VII. Ioh. *Scire autem oportet, quod ea, quae ab hoc loco habentur, vsque ad eum, quo dicitur:* Iterum ergo loquutus est illis Iesus, dicens: Ego sum lux mundi, *in exactioribus exemplaribus aut non inueniantur, aut obelo confossa sint, eo, quod illegitima videantur et addita. Et huius argumentum est, quod nullus ea sit interpre-*

tentias, quibus stant, qui Graece ecclesiae addictos sese profitentur. Qualis est illa, quae progenuit contentionem inter graecos et latinos diu olim agitatam; quo scilicet die Christus agnum paschalem comederit? porro doctrina de operum retributione, non statim a morte cuiusuis initium capiente, sed differenda ad diem iudicii; denique etiam de Spiritu S. a solo patre procedente, cui opinioni inhaesisse scriptorem nostrum arguunt loca, quibus Spiritum S. a patre procedere adserit, nulla filii facta mentione *). Reliqua, quae EVTHYMIINO mine feruntur, scripta, nondum edita, num ab eo profecta sint, exploratum non habemus. Certe quod ad expositionem epistolarum PAVLLI attinet a nonnullis EVTHYMIO adscriptam, RICH. SIMON *bibl. crit. de du* PIN. l. c. p. 323. eos EVTHYMIVM cum OECVMENIO commutasse iudicat.

§. IX.

terpretatus. Sed minus recte verborum EVTHYMII sensum percepisse videtur HENTENIVS, quoniam in duobus MSS. codicibus, huic exemplari admodum similibus, quos commemorat RICH SIMON l. c. p. 422. verba ita se habent: Μηδὲ τὸν Χρυσόστομον ὅλως μνημονεῦσαι αὐτῶν.

*) Ita ad Ioh. XIV, 10. „Et datur quidem a patre, vtpote ab illo procedens, mittitur vero a filio quasi cooperans et non contrarius. Similiter C. XV, 26.: Vide autem, quod mittit quidem eum et filius, tamquam eiusdem cum patre honoris; verum id a patre puta, procedentem. Procedit itaque a patre, tamquam de eius substantia."

§. IX.

Iam digni sunt, qui hic commemorentur, commentarii, qui OECVMENII nomine notati, cum ARETHAE interpretatione Apocalypseos Ioannis, primum cura IO. MATTHAEI GIBERTI descripti editi sunt Veron. 1552. fol. a DONATO *Veronensi* *); deinde recusi studio FEDERICI MORELLI h. t.: Οἰκουμένιου ὑπομνήματα εἰς τὰς τῆς νέας διαθήκης πραγματείας, adiuncta interpretatione IO HENTENII, Lutetiae Paris. 1631. 2. Vol. fol. De qua catena optaremus, vt plura dare possemus eaque certiora his, quae vulgo repetuntur; sed. quoniam, quo magis cogitamus istam rem, eo minus certa reperimus, hoc agere constitutum est nobis vt adpareat id, quod probabiliter disputari potest, contra euitentur errores eorum, qui ab aliis decepti imitando peccasse videntur. Primum si quaeras qualis? vbi? quando exstiterit OECVMENIVS? id totum paene incertum est. • Volunt eum Triccensem Episcopum fuisse, quamuis, cur ita sentiant, nihil afferant. Neque tamen hoc recte dictum inficior, siquidem is est, cuius fragmentum e codice Coisliniano

*) Aliam edit. Veronensem anni 1568. commemorat FABRICIVS l. c. p. 788. nec tamen sibi visam; sed eam exstare dubitat RICH. SIMON *critique de la bibl.* de du PIN. Tom. I. p. 313., in cuius *lettres choisies* Tom. I. ep. XI. p. 125 sq. etiam de GIBERTO Episcopo Veronensi disputatur.

niano CCXXIV. MONTEFALCONIVS bibl. Coisl. p. 277. edidit hoc nomine: ἐκ τῶν Οἰκουμενίῳ τῷ μακαρίῳ ἐπισκόπῳ Τρίκκης Θεσσαλίας πεπονημένων εἰς τὴν ἀποκάλυψιν. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου σύνοψις σχολική. Quo tempore vixerit, certo non constat. Id vnum licet dicere, eum ante X vel XI. saeculum fuisse. Nam et MONTEFALC loc cit p. 82. catenam indicat saeculi X codice XXVII. Coislin. comprehensam, in qua saepissime OECVMENII notae occurrant, et THEOPHYLACTVS, qui vixit Saec. XI. ad finem vergente, etiam OECVMENII notas vsurpasse videtur; quoniam vterque, vti diximus (p. 357.), non raro consentit, vbi nullum vestigium est eius, quod vterque alios secutus sit. Ac etiamsi quis dicere posset, THEOPHYLACTVM ab OECVM. fuisse visum, non tamen hoc videtur probabile propterea, quod illum quidem cum OECVM. consentientem reperi in obseruationibus, quae huius sunt propriae, hunc vero in notis ab ipso THEOPHYLACTO additis non item. Accuratius forte posset de eius aetate disputari, si modo verum esset, OECVMENIVM ipsam illam catenam, quae eius nomen in fronte gerit, composuisse. In qua cum PHOTII notae, celeberrimi illius, nisi fallor, Constantinopolitani Patriarchae, deprehendantur, consequeretur, saeculo decimo OECVMENIVM antiquiorem esse non posse. At magna suspicio est, has omnes notas, quae PHOTII nomine ornatae cernuntur,

tur, ab inferioris aetatis homine adiectas esse catenae Oecumenianae; multis enim in codicibus non apparent, et monuit MONTEFALC. l. c. p. 150. in codice Coislin. XCV. eas omnino resectas esse; nec vana me duci arbitror coniectura, existimantem, OECVMENIVM nullo modo esse eum, qui hanc, quae eius esse dicitur, catenam conscripserit. Neque vero cum RICH. SIMONE (Hist. des Comment. c. 32. p. 458. et Crit. de du PIN. T I. p. 34.) prouocare placet ad id, quod saepenumero in codicibus nomen habeat: Τȣ̃ Χρυσοςόμȣ καὶ ἑτέρων διαφόρων; nihil enim hoc quidem efficeret propterea, quod vnius catenae nomina solent esse diuersis in codicibus diuersa: sed sunt tamen alia, quae obstent plurimorum opinioni. Itaque totam rem distribute proponamus. Principio, cur commentarios in Acta Apostolorum, epistolasque catholicas OECVMENII velint esse, non video. Nam quidquid ii, qui ita sentiunt, argumentorum proposuerint, id totum est e commentariis in Paulli Epistolas ductum, nec in istis ceteris, de quibus disputamus, vsquam nomen OECVMENII occurrit. Est quidem in epigraphe graeca commentariorum in Apostolorum acta istius iniecta mentio, sed non modo cum dubitatione (ἐξήγησις τῶν πάλαι ἁγίων ἀνδρῶν ὑπὸ Ἀνωνύμȣ Ἢ ΚΑΙ Οἰκȣμενίȣ συλλεχθεῖσα, vbi MENTENIVS, vt fucum lectoribus faceret, IMO AB OECVM. posuit), sed quaeri etiam posset:

Sitne

Sitne haec omnis epigraphe a DONATO Veronensi conficta? Nam qui graecam potuit lectorum admonitionem componere, fingere etiam ad libidinem ipsum graecum titulum potuit, nec in isto prooemio quidquam de codicis sui super hac re testimonio habet, sed, ne oratio vagetur extra terminos, argumenta ea, quibus ista controuersia componi potuisset, satius duxit silentio reprimere. Atque de hoc et vero etiam OECVMENII in epistolas catholicas commentario superius disputatum est (§. VII.), vtrumque paene ad verba THEOPHYLACTI esse. Sed is, qui exstat in Paulli epistolas, OECVMENII tamen est. Rogo, quam ob caussam? Primum, aiunt, propter notam OECVMENII ad Ephes. IV, 16. Tom II. p. 38. Audiamus igitur. Ὅρα, inquit, τί κἀγὼ ἐνόμισα. Οὔτε γὰρ ἐχώρησα τὰ τοῦ μακαρίου νοῆσαι; tum obseruatio legitur, qua verba Paulli citata illustrantur. Crederes igitur OECVMENII obseruationem subiici, et propterea quidem, quod nihil ad hunc locum in CHRYSOSTOMO reperierit; hunc enim τὸν μακάριον non raro adpellat et vsurpauit catenae fabricator paene omnibus in locis. Sed vtrumque si credas, falleris. Nam illum CHRYSOSTOMI notam in h. l. legisse, quiuis videt; est enim ea ad hunc versum p. 37. omnino expressa, post verba Paulli: ἐξ οὗ πᾶν τὸ σῶμα, e CHRYSOSTOMI hom. XI. in illam epistolam Ed. Montef. p. 84. 85. At ista tamen obseruatio,

tio, quae verbis OECVM subiecta legitur, OECVMENII est. Darem hoc quidem, nihil enim, contra datam fidem, adscripsisset, nisi hoc ita esset; nec tamen vel sic constaret, OECVM hanc collegisse catenam; potuit enim is, qui eam composuit, hanc notam ex aliquo OECVMENII libro sumere. At in margine huius catene τȢ Ἰωάννȣ nomen cernitur h. e. CHRYSOSTOMI. Sed illam nec apud CHRYSOSTOMVM reperias, nec quidquam, quod tamen promiserat, ad Paulli locum OECVMENIVS dixerit. Tam incerta igitur cum nomina sint, quae huius catenae margini adiiciuntur, quisnam se eorum potest auctoritati committere? Sed clariorem, vt opinantur, locum excitant in extrema parte huius commentarii in epist. ad Colossenses (T. II. p. 147.), vbi, OECVMENII nomine ad marginem posito, haec leguntur: Ἐκ τȢ ἀντιγράφȣ μὴ εὑρὼν καλῶς τὰς παραγραφὰς τȢ μακαρίȣ Ἰωάννȣ τῆς πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολῆς, συνέγραψα αὐτὰς ὅπως ἠδυνάμην. Εἰ ȣ̓ν εὑρεθῇ τι ἐν αὐταῖς ἢ κȣ̃φον ἢ ἐπιλήψιμον, ἴσω ὁ ἀναγινώσκων, ἐμὸν εἶναι τὸ τοιȣ̃τον πταῖσμα. Hanc omnem notam non OECVMENII esse arbitror, sed, dicam enim quod sentio, eius, qui catenam descripsit. Nam quod HENTENIVS verba: καὶ καλῶς conuerterit: *non integre*, male conuertit, vt, qui graeca non contulerit, putet, mutilum fuisse CHRYSOSTOMI codicem, quem catenae auctor vsurpauerit. Sed ista verba com-

commodius est intelligi de male conscriptis exemplis, de quorum verbis a se forte non bene lectis admonere catenae confector lectorem voluit; id enim vult, cum dicat: συνέγραψα αὐτὰς (παραγραφὰς) ὅπως ἠδυνάμην. Ac moris est scribarum, talia ponere; cuius rei exemplum reperias apud MONTEFALC. l. c. p. 77. 78. e codice Coisl. XXV., vbi ANDREAS presbyter se dicit συναγαγόντα καὶ παραθέμενον τὰς ἐμφερομένας τῇ βίβλῳ ταύτῃ παραγραφάς; loquitur autem de catena in Acta Apost. epistolasque catholicas, quae eius, quam OECVMENIO tribuunt, simillima est. Praeterea vix quatuor sunt in commentario nostro super epistola ad Colossenses scholia, quae OECVM. nomen habeant; e quibus duo p. 122. et 129. paene cum CHRYSOST. obseruationibus consentiunt, quem tantum abest vt integrum in hanc epistolam non habuerit, vt fere ad verbum descripserit per omnem epistolam; vna p. 120 e THEODORETO hausta videtur; vt profecto, si OECVMENIVS catenam collegisset, non haberet, quod quereretur, nimium sibi in hoc commentario conficiendo laborem superandum fuisse. Sic igitur censeo: OECVMENIVM obseruationem perscripsisse eam, quae est in verba vltima epistolae: ἡ χάρις μεθ' ὑμῶν, ad quae CHRYSOST. nihil habebat. Sed cum is, qui exemplum, e quo catena edita est, descripserat, reperiret notam excusatoriam, quam paullo ante graece inte-

gram posuimus, nec eius auctorem agnosceret; putauit si recte coniicio, eum OECVMENIVM esse, quoniam eius obseruationem statim ante hanc admonitionem viderat, eiusque nomen deduxit ad scholium, de quo disputamus. Nihil denique dicam de argumento eo, quod SIXTVS SENENSIS bibl. S. lib. IV. p. m. 299. sumsit ex hoc commentario ad Ebr. VI., vel potius XI. p. 380. (errat enim ille), vt illum OECVMENIO assereret. In quo loco OECVM. ad suas in Octateuchum σημειώσεις prouocat; quales exstitisse non negamus, cum catena in Genesin et Exodum ab ALOYSIO LIPPOMANNO edita etiam notas cum OECVM. nomine contineat. Sed illud, vti diximus, argumentum non copiose disputabimus, dum nihil magis probat, quam in catenam nostram, quae OECVM. nomen ementitur, etiam OECVM. scholia congesta fuisse. Ceterum quisquis sit huius catenae confector, id candide profiteor, nihil praeclarius a scriptoribus graecis in N. T. conscriptum exstare, praesertim in genere interpretationis grammatico; quod haec catena paene vbiuis sectatur atque veluti selectissimas optimorum veterum interpretum obseruationes exhibet, maxime e CHRYSOSTMO et vero etiam ORIGENE, cuius nonnunquam opiniones admiscentur, quod iam ERASMVS obseruauit ad Ebr. VII, 25, qui hanc catenam *scholia Graeca* appellare solet. Quamuis maiorem hi commentarii habituri essent op-

portu-

portunitatem, si vel ii, qui eos typographorum formis exscripserunt, cautius egissent, vel ipsi cum pluribus iisque accurratioribus codicibus conferrentur. Namque in textu graeco sacrorum librorum exprimendo HENTENIVS non ipsum videtur OECVMENII exemplum secutus, quoniam (in epistola ad lectorem) confitetur, se, cum in graeco OECVM. exemplari continuatus fuerit textus, eum et distribuisse in capita, istisque singulis praemisisse argumenta: quidni igitur et ipsum sacrum textum? qui, si catenae scholia continenti se ordine exceperint, certe non totus erat adpositus; et in locis iis, in quibus exemplum OECVM. a vulgaribus dissidebat, nec editioni (puto Erasmianae) aut bibliis Complutensibus conformis erat, vt in EVTHYMIO, textum restituisse, vt oportuerit. Quae HENTENII audacia quemadmodum indignationem criticorum meretur; sic satis cauto lectori constat, eum plerumque alteram aut posteriores ERASMI ἐκδόσεις in adiiciendo textu fuisse secutum. Quod non solum perpetuo fere eius cum Erasmianis lectionibus consensu doceri potest, sed pluribus etiam locis, in quibus adeo OECVM commentarii ab ipso textu graeco praefixo dissentiunt *). Damnan-

*) Vt Act. II, 30, in textu est, sicut in ERASMI posterioribus editionibus: Καθίσαι ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ, τὸ κατὰ σάρκα ἀναστῆσαι τὸν Χριστὸν

mnanda est eo magis ista intempestiua HENTENII diligentia, quod ea factum sit, vt nunc carere videamur multis exquisitissimis lectionibus, quas si solus OECVMENII textus exhibuit, amisimus, donec eae ex aliis codicibus huic catenae restituantur. Multas vero tales exquisitas lectiones eum proposuisse, coniicere licet ex eo, quod de lectionis diuersitate huius catenae auctor saepius disputet atque sic resarciat quodammodo damnum, quod perditis ORIGENIS, DIODORI TARSENSIS, THEODORI MOPSVESTENI aliorumque κριτικωτέρων interpretum laboribus passi sumus. Nam et multas lectiones commemorat, quae obuiae non sunt vbiuis, eas etiam, quas nunquam reperias, vt Act XIV, 26. Μίλητον pro Ἀντιοχείας, et videtur vel ipsa ORIGENIS AC THEOD. MOPSV. scholia vsurpasse, vel codices tamen ad ἔκδοσιν Origenianam descriptos. Quod non male colligas ex eo, quod non modo prologos et κεφάλαια Euthaliana habeat, sed etiam bene multas lectiones cum Euthaliana recen-

Χριστὸν, sed in commentario p. 21. primum verba: κατὰ σάρκα explicantur, deinde, quomodo Christus sederit in throno Dauidis, declaratur, Ebr. XI, 3. λαλεῖται habet textus cum ERASMI edit., sed OECVM. in scholio λαλεῖ. Plura addi possent, nisi nonnunquam HENTENIVS contra ERASMI ἔκδοσιν ad ipsa scholia accommodatum textum reliquisset, vt Ebr. XIII, 9. παραφέρεσθε pro περιφέρεσθε ERASMI et Act. XXVI, 3. ἐπιστάμενος post ζητημάτων.

recensione communes; adparet autem tum ex ipso EVTHALII, Sulcensis episcopi, testimonio post recensionem epistolarum catholicorum posito apud ZACAGNIVM in *Collectaneis monumentorum vet.* p. 513., tum ex nota Calligraphi in Codice Coisliniano CCII., quam MONTEFALCONIVS aeri incidi curauit Bibl. Coisl. p. 262., EVTHALII ἔκδοσιν factam esse ad codices PAMPHILI martyris, in bibliotheca Caesariensi, quos ad ORIGENIS recensionem et accuratissimos codices descripsisse PAMPHILVM, satis constat THEODORI item Mopsuesteni scholia, aut alterius cuiusdam, facta tamen e THEODORI scholiis adhibuisse huius catenae parentem vix dubito. Nam et aliorum, quibus haereticorum nota inusta erat, obseruationes vsurpauit, et, vt aliquo exemplo vtar, OECVMENIVS in catena nostra ad Ebr. II, 9. monet, Nestorianos pro χάριτι Θεȣ posuisse χωρὶς Θεȣ, vt ostenderent, Christum in crucem actum non ἕνωσιν τȣ Θεȣ λόγȣ habuisse; refert autem WETSTENIVS ad h. l. scholion codicis, in quo ita legatur: ὁ δὲ Μοψȣεστίας μεμφόμενος τȣς χάριτι γράφοντας, τὸ χωρὶς Θεȣ λέγει, ὡς ȣδὲν πρὸς τȣτο παραβλαβείσης τῆς θεότητος. Denique de προλεγομένοις huius Oecumenianae editionis pauca dicamus. Actis Apost. praefiguntur varia de XII. apostolis incerti auctoris; itemque peregrinationes Paulli et eius μαρτύριον, quae duo posteriora momenta denuo habentur ante commenta-

mentarium in epistolam ad Romanos, nec non apud ZACAGNIVM in collect. monum. vet. p. 425. qui etiam p. 535. monet, primam huius martyrii partem, vsque ad verba ἐννάτης ἡμέρας, ἀνωνύμῳ illi scriptori adiudicandam esse, qui ante EVTHALIVM epistolas Paulli in capita Saec. IV. extr. distinxerat. Denique duplici argumento, quorum primum offert ZACAGNIVS l. c. p. 421. quamquam EVTHALIO minime tribuendum, itemque CHRYSOSTOMI praefationi, et aliis nonnullis, subiungitur ἔκθεσις κεφαλαίων τῶν πράξεων. Omissae tamen sunt ὑποδιαιρέσεις seu subdiuisiones, quae vna cum capitibus, variante tamen interdum lectione, recensentur a ZACAGNIO l. c. p. 428. sq. sub EVTHALII Sulcensis episcopi nomine, licet MONTEFALCONIVS bibl. Coisl. p. 78. sq. e codice Coisliniano erutam eamdem ἔκθεσιν PAMPHILO Martyri vindicet, in quorum tamen sententias fusius hic inquirere nostrum non est. In limine scholiorum OECVMENII ad epistolas Paulli pag. 189. occurrit prologus EVTHALII diaconi, omissa tamen allocutione ad ATHANASIVM; nec non capitum diuisio Eadem ratione ante singulas Paullinas aeque ac catholicas exhibentur argumenta et capita cuiusuis epistolae, quae in recensione EVTHALIANA apud ZACAGNIVM l. c. et in editione N. T. Milliana exstant, lectione tamen saepius discrepante.

§. X.

§. X.

Ad calcem operum OECVMENII impressa est quaedam vel catena, vel aliquid tamen catenae simile s. t. *Breuis quaedam explicatio ex commentariis beatissimi Andreae Caesareae Cappadociae Archiepiscopi diuinitus elaboratis, exposita ab Aretha, indigno Caesareae Cappadociae Episcopo.* Ipsius ANDREAE commentarius, cuius fere epitomen *Arethas* dedit, primus e MSS. codd. Bauarico et Augustano latine conuersus editus fuit a TH. PELTANO Ingolst 1584. 4. cuius interpretatio inserta postmodum fuit variis PP. bibliothecis, praesertim bibl. PP. max. Lugd. Tom. V. p. 589. sqq. Alteram graecam et latinam editionem curauit FRID. SYLBVRGIVS Heidelb. 1596. fol. quae et operum CHRYSOSTOMI editioni *Commelinae* et *Morellianae* adiuncta est. Aetatem, qua vixisse et scripsisse ANDREAS fertur, BELLARMINVS et, qui eius sententiam amplexus est, GVIL. CAVIVS ad Saeculum V. referunt. Quorum tamen opinio cum idoneis destituatur argumentis, CASIMIRVS OUDINVS, in *Comment. de scriptoribus eccles. antiquis.* Tom. II. p. 95. sq. aliam viam ingressus, expositionis huiusce collectorem sub saeculi VIIII mediam partem scripsisse, multis probat argumentis; in quibus illud grauissimum est, quod a DIONYSII Areopagitae ab ANDREA saepius citati sententiis duxit, cuius scripta, constat, ante

ante Saec. VI. nemini nota fuisse, simulque ex LAMBECIO l. c. p. 183. et MONTEFALCONIO ostendit, alios huius commentarii codices MSS. cum ORIGENIS, alios METHODII monachi, alios ANDREAE Cretensis, alios denique eosque plurimos ANDREAE Caesariensis opus profiteri. In illuminanda autem Apocalypsi hunc modum tenuit, vt e veterum scriptorum, IRENAEI, HIPPOLYTI, GREGORII NAZ, EPIPHANII aliorumque scriptis, quidquid ad illustrandum hunc librum pertinere videbatur, congesserit suaque addiderit, ad illustrandum sensum grammaticum egregie accommodata. Sed paene nimius est in explicandis imaginum numerorumque mysteriis, seminaque spargit septem periodorum Ecclesiae, in quibus defendendis eruendisque e septem Apocalypticis epistolis multi ingenium operamque perdiderunt *). Prodit etiam opiniones ortas

*) Speciminis loco haec sunto: In pedibus Christi chalcolibano similibus Apoc. I, 15. Christi humanam naturam videt coniunctam cum diuina et tamquam diuini spiritus igne conflatam, c. VI. init. p. 594. l. c. bibl. PP. Lugd.; et Apoc. VII, 8. tribum *Dan* omissam dicit, propterea quod Antichristus ex illa nasciturus feratur C. XIX. p. 602.; quae coniectura ab aliis antiquiorum interpretum proposita, sumta videtur e Genes. XLVIIII, 8. et Satanae comparatione cum angue saepius in sacris libris facta. Numero septenario, si eum audias p. 591., omnium Ecclesiarum myste-

ortas e nimia forte verborum diuinorum proprietate seruata; quales sunt de suppliciis improborum post hanc vitam breui tempore vehementioribus, post remissioribus, sine fine tamen futuris (c. XXVI. init.); de angelis a Deo rerum creatarum, aquae, igni cet. administratoribus constitutis (c. XLIII. med.), aliisque similibus. Neque tamen Ecclesiae, ait, (c. LXII. init.) probari coniecturam eorum, qui probos homines fingant ad vitam reuocatos, in terra, millenaria voluptate potituros vsque ad omnium hominum reditum ad vitam; sed ipse hoc millenarium tempus alio modo interpretatur *). E leptem sigillis Apoc. VI. seqq.

mysterium complexus est Ioannes, quoniam ille numerus praesentis vitae curriculo consentaneus est; habet enim hebdomas dies VII.; alibi p. 592. ille numerus requiem in futuro saeculo innuit; sed in illo interpretando, vt fit, fluctuat. Taliaque sunt multa; at cui non dictus Hylas?

*) En locum satis notabilem e Cap LIX. p. 626. E. F.: „Mille annos non omnino praecise, „quasi tot tantum numero decursuri sint, „intelligere conuenit. Neque enim cum Da„vid ait: Verbi, quod praecepit in mille „generationes, decies centenas presse acci„pere debemus, sed numero multas. Ad „eundem itaque modum aut multum aut „certe perfectum numerum hoc loco signi„ficatum putamus. — — Mille igitur anni, „vt credibile fit, complectuntur totum il„lud tempus, quod interfluit inter Christi

„incar-

seqq. quinque trahit ad propagationem religionis Christianae atque calamitates Christianorum, maxime eas, quas a deorum cultoribus acceperunt, primis Ecclesiae Christianae saeculis; sextum vero ad Antichristi aduentum, septimumque ad vltima mundi fata; pariterque eam, quam huius sexti septimique sigilli dixit, significationem VII. tubis et phialis tribuit. In lectionibus denique a nostris exemplis deflectit saepenumero exhibetque exquisitiores pluribus quoque melioribusque codicibus consentientes; vniuersam autem Apocalypsin distinguit in XXIIII. sermones et LXXII. κεφάλαια, propter *tripartitam*, vt ait in prologo, *24. seniorum substantiam*, corporis videlicet et animi et spiritus. Hanc in κεφάλαια distributionem secutus est etiam ARETHAS, quem sub initium Saec. X. vixisse constat testimonio plurium codicum a MONTEFALCONIO commemoratorum *Palaeogr. graec.* p. 43. et 275.; vnde errare adparet CAVIVM et alios, qui eum in Saec. VI. coniiciant, quod vel ex eo agnoscere potuissent, quod C. XXXVI. p. 759. Saracenorum mentionem iniiciat, quorum, inquit, τὸ ἀρχεῖον ἐν Βαβυλῶνι νῦν ἐστι, atque cum ab eo ANDREAS dicatur C. XXI.

„ incarnationem et Antichristi aduentum.
„ Vtrum ergo anni illi accipi debeant, vt
„ modo exposuimus, an vero inter decies
„ centenos absolute coerceri, an denique in-
„ ter angustius spatium concludi, id soli Deo
„ cognitum opinor.

XXI. extr ὁ τῆς κατ' ἐμὲ Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας ἀξίως τὴν ἐφορείαν λαχὼν, iterum intelligitur ANDREAM et verum commentarii antea laudati auctorem et eum paullo ante ARETHAM, si recte e verbis coniicio, exstitisse. Sed ARETHAS noster non modo epitomen ANDREAE dedit, sed paene nouum commentarium confecit; nam et multum discrepat ab ANDREAE sententiis, veluti Cap. X. p. 689. vbi in locum eorum, quae ille de 24. senioribus non admodum inepte dixerat, longe ineptiora ipse ARETHAS substituit *), et saepe commentariis suis immiscet ANDREAE interpretationes, additis notis: Καὶ ἄλλως (p. 664.) vel ἄλλως ἐκ τῶν τοῦ Ἀνδρέου (p. 707.). Plerumque tamen summam exhibet commentariorum ANDREAE; cuius etiam lectiones habet **) et distributionem Apocalypseos in κεφάλαια, sed distinctio-

*) Sanctissimam trinitatem, ait, numerum septenarium secum ipsa multiplicasse, vt numerus 21. existeret, ad quem numerum si ternarius, tamquam is, qui multiplicauerit, adderetur numerus, 24 produceretur.

**) Sed nonnunquam diuersas. ARETHAS c. X. p. 692. verba Apoc. IV, 11. leget: ἄξιος εἶ ὁ Κύριος καὶ ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ ἅγιος. Andreas p. 598.: *digne es Domine Deus noster.* Cap. XXXII Andreas p. 609. locum Apoc. XI, 16. ita recitat: Et 24 *seniores, qui in conspectu Dei sedent in sedibus suis*: Arethas autem sic: Οἱ εἰκοσιτέσσαρες πρεσβύτεροι, οἱ ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ, οἱ κάθηνται ἐπὶ τοὺς θρόνους αὐτῶν.

stinctionis in λόγυς s. sermones nulla vestigia occurrunt, et in distribuendis singulorum capitum argumentis non vbiuis cum ANDREA conspirat *). Ceterum dignissimus est, qui legatur, commentarius, quoniam et multa addidit de ratione grammatica et alios adhibuit interpretes, quos non vsurpauerat ANDREAS.

§. XI.

Praeter has catenas pauca quaedam sunt excerpta e catena MS. in Acta Apost. et epistolas catholicas, quae e codice LVIII. bibliothecae Collegii Noui apud Oxonienses desumta et latina versione exornata *anecdotorum graecorum* Tomo III. pag 92. seq. et IV. p. 1. sq. inseruit IO. CHR. WOLFIVS. Absoluitur autem haec catena MS., quam omnium; quas Oxonium seruat, praestantissimam iudicat, scriptorum XXXVI sententiis, in quibus deligendis ita versatus est WOLFIVS, vt auctorem in primis non editorum

*) Caput II., vt hoc vtar, ANDREAS incipit cum verbis Apoc. I, 10. ARETHAS cum versu 9. Interpretatio, quae apud ANDREAM c. 3. post Apoc. I, 2. legitur, reperitur apud ARETHAM extr. capitis antecedentis. In ANDREAE commentario cap. XIX. incipit verbis Apoc. VII, 1., sed apud ARETHAM verbis Apoc. VII, 4. cet. Hac confusione fit, vt ANDREAE commentarius non nisi 71, ARETHAE 72 κεφάλαια habeat, sed id librariorum magis culpa. Ipse enim ANDREAS se 72. κεφ. fecisse professus erat.

tum expositiones proponeret. Huc pertinent e. c. *Athanasii* ἀνέκδοτα ex sermonibus eius aduersus Nouatianos; porro *Papiae*, *Hermae*, *Didymi*, *Seueriaui*, *Seueri* aliorumque fragmenta non contemnenda; vbi tamen *Seuerum* cum *Seueriano* Gabalensi, in Syria episcopo, nonnumquam permutatum esse monuit editor in notis textui passim subiectis. Nonnumquam haec sylloge ad OECVMENII catenam accedit; ea ratione, vt contextus OECVMENII graecus et interpres latinus eximie corrigi inde possit, quinimo etiam fontes, vnde sua hausit OECVMENIVS, conspiciendi praebeantur. Sed quoniam WOLFIVS nil nisi excerpta dedit, non possumus rationem huius catenae et modum accuratius proponere.

§. XII.

Iam vero existit quaestio, vnde repetenda sit huius instituti origo, et qua ratione istud studium creuerit? Primum huiusmodi collectionis auctorem quidam venditant OLYMPIODORVM, cuius nomine catenam in Jobum latine translatam edidit PAVLVS COMITOLVS Venet. 1587. adiuncta dissertatione aduersus LAVR. CVM DEO, qui eamdem antea Lugduni 1586. typis mandatam NICETAE Serrarum Episcopo vindicauerat. Sed praeter ea quod OLYMPIODORI aetas non satis explorata sit, quamquam GRABIVS in *Spicilegio* Saec. II. p. 245. eam ad Saec. V. vel VI. referat, ipsi etiam codices in designandis auctori-

ctoribus dissentiunt, et probabilius est certe, quod haec catena NICETAE; et adeo ad Saec. XI. referenda sit, quo tempore antiquiores sunt aliae catenae. Aeque vacillat coniectura WOLFII, qui in diss. laud. §. II. OECVMENIVM forte primum inter eos esse arbitratur, qui talem operam in se susceperint; neque enim de hoc scriptore multa sunt satis certa. Quare nos quidem Saeculo VI. in ecclesia graeca exstitisse censemus primos tales, qui scholia e diuersorum patrum scriptis ad sacrorum librorum interpretationem colligerent. Nam isto tempore desierunt fere ii, qui, subtili atque accurata liberalium disciplinarum cognitione imbuti, ad exemplum ORIGENIS, BASILII, CHRYSOSTOMI et aliorum eiusdem generis magnorum virorum, sensum grammaticum sacrorum librorum secuti, ipsi inquirere in eum vel potuissent vel voluissent. Contra et sensim consenuerat eruditio liberalis et paene neglecta jacebant bonarum artium omnisque humanitatis studia, cum Graeculorum ingenia torquerent quaestiones spinosae magna cum animorum concitatione disputatae, et ita regnaret priscorum doctorum auctoritas, vt plerique hos duces sequi, quam sensum iudiciumque suum adhibere mallent. Itaque post illa tempora vix quemquam reperias ipso iudicio suo vsum, sed ii, quorum sententiae in catenis continentur, paene omnes ante hanc aetatem exstiterunt, cum ceteri vel allegoricis

ricis somniis omnia inquinarent, vel omnem in sensu sacri codicis legitime reperiendo positam diligentiam contemnerent. Quam ob rem necesse erat, vt, qui meliora saperent, veterum interpretum sententias colligerent atque hoc modo vel tarditati ac ignorantiae mederentur, vel auctoritate antiquiorum doctorum rectum interpretandi genus conseruarent. Iam inter hos, qui talia ausi sunt, nullum reperimus antiquiorem PROCOPIO GAZAEO, eruditissimo saeculi VI. scriptore, cuius in Octateuchum, Salomonis prouerbia aliosque libros commentarii vel editi vel in codicibus exstant. Quos catenarum nomen mereri non dubitare potest, qui cogitet ipsa eius verba in prooemio ad ἐπιτομὴν ἐκλογῶν εἰς Γένεσιν, quae LAMBECIVS in laudato saepius opere lib. IV. p. 181. descripsit: Ἤδη μὲν καὶ πρότερον τὰς καταβεβλημένας ἐκ τῶν πατέρων καὶ τῶν ἄλλων εἰς τὴν Ὀκτάτευχον ἐξηγήσεις συνελεξάμεθα. Adde PHOTII Biblioth. cod. 65. (p. 272. Edit. Hoeschelii). Videlicet primum e variis scriptoribus, praesertim ORIGENE, interpretationes, ne mutatis quidem verbis, congesserat; deinceps, voluminis magnitudine deterritus, in quibus illos consentire videbat, ea continenti ordine proposuit, et sicubi dissidentes animaduertebat, paucis rem ipse explicauit. Hoc institutum non modo imitati sunt scriptores graeci, quorum συλλογὰς supra descripsimus, sed latini

etiam, maxime tum, cum aucta barbarie bonarumque litterarum ignorantia necessitas imposita esset doctoribus, summam tradendi optimarum obseruationum, quas veteres ad sacrorum librorum intelligentiam composuerant. Quo non tam pertinet EVCHERIVS Lugdunensis Saec. V., quem SIXTVS SENENSIS B. S. lib. III p. 187. huc referri volebat; is enim in *quaestionibus exegeticis* in V. et N. T. etymologica magis, antiquitates resque ad mores pertinentes tractauit; at PRIMASIVS tamen saecul. VI. Adrumeti episcopus, qui praeter alia reliquit commentarios ex optimis commentatoribus latinis; inprimis HILARIO et AVGVSTINO etiam PELAGIO compositos; quorum scholiis interdum sua admiscet, plerumque tamen integra ea proponit. Post alias tandem minoris pretii collectiones hanc viam ingressus BEDA Venerabilis, in conficiendis commentariis suis ita versatus est, vt, docente ipso in *praef. ad comment. in Marcum*, ea, quae in patrum exemplis inuenerat, hinc inde collecta poni curaret, non nulla tamen propria ad imitationem sensus eorum, vbi opportunum videbatur, interponeret. Quo autem facilius dicta maiorum ab iis discernerentur, quae de suo inseruerat, quaeque potissimum ad lectionis diuersitatem spectabant, e regione cuiusuis sententiae ad designandos auctores primas nominum litteras adposuit; quae tamen notae postea librariorum incuria in-

terie-

terierunt, quamquam BEDA in praefat. *ad comm. in Lucam* dicat: *Per dominum legentes obtestor, vt si qui forte nostra haec, qualiacunque sunt, opuscula transscriptione digna duxerint, memorata quoque nominum signa, vt in nostro exemplari reperiunt, affigere meminerint.* Eius exemplum secutus est RABANVS MAVRVS in elaboranda catena expositionum euangelii Matthaei et epistolarum Pauli; seruatis vbique patrum dictis eorumque nominibus in margine notatis. Secuti etiam sunt alii, in primis WALAFRIDVS STRABO, PASCHASIVS RATBERTVS, LANFRANCVS, PETRVS LOMBARDVS, THOMAS AQVINAS cet., quorum consilia et methodum diligenter delineauit RICH. SIMON *hist. crit.* Tom. IV. p. 348. sq., vt de his plura dicere nobis non videatur necesse.

§. XIII.

Sed non dubito, fore aliquos, qui quaerant, qualis ex his catenis manare ad nos vtilitas possit; maxime cum nos carere iis posse videamur, dum plerorumque, e quibus congestae sunt, Patrum scripta supersint. Horum igitur inuidiae vt occurramus, nunc nobis instituenda est de vsu ac praestantia harum collectionum disputatio; breuissima tamen, propterea quod iam videmus longius progressam esse exercitationem nostram, quam putaueramus. Atque hic primum admirari iuuat prouidam Dei sapien-

tisſimi curam in promouendo vſu eo, quem ex his ſimilibusque commentariis Eccleſia cepit, tum Latina, tum in primis Graeca, poſtquam ſumma barbaries ei iam languenti lumen bonarum litterarum ſubtraxerat. Quo tempore niſi exſtitiſſent haec clarorum ingeniorum monumenta, publica quaſi auctoritate ornata, quot tandem fuiſſent exſtituri, qui arduum illud negotium percunctandi omnia, quae facere ad legitimam ſacri codicis interpretationem poſſunt, ſuſciperent! Eſt enim illud ſtudium ita multiplex tantaque cum difficultate, labore atque diligentia coniunctum, contra ingenium humanum ita ad ignauiam pronum, maxime tum, cum nullo litterarum amore excitatur, vt maximus profecto ſacrorum librorum contemtus exſtitiſſet, nec facile illos, niſi dicis cauſſa et ad eos decretis ſuis captioſisque concluſiunculis accommodandos, adhibuiſſent. Et ſi fuiſſent, qui vel ingenii bonitate vel religione ad hoc ſtudium ducerentur, ii vel impediti fuiſſent litterarum ad hoc neceſſariarum inopia, vel nihil auctoritate ſua effeciſſent contra communem barbariem aut auctoritatem populari conſenſu firmatam. Quae mala omnia ſiue deleta, ſiue imminuta fuerunt talis generis commentariis. Sed illum vſum ſatis eſt nobis attigiſſe, quoniam de eo hic loqui conſtitutum eſt, qui ad nos adhucdum manare poſſit. Is vel ad ipſos diuini volu-

minis

minis libros eorumque intelligentiam pertinet vel ad alia antiquitatis ſtudia. De quo poſteriori vt primum dicamus, quot egregia eruditae antiquitatis monumenta beneficio harum catenarum tenemus? ORIGENIS, vt hoc vtar, opera, quae tantos bonarum litterarum theſauros complectuntur, et a quo vno ad juniores interpretes atque ſcriptores eccleſiaſticos tanta vel bona vel mala defluxerunt, quaeque temporis atque inimicorum iniquitate paene oblitterata fuere; illius igitur opera quantum lucis catenis debent, praeſertim iis, quas COMBEFISIVS Pariſiis, GRABIVS in Anglia contulit? quibus ſtudiis non modo maior atque accuratior lectionis diuerſitas conſtituta fuit, ſed etiam RVFFINI verſio plenior facta, integraque loca ORIGENI reſtituta. Aurea illa antiquarum verſionum graecarum AQVILAE, SYMMACHI, THEODOTIONIS aliorumque fragmenta, quo alio beneficio quam catenarum poſſidemus? Et de ſcriptis iis, quae, quoniam in haereticis poſita erant, contemta ac paene ſuppreſſa jacebant, in quibus tamen nemo, qui ſapiat, negauerit multa praeclara contineri vel ad errorum hiſtoriam veramque indolem et rationem ſpectantia vel ad ipſam doctrinam et diſciplinarum ipſiusque ſacri codicis intelligentiam; quam multa, GRABIVS in *ſpicilegio* aliique congeſſerunt, longe licet pleniora futura, niſi vel ignauia vel ſuperſtitio vel inuidia etiam eorum, qui talia

lia monumenta vſurpare poſſunt, ea obſcuritate turpiſſima premeret. Ac ſi nec ipſa ſemper illuſtrium in antiquitate virorum loca in catenis deprehendantur, ſcripta tamen eorum alias ignota quae exſtiterunt, vel adhuedum hinc inde deliteſcunt, cognoſcimus, vt SEVERI Antiocheni, quorum catalogum pleniſſimum MONTEFALCONIVS B. Coisl. pag. 144. 263. et p. 53. e ſolis catenis dedit. Quot denique opera veris auctoribus, quotque loca eorum reſtituta, emendata, ſuppleta, illuſtrataque fuerint ab eruditis viris, catenarum ope adjutis, nemo ignorat, niſi qui hoc in genere litterarum plane hoſpes ſit.

§. XIV.

Ita breuiter a nobis deſcripto catenarum graecarum vſu in vario antiquitatis ſtudio, jam ad eum accedimus, qui in adcurate intelligendis libris ſacris eminet, atque potisſimum vel ad lectionis diuerſitatem vel ipſam interpretationem redit; momenta, quae, vti in cunctis patrum ſcriptis, ſic in catenis euoluendis praecipue tenenda ſunt. Etenim cum illae in Graecia exaratae tot comprehendant ſcholia optimorum interpretum, in primis DIODORI TARSENSIS, eiusque diſcipulorum CHRYSOSTOMI et THEODORI MOPSVESTENI, qui, quidquid boni habent, prope omne ab ORIGENE eiusque vel codicibus vel ὑπομνήμασι accepta tenent; quin imo non

pauca

pauca ex ipsis hisce Origenianis scholiis in catenas fluxerint; quod vel OECVMENII exemplum comprobat, cui tot sunt communes cum EVTHALIO lectiones, vt supra diximus: profecto haud exigua ornamenta inde proficiscuntur ad omnem lectionum delectum. In primis autem catenarum graecarum lectio idonea est ad eultandas falsas illas lectiones et frequentes admodum in iis codicibus graecis, quos ad latinam versionem, in Africa praesertim, vt opinor, adulteratos esse constat. Sic locus ille criticorum contentione insignis 1. Ioh. V, 7. neque apud OECVMENIVM et THEOPHYLACTVM, neque in sex diuersis plane codicibus catenarum MSS., commemoratis a RICH. SIMONE *hist. des comment.* p. 464., deprehenditur. Quae res documento est, non exstitisse hunc locum in exemplaribus, quibus vsi sunt harum collectionum auctores. Pugnant vero etiam catenae graecae pro versionibus antiquis, vbi hae ad lectionem Graecorum accedunt. Ita VICTORIS ANTIOCHENI lectio ad Marc. I, 2. ἐν Ἡσαΐᾳ προφήτῃ, quam ORIGENIS auctoritate ductus eligit, non inepte, si quid video, magnam probabilitatem conciliat lectioni versionis latinae. Porro multas lectiones nobis seruarunt catenae, quae, vt bene monet Cel. ERNESTI *in instit. interpretis N. T.* p. 123. impediunt, quo minus lectionem aliquam ab antiquis ecclesiae doctoribus non receptam, aut igno-

gnoratam esse statuamus, propterea quod in eorumdem commentariis silentio praetermissa sit. Id quod lectione quadam CHRYSOSTOMI in catena MS. Augustana commemorata ostendit vir Ven. Colligi hac ratione licet ex EVTHYMIO ad Luc. XVII, 2., quaedam exemplaria habuisse περιδεδέσθαι; ex OECVMENIO ad Iac. III, 6. p. m. 461. τροχὸν τῆς γεέννης loco τρ. γενέσεως, cet. Sunt aliae praesertim ab haereticis probatae vel inuentae lectiones, quae absque catenarum adiumento semper in occulto latuissent. Alia huius rei specimina iam supra in recensione quarumdam catenarum a nobis suppeditata sunt. Neque tamen vna cautione hic opus est, sed potius videndum, num compilatores dicta patrum κατὰ ῥητὸν proponant et bona fide recitent auctorum nomina; porro, cuiusnam forte interpretis lectionem sequantur *), denique, numne magis glossema sapiat eorumdem lectio. Sunt quoque alia, vbi passim de interpunctionibus monent; alia quae valent ad detegendam lectionem τῶν ό, si loca V. Test. vel diserte citantur, vel locutiones et phrases inde transferuntur, quae singula exemplis illustrari facile possent. Sed iam tempus est, delineandi alterum catena-

*) Quod si enim e. c. omnes CHRYSOSTOMI vestigia legunt, facile adparet, illos non nisi vnum cum eo testem efficere, quemadmodum OECVMENIVS, THEOPHYL. et ceteri in lectione συγκεκραμένους Ebr. IV, 2.

tenarum vſum, qui ipſam ſacrorum voluminum interpretationem mirifice ornat. Equidem, quae Graecorum laus eſt, vt non modo grammaticae et criticae doctrinae praecepta, verum etiam eius ſtudii exempla tradiderint, quae alii imitarentur, quibus data eſſet facultas: ita quoque inter Chriſtianos adcurata litterarum ſacrarum interpretatio Graecis potisſimum debetur. Cum enim illi, nondum exſtinctis elegantioribus ſtudiis linguae graecae et hebraicae peritiam cum iuſtis Grammaticae et Criticae regulis coniungerent, fieri profecto non potuit, quin in arte interpretandi magno poſt ſe interuallo Latinos relinquerent. Quamquam enim ſatis conſtat, Graecos interdum admiſcuiſſe, quae philoſophicam ſubtilitatem redolent *), et a recentioribus multis, quod mirum, repetita fuere, quin imo allegorias *πρὸς οἰκοδομὴν* inſperſiſſe; haec tamen nullo modo egregiorum interpretum laudem ipſis detrahere, vel ORIGENIS exemplo comprobauit S. Ven. ERNESTI *in diſp. de Origene, interpretatio-*

*) Qualis eſt, vt hac vtar, nota OECVMENII ad Ebr. XI, 1. T. II. p. 403. de fide *ὑποςάσει*, quod vocabulum, interpretatur per *οὐσίαν τῶν ἐλπιζομένων πραγμάτων*, addita mirabili huius interpretationis cauſſa: *ἐπεὶ τὰ ἐν ἐλπίσιν ἀνυπόςατά ἐςιν ὡς τέως μὴ παρόντα.* Quod eſt philoſophia abuti, non grammaticam ſequi, quae ipſum docere potuiſſet, *ὑπόςασιν* exprimere Ebraeorum תקוה vel תוחלת h. e. fiduciam, patientemque exſpectationem.

tationis libr. sacr. grammaticae auctore. Quae cum ita sint: idem honos concedendus est catenis graecis, quae ἀκριβείας grammaticae exempla offerunt traduntque plurima a recentioribus veluti noua venditata, quaeque vel cum deterioribus commutata fuere, vel plane obliuioni tradita *). Eam catenarum

*) Non superuacaneum fore existimamus, si aliqua huius rei specimina proponamus. In catena *Corderiana* in Ioh. I, 17. χάρις SEVERO et AMMONIO est Euangelium. Cap. IV, 24. ἐν πνεύματι interpretatur AMMONIVS διὰ τῆς ψυχῆς, διὰ τῆς τᾶ νᾶ καθαρότητος, non corporis munditie et perpetuis lauacris. Cap. V, 39. CYRILLVS haec μὴ προστακτικῶς, ἀλλ' ὡς ἐν ὑποςίγμῇ legenda esse censet. Cap. VI, 55. ii, quibus Christus promittit vitam aeternam, THEODORO HERACLEOTAE sunt οἱ εἰλικρινῶς τὴν ἔνσαρκον αὐτᾶ οἰκονομίαν παραδεξάμενοι, καὶ τὸ τῆς ψυχῆς λογισμῷ διὰ τῆς συγκαταθέσεως, ὥσπερ ἀπογευσάμενοι τᾶ δόγματος, λογικῶς ἐσθίεσι τὴν σάρκα καὶ μεταλαμβάνεσι διὰ τῆς πίςεως τᾶ αἵματος. Ita et DIDYMVS. Cap. XIV. 16. παράκλητος THEODORO MOPSVESTENO est διδάσκαλος, optime. Porro EVTHYMIO ad Matth. XXVI. 7. νάρδος πιςικὴ est *vnguentum purum vel non temperatum seu mixtum, vt adparet, et ad puritatem seruatum.* Quae expositio placet etiam THEOPHYLACTO, ad h. l. Adde locum Rom. XII, 6., vbi προφητείαν, κατ' ἀναλογίαν πίςεως vsurpandam, OECVMENIVS et THEOPHYLACTVS interpretantur de mandato PAVLLI, vt prophetae christiani contenti sint illo dono, secundum *proportionem fidei suae* concesso. At quo modo illam ἀναλογίαν nostri homines de similitudine

narum graecarum praestantiam bene perspicientes ERASMVS, BEZA aliique melioris notae interpretes, optimos inde flores collegerunt iisque suos exornarunt commentarios. Praebent vero etiam catenae graecae alia interpretationum exempla, quae, quamquam iusta atque vera, multis tamen ἑτεροδοξίας suspicionem mouerunt. Qualis est OECVMENII ad Act. III. 21. p. 32. τὸ, ὃν δεῖ οὐρανὸν μὲν δέξασθαι τέθειται ἀντὶ τοῦ, ἀνάγκη ἐστὶ δέξασθαι αὐτὸν (necesse est ipsum suscipi) ἅτε δὴ Θεὸν ὑπάρχοντα, et aliae plures, quas attingere per breuitatem nostram non licet.

§. XV.

Cum igitur tam multiplici praestantia atque dignitate se commendent catenae graecae, quanti fructus inde redundabunt in interpretationem librorum sacrorum, modo si cum iudicio iis vtatur interpres? Satis enim constat, et in hac disputatione passim lectores admonuimus, eas laborare naeuis, quibus facile decipi possit, qui hanc viam non satis circumspecte ingreditur. Quae etsi non vbiuis obuia sunt, nosse tamen proderit catenarum vitia, vt iustum pretium singu-

dine coeperint, indeque ista significatio in omnes dogmaticorum libros transierit, vt pro typo quodam doctrinae poneretur, pluribus adnotauit S. V. D. ERNESTI in cit. diss. elegantissima de ORIGENE cet. §. 30.

ſingulis ſtatuere atque peccandi occaſiones vitare liceat. Quod principio monendum eſſe putamus, magna illorum vitiorum pars tribuenda eſt quarumdam catenarum graecarum editoribus, qui tantum abeſt, vt iuſta plurium codicum collatione iis ſubuenerint, vt potius ſua auxerint imperitia et incuria. Atque hic praecipue tenendum eſt, eos mala fide corrigere textum codicum, quos prae manibus habebant. Id quod cum ipſimet fateantur et obſeruatione luculenter conſtet: profecto non vna cautione hic opus eſt. Saepe enim coniecturis temere ſe committunt, quarum exempla dedimus §. II. et alibi; interdum abſolutis quaſi decretis et praeconceptis opinionibus ſtant, quae nihil pretii in arte critica habent *). Quare illud in primis videndum eſt,

*) Eius notae eſt POSSINI obſeruatio ad Matth. XII, 48. Tom. I. cat. Corder., vbi intempeſtiua matris ac fratrum Chriſti interpellatio a CHRYSOSTOMO reprehenditur. Ad haec ita interpres latinus: *Nihil a Deiparae ſanctiſſimae moribus alienius eſt, quam oſtentatio ac ſuperbia — — Itaque haec, quae et hic et alibi attributa* CHRYSOSTOMO *vides, vix eſt, lector, vt inducere in animum poſſim ab ipſo ſcripta ac vel cogitata vmquam eſſe, quantacumque videatur eſſe codicum fides.* Sed ſunt omnino haec et grauiora alia CHRYSOSTOMI Homil XLIV, in Matth. p. m. 467. item THEOPHYLACTI ad h. l. quamuis hic margini adiecerit editor: *Caue;* denique etiam EVTHYMII. Quam ob rem, vti iam THOMAS AQVINAS monuit

est, quaenam sit in editore litterarum, praesertim graecarum, peritia; deinde, num iustam artis criticae scientiam attulerit. Atque hic prima cura esse debet vniuersi textus sacri, vtrum eius recensio e MSto. ducta sit, an ex edito exemplo, veluti in OECVMENII commentariis, vti diximus. Porro singularum lectionum in ipsis scholiis memoratarum habenda est ratio; numne, quod EVTHYMII collectaneis accidisse monuimus, ad auctoritatem alicuius impressi exemplaris mutatae sint, an ipsa scholia exhibeantur integra. Exemplo sit scholion ORIGENIS in catena *Corder.* Matth. II, 18. τόπον ὑψηλὸν σημαίνει τὰ Ῥαμά, διὸ καὶ ἔν τισι τῶν ἀντιγράφων βιβλίων οὕτω γέγραπται. ἐν τῇ ὑψηλῇ ἠκούσθη; vnde fere coniici posset, quibusdam exemplis, ORIGENI obuiis, fuisse lectionem ἐν τῇ ὑψηλῇ, nisi RICH. SIMON in alio melioris notae codice animaduertisset hunc locum ita expressum: ἐ τισι τῶν ἀντιγράφων τοῦ προφήτου γέγραπται, φωνὴ ἐν τῇ ὑψηλῇ ἠκούσθη. Denique etiam nosse oportet, cuiusnam indolis fuerit exemplar, ad cuius fidem impressa est catena, atque vtrum editores ex ingenio, an aliorum codicum auctoritate mende-

nuit Summ. theol. Vol. VII. c. 2. qu. 27., CHRYSOSTOMVM potius, si quidem ille in iudicio peccauit, dicendi impetu abreptum esse, fateri praestat, quam omnium codicum fidem infringere.

da ac naeuos emendauerint et lectionum diuersitates diligenter expresserint. Quod autem ad versiones latinas attinet, cum mala earumdem fides §. II. IIII. cet. satis superque commonstrata sit: vix erit homo cautus, qui illis sese committat, nec potius textum graecum consulat. Cum hac editorum incuria proxime coniuncta est oscitantia librariorum, qua illi decepti hanc cautionem reddunt maxime necessariam, scilicet, ne scriptorum partibus adscribas omnia, quorum nomina sunt margini adposita propterea, quod vni auctori interdum tribuantur scholia, quae, si rem ad viuum reseces, e diuersorum sententiis ducta sunt, quimimo scriptorum nomina, nisi plane omissa sint, saepius tamen confunduntur. In quo partim editorum imperitia iustam reprehensionem incurrit, partim negligentia librariorum, qui cum nomina propria aliasque notas soleant variis scribendi compendiis exarare, ita litterarum ductus implicant, vt diuinando, quid sibi velint, vix assequi possis. Vnde fit, vt AMMIANI et AMMONII, GREGORII NAZIANZENI et NYSSENI, SEVERI et SEVERIANI, THEODORI MOPSVESTENI et HERACLEOTAE aliorumque nomina permutentur, adeoque interdum tribuantur scriptori alicui, quae placitis eius maxime repugnant *).

Quod

*) Documento sit scholion catenae *Corderianae* ad Matth. I, 18. Tom. I. quod ORIGENIS nomine

Quod autem librarii praesertim catenae compilatorem aliquem venditent, cuius expositio sub initium sese offert, eius oscitantiae exempla in superiori tractatione a nobis suppeditata sunt. Postremo, ipsos catenarum auctores non satis bene de istis meritos esse

mine consignatum ita se habet: Ἐπειδὴ ἐκ πνεύματος ἁγίȣ ἐλέγετο, ἀνάγκη καὶ πνευματικὴν εἶναι τὴν γέννησιν. Τοῦτο δὲ καὶ τὸν ἁγιασμὸν δηλοῖ καὶ τὸ ὁμοȣ́σιον τῆς τριάδος καὶ τὸ μίαν εἶναι τὴν δύναμιν. Quam quidem interpretationem nec apud ORIGENEM offendimus, nec vmquam eum ita scripsisse arguit grauis illa et diu olim agitata controversia de voce ὁμοȣ́σιος, quae ex ORIGINIS auctoritate, ad quam toties prouocabant Ariani, hac ratione facile componi potuisset. Adde, quod ORIGENES Tom. XII. in Ioh. eos acriter impugnet, qui dicant μὴ διαφέρειν τῷ ἀριθμῷ τὸν υἱὸν τȣ̃ πατρὸς, ἀλλ' ἓν, ȣ̓ μόνον ȣ̓σίᾳ, ἀλλὰ καὶ ὑποκειμένῳ τυγχάνοντας ἀμφοτέρȣς κατά τινας ἐπινοίας διαφόρȣς ȣ̓ κατ' ὑπόςασιν λέγεσθαι πατέρα καὶ υἱόν. Quare, quemadmodum coniicit RICH. SIMON *loc. cit.* pag. 424., editorem fefellit nota $\overset{\varsigma}{\omega}$ margini codicis adscripta, quae spiritu leni instructa denotat ORIGENEM, aspero autem ὡραῖον s. ὡραῖον νόημα, vt adparet ex indice compendiorum scribendi apud LAMBECIVM laudati operis lib. III. p. 176. et alios, vbi ad signum $\overset{\varsigma}{\omega}$ haec explicatio ponitur: Τὸ σημεῖον τȣ̃το τὸ ὡραῖον τέτακται ἐν τοῖς χωρίοις, ἐν οἷς φράσις κεκαλλώπισται ἢ τὸ νόημα ἐξήνθισται, ἢ καὶ ἀμφότερα ὑπεραίρεται.

ſe manifeſtum eſt. Quod enim HVETIVS in praef. ad ORIGENIS commentarios monuit, ſi quis ſymbolas eiusmodi non niſi ab eruditis et grauibus viris in vnum compoſitas arbitretur, eum vehementer falli, id vſu et obſeruatione confirmatur, dum alii collectores majori ingenio et ſollertia, vberiori etiam eruditionis adparatu, tales labores ſusceperunt, quam alii, qui, quidquid praeſto erat, arripiebant, nullo legitimo discrimine facto. Vnde etiam tot aliorum fragmentorum lectionumque diuerſarum jacturam merito dolemus, vt DIODORI TARSENSIS cet., cui obſtare ipſimet potuiſſent, niſi plerumque cenſuiſſent plane reiicienda, quae cum ſtabilitis in eccleſia ſua decretis pugnare videbantur. Ea autem in primis conſuetudo catenarum fabricatoribus valde familiaris eſt, vt ſcriptorum verba non integra, ſed variis modis deformata exhibeant; dum patrum ſententias vel contrahunt, vel praetermiſſis rationibus, quibus illae ſuperſtructae erant, atque, neglecta mentione nexus cum antegreſſis, corrumpunt vel denique ſubinde ſuis cogitatis ita amplificant, vt ſenſum magis, quam verba patrum oſtendas. Accidit inde, quod POSSINVS de catena *Corderiana* in *Matthaeum* ait: *Equidem tumultuaria phraſis eſt et proper antis manus compendiis ſubinde curta, quod non in litterarum modo praefeſtinatis ductibus et ſiglis frequentatis, ſed et in ſententiis non raro hiantibus*

tibus ac inutilis nimio plus, quam necesse fuit, experiri describendo vertendoque meminimus. Quae tamen subitariae dictionis ratio aliqua ex parte tribuenda videtur librariis, qui glossas, quas a recentiori manu adscriptas margini reperiebant, in textus seriem interdum transtulerunt; cuiusmodi quid euenisse EVTHYMII collectaneis notat RICH. SIMON *cit. loc.* pag. 422. Magna, fateor, haec sunt incommoda; non tamen ea, quibus nulla parari possit medela. Quamquam enim speciales regulae in disquirenda catenarum fide praecipi nequeant, cum profecto sint multae huius generis collectiones melioris notae: haec tamen via teneri debet, vt, vbi eas euoluere datum est, diligentem aliorum exemplarium, cum MSS., si licet, tum quoque impressorum comparationem instituamus, vel etiam adhibitis patrum commentariis scrutemur: vtrum scholia inde translata bona fide recitentur. Id si contingat: tunc ne vero similis quidem ratio relinquitur, cur idem dubitemus concedere reliquis excerptis, quorum vel auctores ignorantur, vel fontes, vnde hausta sunt, perierunt. Ceterum, quem ad modum nec omnes catenae graecae ita comparatae sunt, vt istis cautionibus supersedere queas; ita profecto huius difficultatis caussa, qui egregios earum vsus criticos atque hermeneuticos neget, existimamus fore neminem.

§. XVI.

§. XVI.

Atque in constituto catenarum graecarum in N. Test. vsu multiplici ac definita necessaria in iis adhibendis cautione, nunc colophonem tractationi nostrae imponimus, simulque non modo iis, qui ad patrum commentarios excutiendos egregio animi impetu feruntur, suasores existimus, vt catenarum graecarum adiumento praeclaro doctorum veterum genio et commentandi rationi grammaticae adsuescant, verum etiam eos, quibus cum priscis illis magistris familiarior intercedit consuetudo, rogamus, vt, vbi contigerit facultas atque occasio, collatis codicibus prodire iubeant plures et integriores huius generis collectiones, neque illis, quibus iam vti licet, nouam lucem adfundere eos poeniteat. Quemadmodum autem celebranda est summi numinis sapientia, quae ipso hoc catenarum instituto in primis prohibuit, quo minus legitima interpretandi ratio olim in ecclesia graeca prorsus interiret; ita maxime optamus atque contendimus, vt ii, qui in interpretando proficere cupiunt, priscos illos interpretes mature sibi habeant commendatos, et ita, magis magisque incenso sacrarum litterarum rite cognoscendarum studio, Dei sapientissimi laus et gloria et vniuersae Christianorum doctrinae decus promoueatur.

Einige Bücher aus Hendels Verlage.

Aegyptus auctore Ibn al-Vardi. Ex Apographo Escorialensi, una cum lectionibus variis e Codice Dresdensi primus edidit, vertit, notulisque illustravit *Chr. Mart. Frähn.* med. 8. 12 Gr.

Aristoph. Acharnenses graece, edidit, varietate lectionis animadversionibus VV. DD. suisque nec non indice vocabulorum instruxit I. G. C. Höpfner. Pars. I. 799. 8. 10 Gr.

Becher, C. A. E. Abhandlung vom Sabbath der Juden und dem Sonntage der Christen. gr. 8. 18 Gr.

Bernstein. Dr. Ge. H. Versus ludicri in Romanorum Caesares priores olim compositi; collectos illustratos, recognitos, auctoritate soc. Ducal. lat. Jenensi edidit, cum epistola a Dr. *Eichstaedt.* med. 8v. 810. 10 Gr.

Büttner, Io. Chrestomathia patristica latina. Conatus primus. Chrestomathiam Hieronymianam continens. med. 8. 12 Gr.

Capelli, Lud. critica sacra, sive de variis, quae in sacris V. T. libris occurrunt, lectionibus libri VI. recens. multisque animadverss. auxit. Tom. I. curavit G. I. L. *Vogel.* Tomi II. et III. cura I. G. *Scharfenbergii.* med. 8v. 3 Rthlr. 18 Gr.

Claussniz, B. G. syntagma doctrinae de fide in Ies. Chr. dissertt. dogmat. XIII, in acad. Hal. exposita. 4to. 12 G.

Conjecturae histor. crit. Sadducaeorum inter Judaeos sectae. novam lucem accendentes (auct. Schulz, Berolin.) 8v. 3 Gr.

Critik über Titel; oder wie soll man die Büchertitel einrichten? 8. 16 Gr.

Ehrenberg, Fr. über Denken und Zweifeln. Zur Aufklärung einiger Mißverständnisse in der höhern Philosophie. 8. 14 Gr.

Flaminii, M. Ant. in librum Psalmorum brevis explanatio, et iis, eorum aliquot paraphrases luculentissimae; ad edit. Aldini, recudi curavit et praefatus est S. Th. *Wald.* 8. 1 Rthlr. 6 Gr.

Gründ-

Gründler, C. A. Entwickelung der Frage: können die sogenannten symbol. Bücher der luther. Kirche nach Rechts- und territorial. staatsrechtl. Grundsätzen abgeändert werden? 18 Gr.

Heike, F. M. Materialien zum Religionsunterricht für Catechumenen aus mehrern Ständen. 18 Gr.

Hobbes, Thomas, Leviathan, oder der kirchliche und bürgerliche Staat. 2 Bände. gr. 8. 1 Thlr. 12 Gr.

Kœgler, Ign. notitiae SS. Bibliorum Judaeorum in Imp. Sinensi. Ed. altera, auctior. Seriem chronologicam atque diatriben de Sinicis S. S. Bibll. Verss. addidit Chr. Theoph. *de Murr*. cum tab. aen. med. 8. 8 Gr.

v. Murr, C. G. Versuch einer Geschichte der Juden in Sina. Nebst P. Ignaz Köglers Beschreibung ihrer heiligen Bücher in der Synagoge zu Kai-fong-fu, und einem Anhange über die Entstehung des Pentateuchs. gr. 8v. 12 Gr.

Niemeyer, A. Herm. Programmata theol. 4to. 12 Stück. 12 Gr.

Schmieder, M. B. Fr. Anweisung zum vernünftigen und thätigen Christenthum für die frühere Jugend. 8v. 4 Gr.

de Schnurrer, Chr. Fr. Bibliotheca arabica. Auctam nunc atque integram edidit. med. 8v. 1811. 2 Thlr. 16 Gr.

Semler, Joh. Salom. christlich-freye Untersuchung über die sogenannte Offenbar. Johannis. 8. 776. 10 Gr.

—— Freymüthige Untersuchungen die Offenbarung Johannis betreffend, wider H. Prof. Schmidt. 8 Gr.

—— de emendandis V. T. interpretibus, cum appendice ad prog. Jenense, epistola ad clar. I. I. *Griesbachium*. 8. 3 Gr.

—— Comment. de daemoniacis, quorum in N. T. fit mentio; editio IVta; multo jam auctior. 8v. 779. 6 Gr.

Stange, Dr. T. F. Theologische Symmikta. 3 Thle. 8. 1 Thlr. 16 Gr.

Tertulliani, Q. Sept. Flor. opera, recensuit D. Io. Sal. *Semler*. 6 Volum. c. ind. 8v. 3 Thlr. 6 Gr.

